

Ю. К. Рєгбко
СУЧАСНІ
УКРАЇНСЬКІ
ПРИЗВИЩА

ЧЕНКО • ПЕРАСИМУЖЬ • МІРОШВИЧЕНКО • ДИЧЕНКО • ДИШЕНКО • НАКОНЕЧНИЙ • БОНДАРЕНКО • МАЛЕНКО • МАУСІСЬ • КРИВОЗЕНКО • ДИВОВАР • ПАЩИЩЕНКО • ПАРАСЕНКО • РАДЬ • ЗАЦОРОЖСЬКИЙ • УРАК • ГАРМАШ • ПІЦЬСЬКИЙ • ЖУБЕНКО • МІЛЬНИЦЬКО • ЛІПІЦЬКО • КАЛУЖСЬКИЙ • ЧОРНІМОРСЬ • ВЕРЬБИЦЬКИЙ • СЛАВЕНЬ • ВОЛОШЕНКО • ШИВИЧЕНКО • СТРОК • БОЙЧУН • ТУВЕРД • ХІЛЬ • ЛЕМКО • МАЙДАН • РІВНИЧЕНКО • ЦОНЧУК • КОЗАЧИЩИН • ГОРДІЙ • ІНЮК • СІУЦЬ • ХОРУНЖИНСЬКИЙ • ЧОРНИЙ • МАКАР • СТОРОЖЕНКО • ШИШКА • РЕНКО • БАЦІШКА • ЯШИ • ДОВГАЛЕНКО • КАНАЦЬ • ГОС

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ

В И Д А В Н И Ц Т В О „Н А У К О В А Д У М К А“

Ю. К. Редько
**СУЧАСНІ
УКРАЇНСЬКІ
ПРИЗВИЩА**

К И Ї В — 1 9 6 6

●

У книзі розглядається виникнення, словотвір та поширення сучасних українських родових назв (прізвищ), що дає можливість зрозуміти їх значення та проливає світло на різні сторони суспільного життя України в період формування й закріплення особових родових назв.

Видання стане в пригоді мовознавцям-ономастам, викладачам вузів та шкіл, працівникам преси, радіо та різних установ, що видають оформленням документів.

Відповідальний редактор
доктор філологічних наук
І. І. КОВАЛИК

Юлиан Константинович Редько
Современные украинские фамилии
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
АН УРСР*

Редактор *Н. М. Сидоренко*. Художній редактор *В. М. Тепляков*. Оформлення художника *В. І. Юрчишина*. Технічний редактор *Н. П. Рахліна*. Коректор *В. О. Булкіна*.

БФ 37003. Зам. № 131. Вид. № 134. Тираж 6000. Папір № 2, 84×108^{1/32}. Друк. фіз. аркушів 6,75+2 вкл. Умовн. друк. аркушів 11,97. Обліково-видавн. аркушів 12,38. Підписано до друку 11.V 1966 р.

Ціна 86 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ,
вул. Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі, Львів,
Стефаника, 11.

Сучасна наука приділяє значну увагу питанням ономастики. Існує Міжнародний комітет ономастичних наук з центром в м. Лювені (Бельгія), який видає свій орган «*Onoma. Bulletin d'information et de bibliographie*», а в різних країнах виходять спеціальні ономастичні журнали, як, наприклад, у Франції «*Revue internationale d'onomastique*», у Швеції «*Namn och bygd*», в Польщі «*Onomastica*». Основоположником слов'янської ономастики є відомий славіст Ф. Міклошич, який в 1860—1874 рр. опублікував три важливих дослідження слов'янських особових і географічних назв¹. Для вивчення особових власних назв у Росії мають велике значення роботи Н. М. Тупикова, Г. А. Ільїнського, А. М. Селищева, В. К. Чичагова й ін. Польськими особовими назвами цікавилися спочатку вчені-немовознавці — З. Глогер, Я. Карлович, К. Мошинський, Я. С. Бистронь. Пізніше появились праці мовознавців — К. Нітша, В. Ташицького, С. Роспонда, Т. Мілевського та ін. Особові назви Югославії вивчали Т. Маретич, Р. Рогич, П. Скок; у Чехословаччині питаннями ономастики займаються В. Шмілауер, Й. Свобода й ін. Білоруські особові назви досліджує М. В. Бірила.

Першою опублікованою працею про українські прізвища була невелика стаття А. І. Степовича «Заметка о происхождении малорусских фамилий», надрукована в 1882 р. у воронезьких «*Филологических записках*».

¹ Див. F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg, 1927.

У 1885 р. журнал «Киевская старина» опублікував статтю професора Харківського університету М. Ф. Сумцова «Малорусские фамильные прозвания», пізніше — другу його працю «Уличные клички» (розділ із ширшої праці «Культурные переживания») ². Українським прізвиськам присвячена також невелика стаття В. Ястребова ³. У працях Сумцова й Ястребова знаходимо багато інформацій про конкретні факти виникнення прізвиськ. Для дослідження родових прізвищ ці вказівки дуже цінні, бо величезна кількість прізвищ розвинулась саме з них.

З наукового погляду більш цінними є ономастичні праці В. Охримовича й І. Франка. У журналі «Жите і слово» за 1895 р. В. Охримович надрукував роботу «Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних», перший розділ якої має заголовок «Про сільські прізвища» ⁴. Охримович цікавився, головним чином, прізвиськами і розглядав їх на матеріалі двох карпатських сіл. Як юриста, автора цікавив сам процес творення прізвиськ і їх пізнішого закріплення за родами. Спостереження Охримовича влучні, і його висновки відіграють чималу роль у вивченні шляхів формування особових назв на Україні.

До історичного матеріалу з ономастики першим звернувся І. Я. Франко. У своїй праці «Причинки до української ономастики» ⁵ він підкреслює, що особові назви є важливим матеріалом як для філолога, який досліджує структуру мови, так і для історика та етнографа. Початок закріплення прізвищ як спадкових родових назв зробило, як твердить Франко, духовенство. Перший Петро Могила в 1642 р. доручив священникам вести метрики народжених, зашлюблених та померлих. Але найбільша частина метрик XVII—XVIII ст. не має вартості, бо в них записувалися самі імена і зовсім ігнорувалися родові та всякі інші прізвища. «Тільки з 1772 року, коли Галицька Русь перейшла під Австрію, датується правильне ведення реєстрів усєї людності, отже, і закріплення тих родових прізвищ, які застала тодішня

² Див. «Киевская старина», т. 24, 1889.

³ Див. В. Ястребов, Малорусские прозвища Херсонской губернии, Одесса, 1893 (відбиток із «Малороссийского календаря»).

⁴ Див. «Жите і слово», т. III, 1895, стор. 302—307.

⁵ Іван Франко, Причинки до української ономастики, Науковий збірник Т-ва ім. Т. Шевченка, Львів, 1906, стор. 185—218 (також окр. відбиток).

адміністрація»⁶. (Очевидно, Франко має на увазі лише українські землі, що входили до складу Австро-Угорської імперії.)

Франко розглядає в своїй праці три архаїчних типи українських прізвищ: 1) у формі род. відм. одн. (*Долінського, Кривого*); 2) типу *Процев'я, Романча*; 3) прізвища, утворені від другого типу у формі род. відм. мн. (*Процев'ят, Романчат*). Матеріал для свого дослідження Франко черпав з документів і судових актів XVI—XVII ст. і прийшов до висновку, що прізвища цих трьох типів були пов'язані з організацією давнього землеволодіння, а саме з так званими дворищами.

В радянський період українській антропоніміці присвячено праці М. Корниловича, В. Сімовича, Л. Гумецької, І. Ковалика, О. Ткаченка, І. Сухомлина, З. Ніколаєнко, П. Чучки, В. Німчука й ін.

М. Корнилович надрукував дві цікаві статті в «Етнографічному віснику», в яких на основі «Ревизских сказок» та інших документів розглядає питання виникнення прізвищ українських селян⁷. Цінними є роботи В. Сімовича, в яких він дав ґрунтовний аналіз утворення й історичного розвитку особових назв на **-но**, **-хно**, **-ко**, **-енко**, **-ло**, **-ьо**⁸.

Чимало уваги виникненню особових назв присвятила Л. Л. Гумецька⁹. На основі актових пам'яток XIV—XV ст. вона аналізує особові назви за принципом їх словотвору та вказує на їх етимологію. Слід згадати також працю О. Б. Ткаченка¹⁰, який розглядає тільки один тип українських прізвищ — з суфіксом **-енк-о** на

⁶ Іван Франко, Причинки до української ономастики, стор. 187.

⁷ Див. М. Корнилович, Огляд народних родових прізвищ на Холмщині й Підляшші, Етнографічний вісник ВУАН, кн. 2, К., 1926, стор. 113—123; його ж, Народна родова ономастика на Волині наприкінці XVIII і в I пол. XIX в., Етнографічний вісник ВУАН, кн. 9, К., 1930, стор. 127—131.

⁸ Див. В. Сімович, Українські іменники чоловічого роду на **-о** в історичному розвитку й освітленні, Наук. збірник Укр. пед. інституту ім. М. Драгоманова в Празі, т. I, Прага, 1929, стор. 305—369; його ж, Українські чоловічі ймення осіб на **-но**, Збірник Комісії для дослідження історії української мови, т. I, К., 1931, стор. 87—111.

⁹ Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958.

¹⁰ Див. О. Б. Ткаченко, Прізвища з суфіксом **-енк-о** та споріднені утворення, Слов'янське мовознавство, т. II, К., 1958, стор. 38—53.

фоні споріднених утворень в інших слов'янських мовах. У своїй кандидатській дисертації І. Д. Сухомлин досліджує особові назви Полтавщини (побудована на матеріалі актових книг XVII ст.)¹¹. Окремі вузькі питання, пов'язані з українською антропонімією, висвітлюються в роботах інших дослідників.

Ця праця є першою спробою загального огляду всіх типів сучасних українських прізвищ як з боку шляхів їх виникнення, так і словотворчої будови та географічного поширення. Доповненням до роботи буде «Словник сучасних українських прізвищ», над укладанням якого автор працює. В ранніх українських працях з антропоніміки для означення особових назв використовувалась неоднакова термінологія. Терміни «назвисько», «назвище», «прозвище», «прозвисько», «прізвисько», «прізвище» вживались без точного розмежування їх значення. У цій праці під терміном «прізвище» (рос. «фамилия») будемо розуміти оформлену офіційними документами родову назву людини, приєднувану до її імені, яку людина одержує при народженні або в шлюбі і передає своїм нащадкам¹². Офіційно не закріплені за родом назви, так звані вуличні клички, — це «прізвиська» (рос. «прозвища»). Вони являють собою цікавий матеріал для науки, але не є предметом даного дослідження.

Матеріал для цієї книги автор збирав анкетним методом в усіх областях УРСР протягом десяти років. У збиранні матеріалу допомагала велика кількість осіб, насамперед студенти філологічних факультетів і, зокрема, вчителі — студенти заочного відділу Львівського педінституту і Львівського ордена Леніна університету ім. І. Франка, студенти інших вузів, які одержали відповідні вказівки й охоче включалися в цю роботу, а також викладачі вузів: доцент Вінницького педінституту М. Т. Доленко, доцент Запорізького педінституту М. Т. Чемерисов, аспірант цього ж інституту В. А. Чабаненко, доцент Чернівецького університету В. А. Прокопенко, учитель школи робітничої молоді м. Донецька І. І. Трійняк та ін. Інститут мовознавства АН УРСР надіслав великі списки прізвищ із матеріалів діалектологічних експедицій, проведених у 1957 р. Усім їм, як

¹¹ Див. І. Д. Сухомлин, Основы полтавской ономастики, Х., 1964. Автореферат кандидатской диссертации.

¹² Див. «Юридический словарь», М., 1953, стор. 734.

і сотням інших осіб, яких немає змоги перелічити, автор висловлює щиру подяку.

Отже, автор ставить перед собою мету розглянути шляхи виникнення українських прізвищ, їх словотворчу будову та розміщення на території України.

Про генезис прізвищ говорять вони самі. Для цього треба з'ясувати семантику твірних основ, від яких прізвища були утворені.

Словотворчу будову прізвищ розглядаємо методом порівняння їх з будовою непрізвищ (загальних назв) і виявлення як спільних, так і специфічних, властивих тільки прізвищам словотворчих елементів.

Поширення основних типів прізвищ на території УРСР представлено тільки загально — даються процентні відношення між словотворчими типами українських прізвищ на території кожної області. Одержані таким способом дані нас не зовсім задовольняють. Адміністративний поділ найменш придатний для того, щоб на його основі говорити про розміщення певних, властивих даній мові словотворчих типів. Наші висновки в цьому питанні вважаємо тимчасовими, а майбутня робота повинна внести чимало змін і уточнень.

Праця побудована, так би мовити, на «живому» матеріалі, на дослідженні прізвищ осіб української національності, що живуть нині на території Української РСР. Не використовувались у праці історичні джерела і прізвища з творів художньої літератури, бо поставлено завдання вивчити лише сучасний стан українських особових назв (прізвищ)¹³. Вивченню особових назв на матеріалі пам'яток нашої писемності потрібно присвятити окреме дослідження.

Зрозуміло, що ця перша праця з української антропоніміки має недоліки й неточності. Проте саме вони можуть дати майбутнім дослідникам поштовх до більш точного й поглибленого вивчення української антропонімії.

¹³ У цій публікації ілюстративний матеріал подається без вказівки на місце його записання, але зацікавлений читач може в кожному випадку одержати від автора на основі його картотеки точні інформації (область, район, населений пункт), де записано те чи інше прізвище.

І. СЕМАНТИКА ТВІРНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Про семантику прізвищ можна говорити тільки як про значення назв даних конкретних осіб безвідносно до будь-яких ознак чи властивостей їх.

Інша справа — семантика твірної основи прізвища. Первісно, коли утворювалась особова назва, кожне прізвище (прізвисько) було чимось обумовлене і щось означало. Завжди існувала якась підстава для того, щоб людині дати назву, яка мала б відрізнити її від інших людей. В. І. Ленін писав: «Що ж таке назва? Відмітний знак, певна ознака, яка впадає в очі і яку я роблю представником предмета, що характеризує предмет, щоб уявити його собі в його тотальності»¹.

Ознакою, що впадала в вічі, могла бути і професія, і зовнішній вигляд, і національність, і місце проживання, і тисячі інших властивостей, які характеризували дану особу. Так виникли прізвиська, частина з яких згодом закріпилася за нащадками перших носіїв як родові прізвища.

Прізвище являє собою індивідуальну назву особи, успадковану нею від предків, для одного з яких вона [назва] була вираженням якоїсь характеристичної ознаки.

Шевченко для нас не значить «син шевця», але той, кого першого назвали цим прізвищем, був, безумовно, сином шевця.

Така особливість лексичного значення прізвищ, і тому ми воліємо говорити не про семантику прізвищ, а основ, від яких вони утворилися.

¹ В. І. Ленін, Філософські зошити, т. 38, К., 1961, стор. 372

У такому плані налічуємо чотири основні лексико-семантичні групи прізвищ, утворених 1) від імен; 2) за походженням або за місцем проживання; 3) за соціальною (класовою) приналежністю або за постійним заняттям (професією); 4) від якоїсь індивідуальної ознаки (найчастіше фізичної чи психічної властивості) їх першого носія².

Іноді могли бути й інші підстави для надання прізвища, що перетворилося пізніше в прізвище. Це пов'язано з найрізноманітнішими обставинами життя, невідомими нам. У таких випадках про генезис прізвища нічого певного сказати не можна.

Розглянемо чотири основні семантичні групи.

ПРІЗВИЩА, УТВОРЕНІ ВІД ОСОБОВИХ ВЛАСНИХ ІМЕН

Відомо, що на початку розвитку людського суспільства люди не мали прізвищ, але навіть і в той період вони не могли обходитись без імені. Ясно, що коли виникла потреба у розрізненні людей, які мали однакові імена, а згодом у створенні постійних прізвищ, то першою базою для цього стали саме імена — переважно батька, матері або діда.

Прізвища, утворені від власних імен, складають значну групу. Для творення їх послужило більше ніж двісті імен, хоч далеко не всі імена в однаковій мірі для цього використовувались.

Від імен, які серед українців рідко вживалися, виникло небагато прізвищ. Так, від імені Антип знаємо одне прізвище *Антипенко*, від Арон — *Аронéць*, від Августин — *Августійн* і *Августинóвич*, від Гервасій — *Гарвác* і *Гарвасіюк*, від Герман — *Гéрман*, *Германóвич* і *Германіюк*.

Більшість імен стала основою для утворення 10—20 прізвищ. Понад 20 прізвищ утворилося від таких імен: Андрій (43)³, Василь (48), Гаврило (31), Гарасим (31), Данило (30), Дем'ян (24), Ілля (34), Йосип (38), Клим

² Такої ж думки дотримується більшість дослідників, напр.: A. Heinze, *Die deutschen Familiennamen*, Halle, 1914, стор. 27; A. Dauzat, *Les noms de personnes*, Paris, 1928, стор. 81—109; J. S. Bystroń, *Nazwiska polskie*, Lwów, 1927, стор. 1.

³ Цифра в дужці означає кількість записаних нами прізвищ, утворених від цього імені.

(30), Лавр (30), Лука (41), Марія (36), Матвій (48), Микола (26), Олександр (35), Павло (46), Петро (41), Пилип (27), Прокіп (37), Роман (31), Сава (27), Станіслав (30), Тимко (27), Хома (42), Юрій (27). Більше ніж півсотні прізвищ походить від імен Григорій (78), Михайло (71), Семен (61), Степан (57), Федір (77), Яків (71). Найпоширенішим серед українського народу є ім'я Іван, чим і пояснюється утворення від нього більше сотні прізвищ.

Але кількість прізвищ, що походять від імені, залежить не тільки від його популярності. Не в меншій мірі на це впливає кількість наявних у розмовній мові варіантів даного імені, кожен з яких міг стати основою для утворення прізвища за допомогою різних словотворчих засобів. Так, ім'я Станіслав не належить до поширених серед українців, навпаки вважається польським ім'ям, а, проте, від нього походить досить значна кількість українських прізвищ. Це пояснюється тим, що від імені Станіслав уживалися такі варіанти й гіпокористичні форми: Станіш, Станко, Стась, Стах, Сташко. Від основної форми Станіслав утворено тільки два прізвища — *Станісла́вський* і *Станісла́вів*. Від архаїчного зменшеного Станіш — теж два: *Ста́ниш* і *Станише́вський*. Від зменшеного Станко — чотири: *Стан(ь)ко́*, *Стан(ь)ке́вич*, *Станко́вський*, *Станча́к*. Від Стась — дев'ять: *Ста́сьо́*, *Стасе́нко*, *Стасе́нко*, *Стасе́вич*, *Стасі́на*, *Ста́сів*, *Стасю́к*, *Ста́ськів*, *Стасі́шин*. Від Стах маємо шість прізвищ: *Стах*, *Ста́хів*, *Ста́хник*, *Ста́хнів*, *Стахня́к*, *Стаху́ра*; від Сташко — теж шість: *Сташкó*, *Ста́шків*, *Стаща́к*, *Стащю́к*, *Стащі́шин*, *Сташе́вський*.

Ім'я Федір вживається в таких різновидностях:

а) від Федір утворені прізвища: *Фе́дор*, *Федори́шин*, *Фе́дорів*, *Федоркі́в*, *Федора́к*, *Федо́ренко*, *Федорня́к*, *Федорóвич*, *Федору́к*, *Федорча́к*, *Федорченко*, *Федорчу́к*, *Федурке́вич*, *Феді́рко*, *Федорко́*, *Федори́ка*, *Федори́чко*, *Федорóнько*, *Федоря́ка*, *Федьорко́*, *Федо́рик*;

б) від Федь, Федько: *Фе́да*, *Феді́шин*, *Федині́шин*, *Феду́нішин*, *Фе́дів*, *Феду́нів*, *Феду́сів*, *Феду́нків*, *Федчи́шин*, *Фе́дьків*, *Федько́вський*, *Федько́вич*, *Феді́нський*, *Феді́цький*, *Феда́к*, *Феде́вич*, *Федине́ць*, *Фединчу́к*, *Фединя́к*, *Федуня́к*, *Федуся́к*, *Федуца́к*, *Федусе́вич*, *Федченко*, *Федчу́к*, *Федю́к*, *Феда́н*, *Феде́йко*, *Феде́чко*, *Феджо́ра*, *Федик*, *Феді́на*, *Феді́ця*, *Феду́н*, *Федуне́ць*, *Феду́нь*, *Фе́-*

дус, Федюра, Федючок, Федюшка, Федюшко, Федусенко, Федиш, Федченко, Федунік;

в) від Теодор: *Теодорівч, Теодорівський;*

г) від Тодор: *Тодоренко, Тодорук;*

д) від Педько: *Педчик, Педченко, Педанюк.*

Основами для утворення українських прізвищ ставали переважно чоловічі імена, тобто імена чоловічого предка роду. Рідше прізвища виникали від жіночих імен. Серед усіх імен, покладених в основу прізвищ, жіночих усього 10%. Це такі імена: Анна (Ганна) (25), Варвара (7), Векла (2), Віра (3), Гафія (9), Горпина (4), Докія (5), Єва (6), Калина (13), Катерина (17), Магда (4), Маланка (8), Маргіт (1), Марта (6), Мотря (3), Настя (3), Наталія (2), Олена (9), Оршуля (1), Павлина (1), Палажка (1), Параска (15), Софія (1), Тетяна (10), Феонія (7), Хима (10), Христина (2).

Найпродуктивнішою основою виявилось ім'я Марія (36). Це свідчить про те, що воно було найпоширенішим жіночим українським ім'ям.

Прізвища, утворені від жіночих імен, становлять серед відіменних близько 6%. Це вказує на той факт, що, як правило, нащадки одержували прізвисько (згодом прізвище) від імені батька (діда) і тільки в окремих випадках, наприклад, коли батько був невідомий або давно помер чи виїхав і весь тягар утримання сім'ї і виховання дітей несла мати, діти одержували від неї прізвище: *Маланчин, Горпінч, Одокієнко, Гасюк*. Те ж саме треба сказати про генезис прізвищ (не тільки відіменних), утворених від назви матері по чоловікові, тобто *Гнатішин, Гнатішак, Павлішин, Павлишак* від назв *Гнатиха, Павлиха*.

Назви, утворені від жіночих імен, наприклад *Парішин, Оленчин*, могли стати прізвищами не тільки дітей, а й чоловіка, якщо дружина була багатша за нього або більш знатного роду, або переважала особистими якостями — розумом, енергією тощо. Польський дослідник Я. С. Бистронь у зв'язку з цим пише: «В часі, коли прізвища встановлювались, досить часто траплялося, що діти одержували прізвище від матері, зокрема ж, коли батько рано помер, коли «приженився» до маєтку і стояв неначе на другому плані і, нарешті, якщо дружина перевищувала чоловіка як індивідуальність»⁴.

⁴ J. S. Bystroń, назв. праця, стор. 64

Зменшені жіночі імена, як Ганусик, Калинка, Паранька, або згрубілі, як Дочіло (від Докія), могли ставати прізвищами нащадків також без зміни своєї форми. Але кінцеве -а нерідко замінюється закінченням -о, як бачимо в прізвищах *Галько́, Катре́чко, Наталу́шко* й ін. Можливо, що тут діяла аналогія великої кількості українських прізвищ на -о (*Феде́чко, Івано́чко*).

Серед прізвищ, утворених від жіночих імен, зустрічаються й такі, що не були, мабуть, назвами дітей по матері. Прізвища типу *Марусій, Парасій, Калинчій* і под. були, здається, первісно глузливими назвами (на зразок «бабій», «плаксій») парубків, що залицялися до Марусі, Парасі чи Калинки.

За способом утворення відіменні прізвища можна поділити на декілька груп.

1. Першу групу становлять колишні імена, що перетворилися в прізвища шляхом переосмислення: індивідуальна назва (ім'я) предка стала без змін спільною назвою нащадків. До цієї групи належать прізвища: *Ада́м, Аксе́нтій, Бори́с, Вара́ва, Гапо́н, Гарасі́м, Гарва́с, Ге́рман, Демі́д, Дени́с, До́рош, Євту́х, Ждан, Заха́рій, Йо́на, Кале́ник, Касія́н, Кипрія́н, Кури́ло, Кіндра́т, Кость, Кузьма́, Лука́ш, Мака́р, Ма́рко, Микю́ла, Наза́р, Не́стор, Ніко́н, Олекса́нדר, Пана́с, Пано́к, Па́нько, Са́ва, Сай, Сак, Сідо́р, Хома́, Юхі́м, Яре́ма* і багато інших.

Більшість цих прізвищ утворилася з імен рідкісних, серед українського народу мало вживаних (Йона, Кипрія́н), деякі — застарілі, що давно як імена не вживаються (Варава, Ждан), і тільки відносно невелика кількість загальноновживаних (Борис, Денис, Марко й ін.). Проте й вони не є іменами дуже поширеними, і саме цей факт дав їм можливість стати прізвищами. Такі поширені імена, як Іван, Марія, Андрій, Василь, Дмитро, Михайло, Павло, Петро, Степан у функції прізвищ не зустрічаються. Вони мало придатні, а то й зовсім непридатні як засіб відрізнення, через те що зустрічаються в кожному населеному пункті як імена у великій кількості.

2. Загальноновживані імена могли перетворюватись у прізвища (прізвиська) тільки в такій формі, яка була індивідуальною назвою окремої, всім відомої особи. Такою формою могло бути: а) скорочене (усічене) ім'я, б) зменшена або згрубіла форма імені тільки одного

жителя села. Так, Михайлів у селі могло бути багато, але тільки одного з них називали чомусь скорочено *Мих*; серед півсотні Василів тільки одного називали пестливо *Васі́льцо*. Такі клички, що виразно вказували на певну конкретну особу, могли стати прізвиськами, а згодом родовими прізвищами нащадків.

Таким чином, другу групу відіменних прізвищ становлять прізвища, утворені шляхом скорочення імені, своєрідні абрєвіатури. Прізвищ таких небагато, як-от: *Бóгда* (від Богдан), *Бар* (мабуть, від Бартоломій — Варфоломій, але може бути і від Бараба—Варава), *Костáн* (Костянтин), *Мих* (Михайло), *Мусь* (Мусій), *Нич* (Ничипір), *Паш* (Пашко, Павло), *Тимó* (Тимофій), *Філь* (Філемон або Феофіл), *Хар* (Харитон) й ін.

Зразком для скорочення могли бути загально прийняті в українській мові форми імен, до яких усі давно звикли й які не вважаються вже скороченими, наприклад, Арсен (з первісного Арсеній), Василь (Василій), Кость (Костянтин) і багато інших.

3. До третьої групи зараховуємо прізвища, якими стали зменшені (пестливі) або згрубілі форми власного імені. Прізвища *Іван* немає, але зате є прізвища *Іванéць*, *Іва́ник*, *Івані́на*, *Іванóчко*, *Івану́ха*, *Іванчі́на*, *Івані́юра*, *Івані́юта*, *Івасéйко*, *Івасéчко*, *Іва́сик*, *Івану́ник*, *Івасу́ник*, *Іва́шко*, *Іва́х*, *Івахно́*, *Івасю́та*, *Івану́сь*, *Вані́юсьо*, *Ваньó*, *Ва́нцько*, *Ва́ник* і т. д.

Зменшені форми імен утворилися за допомогою значної кількості суфіксів: **-ко** (*Андрі́шко*, *Гриньó*, *Гаврі́лко*, *Нау́мко*), **-к-а** (*Лу́чка*, *Микі́тка*, *Сáвка*, *Хі́мка*), **-ець**, **-инець** (*Адамéць*, *Богданéць*, *Іванéць*, *Карпинéць*, *Максимéць*, *Мартинéць*), **-ечк-о** (*Гаврилéчко*, *Івасéчко*, *Катрéчко*, *Лучéчко*, *Михайлéчко*), **-ей** (*Микитéй*, *Грицéй*), **-ейк-о** (*Андрусéйко*, *Василéйко*, *Матвіéйко*), **-енчик** (*Вакулéнчик*), **-ось** (*Пáвлосьь*), **-ойк-о**, **-оньк-о** (*Яковóйко*, *Максимóнько*, *Федорóнько*), **-очк-а**, **-очк-о** (*Га́почка*, *Сáвочка*, *Іванóчко*, *Климóчко*), **-ик**, **-їк**, **-чик** (*Гану́сик*, *Богда́нчик*, *Васі́лик*, *Гна́тик*, *Григі́рчик*, *Дані́лик*, *Кóстик*, *Са́йк*, *Фéдик*), **-ись** (*Гáврись*, *Гу́рись*), **-ок** (*Йосипóк*, *Сачóк*), **-учок**, **-ушок** (*Павлючóк*, *Павлушóк*, *Федючóк*), **-ушк-о** (*Костю́шко*, *Натáлушко*), **-унь**, **-уньк-о**, **-уник** (*Михайлу́нь*, *Феду́нь*, *Яремчу́нь*, *Петру́нько*, *Івану́ник*), **-усь**, **-усик** (*Івану́сь*, *Карпу́сь*, *Макару́сь*, *Гану́сик*), **-ай** (*Грица́й*, *Клима́й*, *Луца́й*), **-ась**, **-аш**, **-ашк-о**

(Демидась, Ромась, Григораш, Ілляш, Кінаш, Пётраш, Василашко, Івашко, Петрашко), -ань, -анк-о (Лукань, Протань, Петрушанко), -ешк-о (Демешко, Мелешко), -иш, -ишк-о, -ичк-о (Гавріш, Даніш, Петрішко, Павлічко, Юрічко), -івк-а, -евк-а (Івасівка, Костівка), -ут-а (Богута, Васюта, Іванюта), хн-о (Івахно, Михно, Юхно, Яхно).

Зменшені й пестливі імена могли утворюватись і безсуфіксним способом за допомогою скорочення основи і пом'якшення кінцевого приголосного. З таких гіпокористичних імен утворилися прізвища *Мись, Сень, Гринь, Зінь, Пронь, Стець, Даць, Луць, Тимоць* та ін. У багатьох випадках вони одержали й закінчення **-о**, властиве для іменників середнього роду, яке ще виразніше підкреслює, що це були пестливі назви дітей. Сюди належать прізвища типу *Ваньо, Ванюсько, Гнатьо, Зінцьо, Кузьо, Ярёмцьо*. Пестливі кличні форми імен часто дуже відрізняються від основної форми імені (наприклад, *Лесь, Лёсик* від *Олександр*, *Проць, Пронь* від *Прокіп, Сень, Сеньо* від *Семен*). Іноді виникає сумнів, від якого саме імені утворена та чи інша пестлива форма. Так, можливо, що прізвище *Мёрко* утворене від *Володимир* (*Володимирко*), а *Фалік* — від *Рафаїл*. Немає твердої впевненості в тому, чи прізвище *Фіня* є зменшеною формою від *Феонія* (*Хіонія*), *Фенько* — від *Фефан*, *Трошко* — від *Трохим*, *Філь* — від *Філемон* чи, може, від *Фефіл* (*Теофіл*).

Згрубілі форми імені теж у багатьох випадках стали прізвищами. Виразно згрубілий відтінок надають іменам суфікси **-ак-а** (*Томака, Федоряка*), **-ах-а** (*Ромаха*), **-иг-а** (*Петріга*), **-ил-о** (*Доціло, Марціло*), **-ище** (*Павліще*), **-исько** (*Сенісько*), **-ун** (*Федун, Яцун*), **-ух** (*Андріх, Петріх, Стеціх*), **-ур-а** (*Іванюра, Костюра, Федюра*), **-ур** (*Міштур, Янцур*), **-ух-а** (*Івануха, Макаруха, Матюха, Семенуха*), **-ул-а** (*Савула, Стефула, Яцула*), **-айл-о** (*Процайло*).

У деяких випадках тепер важко сказати, яке саме — позитивне чи негативне емоційне забарвлення вносив суфікс у дану особову назву. До суфіксів, які в однаковій мірі могли бути і зменшеними і згрубілими, належать: **-ан** (*Процан, Федан*), **-ас**, (**-'ас**), **-аш** (*Курилас, Матвіяс, Юрас, Федаш*), **-ик-а**, **-ік-а** (*Федоріка, Івоніка*), **-уш** (*Лёуш, Матуш, Мікуш, Пётруш*), **-ус-а** (*Іва-*

нуса), -уць (Юркúць, Пархúць). У деяких суфіксах відчувається досить виразний відтінок зневажливості чи насмішки. До таких належать: -ин-а (Гнатíна, Гришíна, Иванíна, Ильчíна, Федорíна), -ій (Карпій, Марусій, Пилипчій, Хомчій, Яцій), -унд-а (Яцúнда), -ух (-'ух) (Демцúх, Стецúх).

Гіпокористичні форми імен зустрічаються досить часто в ролі родових прізвищ і в інших слов'янських та неслов'янських народів. Я. Бистронь подає значну кількість прикладів утворених таким чином польських прізвищ: Adamek, Oleś, Olech, Jędruszko, Stefczyk⁵; приклади аналогічних французьких прізвищ знаходимо в праці А. Доза: від Ambroise—Broizin, Brésillon; від Benjamin—Jamin, Jamet; від Clément—Clémentel, Clempseau; від Jean—Jeannet і т. д.⁶ Німецькі прізвища, утворені шляхом зменшення основної форми імені, вказує в своїй праці І. Франко: Venneke — зменшене від Benedikt, Hanneke — від Hans, Gödeke — від Gottfried⁷.

4. До четвертої групи належать відіменні прізвища у формі скам'янілого родового відмінка однини. А. Гейнце пише: «Як правило, форма в якій особова назва закріплювалася як родове прізвище, була формою номінатива, проте іноді неминуче ставав на його місце генетив. Ім'я батька вживалось як найближча ознака: «Heinrich, Sohn Arnolds», лат. Henricus, filius Arnoldi, згодом зв'язковий член «син» міг бути пропущений і, таким чином, виникли прізвища Arnolz—Arnolds, Arnoldi⁸. І. Я. Франко вважає прізвища у формі родового відмінка одним із найдавніших типів, залишком того далекого часу, коли в людини не було ще своєї родової назви, коли про людину питали не «хто?», а «чий?». Франко на матеріалі документів XVI—XVII ст. показує, що таких прізвищ було тоді чимало. Він наводить такі приклади, як Іван Кривобóго, Федір Чóрного, Василь Кривобóкого, Максим Вóзної та ін.⁹ З розвитком суспільного життя і правових відношень у процесі

⁵ J. S. Bystroń, назв. праця, стор. 173—184.

⁶ A. Dauzat, назв. праця, стор. 83—84.

⁷ І. Франко, Причинки до української ономастики, «Науковий збірник Т-ва ім. Т. Шевченка», Львів, 1906, стор. 14 (окр. відбиток).

⁸ A. Heinze, назв. праця, стор. 35.

⁹ Див. І. Франко, назв. праця, стор. 14.

закріплення родових прізвищ такі незмінні прізвиська, виражені родовим відмінком від імені або прізвиська батька чи матері, занепали. У невеликій кількості збереглися прізвища, утворені з родового відмінка імені: *Давіда, Деміда, Захара, Карпа, Кліма, Свирида, Сеvéра, Фёда, Юхіма, Якуба*.

Їх можна вважати аналогічними до російських прізвищ у формі родового відмінка однини або множини: *Хитрого, Мертваго, Неміх, Сырых*¹⁰. Різниця між ними тільки в тому, що російські прізвища у формі родового відмінка у цій формі закріпилися, стали незмінними, а українські прізвища, що закінчувалися на *-а*, втратили значення родового відмінка і повністю асимілювалися з іменниками І відміни.

5. П'яту групу становлять прізвища, утворені від імен батька чи матері за допомогою патро- і матронічних суфіксів. Серед них виділяємо такі підгрупи:

А. Прізвища з суфіксом *-ат-*. На думку Франка, прізвища типу *Романча, Максимча, Процев'я, Хведченя* були широко розповсюджені на Холмщині, а також у Сяніцьких та Турківських горах, серед бойків і лемків¹¹. Багато таких прізвищ знаходимо в документах XVII ст.: *Трохименя, Дмитрошеня, Микитеня, Наумченя* й ін. Тут же зберігаються і форми непрямих відмінків, які свідчать про те, що в XVII ст. ці прізвища ще відмінювались, як сьгодні іменники IV відміни¹². Приклади прізвищ із суфіксом *-еня* приводить також А. М. Селищев: *Петреня, Раценя*¹³.

На сучасному етапі українських прізвищ на *-еня* взагалі небагато, а утворених від імен — ще менше. Вони втратили свої специфічні форми відмінювання й повністю асимілювались з іменниками І відміни.

Прізвища, утворені за допомогою суфікса *-ат-*, могли мати також форму род. відм. множини. Походять вони, як пише І. Франко, від зменшеної збірної назви дітей: *Процев'ята, Романчата, Стецьков'ята*¹⁴. Прізвищ

¹⁰ Приклади взято з кн.: А. М. Селищев, *Происхождение русских фамилий...*, Ученые записки МГУ, вып. 128, М., 1948.

¹¹ Див. І. Франко, назв. праця, стор. 190.

¹² Див. зб. «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Вид-во АН УРСР, К., 1946, стор. 101, 132, 155, 161, 181 та ін.

¹³ Див. А. М. Селищев, назв. праця, стор. 147.

¹⁴ Див. І. Франко, назв. праця, стор. 10—14 (окр. відбиток).

цього типу в наш час дуже мало. Вони являють собою скам'янілу форму род. відм. множини, що морфологічно асимілювалась з іменниками чол. роду II відміни і так само, як ці іменники, відмінюються: *Процев'ят, Процев'яга, Процев'ятові, Процев'ятом*.

Б. Прізвища з суфіксами **-ич, -анич, -евич, -ович**. За походженням це дуже давні утворення, відомі, головним чином, у східних і південних слов'ян з найдавніших часів. Суфікси ці служили для утворення назви сина від імені батька чи матері.

З суфіксом **-ич** маємо такі відіменні прізвища, утворені від чоловічих імен: *Антóнич, Арсéнич, Кі́рич, Кóс-тич, Кузьміч, Микі́лич, Мил'янич, Пáвлич, Хóміч, Які́бич, Яцéнич*, від жіночих — *Горпíнич, Зі́нич, Касéнич, Кулі́нич, Олéнич, Сóнич, Фéннич, Хі́мич*.

На Закарпатті часто зустрічаються прізвища зі складними суфіксами **-анич, -енич, -инич**: *Гришкáнич, Семкáнич, Федичкáнич, Михалéнич, Петрі́нич*.

Значно більше прізвищ з суфіксами **-евич, -ович**. Вони утворені майже від усіх уживаних на Україні імен, переважно від чоловічих, хоч трапляються і від жіночих. Так, з суфіксом **-евич** від чоловічих імен утворені прізвища *Антонéвич, Борисéвич, Вашкéвич, Гаврилéвич, Гаврисéвич, Гнатéвич, Лукашéвич, Назаркéвич, Тарисéвич*, від жіночих — *Гандзéвич, Кахникéвич, Марунéвич, Оришкéвич*. Аналогічно за допомогою суфікса **-ович** утворені прізвища *Андрухóвич, Герасимóвич, Григорóвич, Іванóвич, Карпóвич, Остапóвич* від чоловічих, а *Маринóвич, Мартóвич* від жіночих імен.

В. Прізвища з суфіксами **-ук (-'ук), -чук і -ак (-'ак), -чак**. За допомогою цих суфіксів утворилася величезна кількість відіменних прізвищ. Від імені Іван утворилося прізвище *Івані́ук*, від Іванко — *Іванчу́к*, Івась — *Івасі́ук*, Івашко — *Іващу́к*, Іванійко — *Іванійчу́к*, Іваник — *Іваничу́к*, Івахно — *Івахні́ук* або *Вахні́ук*, а від прізвища *Іванéнко* — *Іваненчу́к*¹⁵.

¹⁵ На думку А. Степовича («Заметка о происхождении малорусских фамилий», Филол. записки, 1882, вып. 6, стор. 7), прізвища на **-чук** надавалися на Україні внукам. Автор посилається на розповіді старих людей і власні спостереження. Думаємо, що він має рацію тільки тоді, коли йдеться про прізвища типу *Іваненчук*: Іван > Іваненко > Іваненчук.

Від чоловічих імен утворені ще прізвища *Абрамчук, Андросюк, Арсенюк, Власюк, Гаврилюк, Клим'юк, Пилипчук, Трофимчук, Федорчук*; від жіночих — *Гандзюк, Варчук, Веклюк, Гасюк, Горпинюк, Євчук, Катеринчук*.

Трохи менше продуктивний суфікс **-ак** (**-'ак**), **-чак**, але з його допомогою теж утворилося чимало прізвищ як від чоловічих імен: *Андруняк, Гавриляк, Давидяк, Климчак*, так і від жіночих: *Маланяк, Настасяк, Параняк*.

Г. Прізвища з суфіксом **-енк-о**. Ці прізвища утворювались переважно від імені батька (рідше матері). *Іваненко*, подібно до *Іванович* або *Іванюк*, означало «син Івана». Відіменні прізвища на **-енк-о** утворилися майже від усіх уживаних на Україні імен, як-от: *Авраменко, Климєнко, Никонєнко, Сергієнко, Яковєнко, Яременко* — від чоловічих, а *Ганнусєнко, Варченко, Івченко, Катрєнко, Стешєнко* — від жіночих.

Д. Прізвища з суфіксом **-ець**. За допомогою цього суфікса частіше утворювались прізвища із зменшених форм імені, але бувають випадки, коли відіменне прізвище на **-ець** можна вважати патронімічним. Франко подає такий приклад: сина Олени називали *Олєнич*, а її внука — *Олєнинець*¹⁶. Думаємо, що саме таке значення мали прізвища *Євчїнець, Касїнець, Марїщинець, Парїщинець, Іванїщинець, Павліщинець*. Останні прізвища показують, що їх надано внукові баби Іванихи, Павлихи, синів якої прозивали *Іванїшин, Павлішин*.

Прізвища на **-ець** могли утворюватися не тільки від імені чи прізвиська баби, але й від імені діда. Це такі прізвища, як *Артимовець, Гриновець, Лучинець, Лєшковець, Савинєць, Сенїнець, Федїнець*. Шлях утворення їх такий же, як указує вище І. Я. Франко: син Гриня мав прізвисько *Грінів*, а син Гринева — *Гриновець*; син Сави — *Савин*, а син Савина — *Савинєць*. Прізвищ таких, порівнюючи з іншими типами відіменних прізвищ, небагато, проте й вони становлять помітну групу.

6. До шостої групи належать прізвища, утворені від імен за допомогою суфіксів присвійних прикметників, а саме:

а) **-ів** (**-ов**). З цим суфіксом утворилися прізвища типу присвійних прикметників від імен з основою на

¹⁶ Див. І. Франко, назв. праця, стор. 31 (окр. відбиток).

твердий приголосний: *Ада́мів, Андрю́хів, Анто́нів, Гара́сїмів, Гна́тів, Дми́трів* і т. п. У непрямих відмінках звук **і** в суфіксі чергується з **о**: *Ада́мова, Га́врілова*.

б) **-ів (-ев-)**. З цим суфіксом такі самі прізвища утворювались від імен з основою на м'який приголосний: *Ано́ріїв, Васи́лів, Грица́їв, Ку́зів* і т. п. У непрямих відмінках **і** чергується з **е**: *Андрі́єва, Ку́зева*.

в) **-ин**. З цим суфіксом утворювались переважно прізвища від жіночих імен: *Га́пчин, Ка́щин, Мала́нчин, Мару́щин, На́стин, Оле́нин, Парáсин, Та́нчин*. Такі прізвиська (що перетворилися згодом у прізвища) одержували, насамперед, нешлюбні діти. Як пише М. Корнилович, «щодо нешлюбних дітей, то виявляється цілком виразно звичай іменувати їх за ім'ям матері або за її побатьківським назвиськом, коли воно було. А назвисько її шлюбного чоловіка, рівно ж і природного батька дитини цілком не фігурувало»¹⁷. Але прізвища з суфіксом **-ин** могли утворюватися також від чоловічих імен, що закінчуються на **-а**: *Васю́тин, Кузьмі́н, Микі́тич, Мико́лін, Микю́лін, Олécсин, Сáвчин, То́мин, Хо́мін, Яре́мин*.

г) **-ишин**. За допомогою цього складного суфікса утворилися такі прізвища: *Адамі́шин, Андру́щїшин, Анто́нїшин, Артемі́шин, Гаврилі́шин, Гринчі́шин, Демчі́шин* і под., що походили від назви матері по чоловікові, тобто від назв Адаміха, Андрущи́ха, Гаврили́ха.

Прізвища на **-ів, -ин, -ишин** вказували на ім'я батька або матері. Первісно вони відмінювались як присвійні прикметники, а в багатьох західних говірках досі зберегли прикметникове відмінювання.

7. Сьому групу становлять прізвища, утворені за допомогою суфіксів відносних прикметників **-ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий**. Якщо кореневою морфемою такого прізвища є власне ім'я, то воно переважно утворене не від імені безпосередньо, а від назви населеного пункту, яка в свою чергу виникла від імені. Так, прізвище *Івановський* може вказувати на походження з села Іванівки або з Івановець, *Івані́цький* — з Іванич і т. п. Але існувала також тенденція до «аристократизації» прізвищ

¹⁷ М. Корнилович, Народна родова окомаслика на Волині наприкінці XVIII і в I пол. XIX ст., Етнографічний вісник. кн. 9, К., 1930, стор. 128.

шляхом додавання **-ський, -цький** до «посполитого» прізвища. Такі «шляхетські» прізвища утворювались і від імен, напр., *Андрухівський, Гнатківський, Кіндріцький, Маринівський, Федьківський* та ін. Все ж такі і в цих прізвищах зберігається пам'ять про ім'я основоположника роду.

Деякі дослідники української антропонімії висловлюють думку, що прізвища, утворені від імен, були характерні для селян-господарів, які жили на власних дворищах і плекали певні родові традиції. «Придивляючись прозвищам наших селян із половини XVI в., занесеним у ревізію, бачимо, що патро- і матронімічні прозвища держаться майже виключно властителів ґрунтових, головно властителів старих осель. Люди, що кубляться біля панських фільварків, на нових панських осадищах, на слободах, халупках та при панській службі, або зовсім не мають прозвищ і значаться тільки іменами хресних, або мають свої індивідуальні, ними самими набуті прозвища, що виразно свідчать про брак у них місцевої родової традиції»¹⁸. До таких же висновків дійшов і М. Корнилович на основі дослідження ревізьких сказок, сповідних розписів, поміщицьких мемуарів із території Волині наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. На його думку, «у сільських господарів вони (родові прізвища. — Ю. Р.) усталювалися за патронімічним принципом. Батьківське ім'я — це найчастіше була єдина тверда база для виникнення назвиськ, коли в цьому відчувалась потреба. Цілком інакше становище могло бути у двірської служби. За нею, що не мала родових традицій і мала силу «незаконних» дітей, прізвища утворювалися від їх фахів, особливостей і т. ін.»¹⁹

З думкою цих дослідників можна погодитись тільки частково. Прізвища, утворені від імен, могли переважаати серед селян, які мали власні господарства і передавали дітям маєток разом із своїм прізвищем (прізвищем). Але такий факт не міг бути достатньою перешкодою, щоб до представників цього класу не приставали і різного роду прізвиська, які характеризували їх вигляд, вдачу чи інші особливості, добре відомі всім жителям

¹⁸ І. Франко, назв. праця, стор. 32.

¹⁹ М. Корнилович, назв. праця, стор. 130.

села. З другого боку, і серед дворових селян чи заробітчани не могло не бути випадків утворення прізвиськ від імен.

Закінчуючи огляд прізвищ, утворених від імен, хочемо зупинитися на деяких рідкісних або неукраїнських іменах, які теж могли бути основою для утворення українських родових прізвищ.

Старовинними, сьогодні не вживаними, є імена Ждан, Судомір, Стібор, Шпіткó. З них перші два виступають у ролі прізвищ без змін; від імені Стибор походять, мабуть, прізвища *Тібор* і *Тібур*. Від стародавнього слов'янського Спитко виникли існуючі сьогодні прізвища *Шпіткó*, *Шпитель*, *Шпителькó* і *Шпиткóвський*.

Давніми є також форми імен Микула і Курило (суч. Микола, Кирило). Від першого з них утворилися прізвища *Микúла*, *Микúлич*, *Микулінський*, *Микуліщин*, від другого — *Кури́ло*, *Кури́лко*, *Кури́лас*, *Кури́лець*, *Кури́люк*, *Кури́ляк*, *Кури́лович*, *Кури́лів*.

Серед неукраїнських, тобто неживаних українцями, імен, від яких походить частина українських прізвищ, на перше місце за кількістю висуваються імена польські або в польській фонетичній формі. Це, наприклад, імена: Бартек (від нього утворені прізвища *Ба́ртків*, *Бартацúк*, *Бартелюк*, *Барто́евич*), Блажей (прізвища *Блажкó*, *Блажкéвич*, *Блащак*, *Блажі́вський*), Базиль (прізвища *Ба́зик*, *Базилéвич*, *Базі́шин*, *Ба́зів*, *Базі́юк*), Вавржинец (прізвища *Ва́врик*, *Ваврі́нів*, *Ваврині́юк*, *Вавринчúк*, *Ваврі́шин*, *Вавру́х*), Войцех (прізвища *Во́йт-тек*, *Войткéвич*, *Во́йтко*, *Войту́нь*, *Войцихóвський*, *Войт-чийшин*), Гржегорж (прізвища *Грень*, *Гресь*, *Гресик*, *Грескó*, *Грещúк*), Юзеф (прізвища *Юзві́шин*, *Юзів*, *Юзич*, *Юзв́як*, *Юзкéвич*, *Юзків*, *Юзкó*, *Ющі́шин*), Казимир (прізвища *Казими́ра*, *Казмирчúк*, *Казмирó-вич*), Каспер (прізвища *Ка́спер*, *Ка́спрів*, *Каспéрський*, *Ка́сприк*, *Каспрі́шин*, *Ка́шпур*), Марцелі (прізвища *Мар-целюк*, *Марценюк*), Томаш (прізвища *Тома́шко*, *Тома-щúк*, *Томаші́вський*, *Томашéнко*), Урбан (прізвище *Ур-бан*, *Урбанóвич*, *Урбанóвський*), Щéпан (прізвища *Ще-панчúк*, *Щепа́нський*, *Ще(и)панóвський*), Якуб (прізвища *Кúба*, *Куба́й*, *Кубаéвич*, *Куби́цький*, *Куби́шин*, *Куб-ський*, *Яку́ба*, *Якоб'юк*, *Якобчúк*, *Якубе́нко*, *Яку́бич*, *Якуби́шин*, *Якубо́вський*, *Яку́бський*, *Якубча́к*). Усього

ми знайшли 28 польських імен, тобто приблизно 11% загальної кількості імен, від яких утворювалися українські прізвища. Ці імена стали основою для утворення 128 прізвищ, отже, приблизно 5% усіх відіменних. Якщо взяти до уваги тісні зв'язки українського населення з польським на всій Правобережній Україні протягом кількох сотень років, то процент відіменних прізвищ польського походження досить незначний. Він показує, що польське населення серед українського мало асимілювалося, перебуваючи на правах панівної нації. З другого боку, привертає увагу той факт, що значна частина прізвищ утворилася від польських імен за допомогою чисто українських словотворчих засобів — українських суфіксів *-ич*, *-ович*, *-евич* (*Яку́бич*, *Урба́нович*, *Бази́лівич*), *-ів* (*Барткі́в*, *Ваври́нів*), *-ук*, *-чук* (*Барте́люк*, *Казми́рчук*), *-ишин* (*Каспрі́шин*, *Марці́нішин*), *-енко* (*Ю́щенко*, *Томаше́нко*).

Значно менше українських прізвищ утворилося від мадьярських імен. Вони записані головним чином у Закарпатській області. Мадьярського походження є прізвища *Дю́рдь* (від Ю́рій), *Маргі́тич* (від жіночого імені Маргі́т), *Ми́галь*, *Ми́гальо*, *Мига́ліна*, *Мига́лик*, *Мі́клош*, *Са́бов*, *Сабада́ш*, *Сабада́шко*, *Фе́ренц*, *Яно́ші*. Від мадьярського Шандор (Олександр) виникли українські прізвища *Ша́ндра*, *Ша́ндрі́к*, *Ша́ндрович*, *Ша́ндрівський*, а можливо, і *Ше́ндер*, *Шенде́ра*, *Ше́ндрик*. Бачимо, що більшість цих прізвищ оформлена за допомогою українських словотворчих засобів.

Невелика кількість українських прізвищ має за основу німецькі імена. Це такі прізвища, як *Ві́льгельм* з похідними *Ві́лік*, *Ві́люра*, *Ві́люш*; *Ге́рман* і *Герма́нович*; *Ка́рлаш* (від Карл), *Ко́нрад*, *Льбренц*, *Фрі́ц*, *Фри́ц*, *Хри́стіян*.

Від румунських імен утворилися прізвища *Андрона́тій*, *Мігалáтій*, *Михашу́ла*, *Мікул*, *Георгі́ца*.

Вірмени, які з давніх давен проживали на Україні, утворювали тут свої прізвища переважно на український лад за допомогою патронімічних суфіксів *-евич*, *-ович*, напр.: *Григорóвич*, *Богданóвич*, *Давидóвич*, *Ісакóвич*, які не можна сьогодні відрізнити від таких самих прізвищ українського походження. Про вірменське, без сумніву, походження можемо говорити лише тоді, коли прізвище

утворене від імені, вживаного тільки вірменами. Такими є прізвища *Авдикóвич* і *Авдикóвський* (від *Аведик*).

Окремі українські прізвища виникли також із єврейських імен, напр.: *Аронéць*, *Мóшко*, *Шльóма*, *Шломéнко*, *Шміль*, *Шмуль*, *Шўлим*. Не думаємо, щоб це були прізвища асимільованих серед українців єврейських родин. Євреї, як відомо, не мали прізвищ до кінця XVIII ст., а, примушені до цього законом, приймали штучно утворені (переважно на базі німецької мови) прізвища (*Блюментáль*, *Гóльдберг* і под.)²⁰. Тому немає підстав думати, щоб діти єврея, який асимілювався, зберегли як своє родове прізвище ім'я батька чи діда. Наведені вище прізвища були, на нашу думку, первісними прізвишками, наданими особам української національності з невідомої сьогодні причини.

Утворювання прізвищ від незрозумілого, рідкісного імені доводило іноді до його деформації в дусі так званої народної етимології. Таким чином виникли прізвища *Макодїм* (від імені *Никодим*), *Семерїн* (від *Северин*), *Бакїн* (від *Авакум*), *Бахталамей* (від *Варфоломій*), *Веремій* (від *Єремія*), *Люлик* (від *Юліан*) тощо.

ПРІЗВИЩА І ТОПОНІМІЧНІ НАЗВИ

Друге основне джерело виникнення українських родових прізвищ — це походження або місце попереднього проживання основоположника роду. Особливо в таких випадках, коли людина не була місцева, всіх цікавило, крім її імені, звідки вона прибула, звідки походить. Визначення «полтавець» чи «поліщук» було достатньою характеристикою, що відрізняла пришельця від аборигенів. Це визначення переходило на дітей і дальших нащадків, хоч би вони й народилися вже на новому місці проживання; воно ставало їх прізвищем, а пізніше і родовим прізвищем.

Цікаву ілюстрацію до такого шляху виникнення родових прізвищ подає Ф. Коковський на основі розгляду списків міщан міста Бережан (тепер Тернопільської області). Він пише: «Зо списку бережанських міщан видно, що вони в XVI ст. не мали ще родових назвищ. У списках зазначається їх по імені та занятті, похо-

²⁰ Див. А. Dauzat, назв. праця, стор. 110; також Heinz, назв. праця, стор. 43.

дженні або по якійсь спеціальній прикметі. Так, є у списку *Федір з Більська, Христофор з Потутор* та ін. На початку XVII ст. творяться родові назвища, і в записках читаємо вже: *Федір Збільський, Христофор Потуторський*. Правдоподібно так само постало і назвище *Самборський*»²¹.

Але не тільки прізвиська і прізвища виникали від назв країн, міст і сіл, а й самі топонімічні назви дуже часто були утворені від особових назв людей. Між топонімічними назвами і назвами людей існує дуже тісний двосторонній зв'язок, який виявляється в тому, що, поперше, величезна кількість топонімів у всіх областях України утворилася від особових назв людей і, по-друге, дуже значна кількість українських прізвищ вказує на походження з певної місцевості. Ми обмежимось тут тільки розглядом відтопонімічних прізвищ²².

Виникнення прізвищ від назв місцевостей — явище природне і зрозуміле. Я. С. Бистронь вважає, що в часи, коли ще не було офіційних прізвищ, визначення людини за місцем проживання було надзвичайно поширеним²³. А. Гейнце розподіляє ці прізвища на дві підгрупи: такі, що 1) вказують взагалі на походження і 2) називають конкретну місцевість. До першої групи (серед німецьких прізвищ) він зараховує прізвища на означення національності або країни, області, звідки хтось походив (*Deutsch, Franke, Friese, Sachs, Türing*), до другої — прізвища типу *Friedenthal, Fürstenau, Birkenfeld* і т. п.²⁴ Серед французьких прізвищ до першої групи можна зарахувати прізвища *Dauvergne, Denormandie, Breton* або *Lebreton, Normand* або *Lenormand*, до другої — *D'avignon, Decaen* й ін.²⁵

Такі самі типи прізвищ утворив і український народ.

До першої групи прізвищ, які загально вказують на походження, належать:

а) Прізвища на означення національності предка: *Венгер* і *Угрин* з похідними *Венгерівич, Венгринівич*,

²¹ Див. Ф. Коковський, Бойківські назвища, Літопис Бойківщини, 1936, № 7, Львів, стор. 11.

²² Про топоніми, утворені від антропонімів див. Ю. К. Редько, Взаємозв'язок між прізвищами і топонімічними назвами, Питання слов'янського мовознавства, кн. 5, Львів, 1958.

²³ Див. J. S. Vystgouf, назв. праця, стор. 23—24.

²⁴ Див. A. Heintze, назв. праця, стор. 54—56.

²⁵ Див. A. Daizat, назв. праця, стор. 90.

Угра́к, Угринчу́к і Угриню́к; Верме́нич; Во́лох з похідними Волохо́вич, Волби́шин, Волошино́вич, Волошиню́к, Волоши́нський, Волоща́к; Грузи́н; Литви́н з похідними Литвине́ць, Литви́нко, Литвинчу́к, Литвиню́к, Литовченко, Литвине́нко, Литовський; Лоти́ш; Молдова́н, Молдавчу́к, Мульта́н; Моска́ль, Мо́сква, Москале́нко, Москалю́к, Москвя́к, Моска́льчин; Німець з похідними Німченко, Німчу́к; у такому самому значенні Шваб, Прус; По́ляк, По́льський, Лях, Ляхо́вич; Ру́син з похідними Руси́нко, Русня́к, Руси́нський, Ру́ський; Серб, Се́рбин з похідними Се́рбан, Сербе́нський; Сло́вак; Тата́рин з похідними Татаре́нко, Татарчу́к, Татарню́к; Ту́рок, Ту́рчин, Ту́рко з похідними Турча́к, Ту́рченко, Ту́рчик, Турчиня́к, Турчу́к, Туре́цький, Турчи́нський, Туркови́д; Українець, Український; Ци́ган з похідними Ци́ганко, Цигано́к, Цигане́нко, Циганю́к, Циганчу́к; Чех з похідними Чехо́вич, Чешу́к, Чехи́нда, Чеху́т; Шве́д з похідними Шве́да, Шве́дик, Шведе́нко, Шведю́к.

б) Прізвища, утворені від назв давніх руських племен, а також інших племен і народностей та діалектних груп: *Баранді́й; Басара́б і Басара́ба; Бойко з похідними Боє́чко, Бойцу́н, Бойчи́н, Бойченко, Бойчу́к, Бойча́к, Бойке́вич, Бойканю́к; Гу́цул і Го́цул з похідними Гуцуля́к, Гоцуля́к; Дулі́ба, Дулібець; Кальму́к і Кумлі́к; Кара́їм; Лемко з похідними Лемцо́, Лемик, Лемчик; Ма́зур з похідними Мазу́рик, Мазуре́нко, Мазуре́ць, Мазуро́к, Мазурча́к, Мазурчу́к, Мазурке́вич; Слов'яни́н; Черемі́с і Чемері́с, похідне Чемері́сов.*

в) Прізвища, утворені від топонімічних назв: *Бе́скид і Бескидня́к; Волине́ць, Волиню́к, Воли́нський; Дон, Доне́ць, Діне́ць, Донча́к; Дніпру́к, Задніпря́ний; Задесе́нець; Пінчу́к; Подоля́к, Подоля́ка, Подоля́н, Подолю́к, Подолянчу́к, Подільча́к, Подолі́нський, Поді(о)льський; Поліщу́к; Хороле́ць; Чорноморе́ць.*

г) Прізвища, які загально вказують на місце, де хтось проживав. Подамо тільки декілька прикладів: *Гірня́к, Підго́рний, Закалю́жний, Заболотни́й, Острівни́й, Слободя́н, Задворня́к.*

Не треба думати, що всі прізвища, утворені від назв різних національностей чи народностей, означали людей, предки яких не були українцями. Цілком справедливою треба вважати думку І. Франка: «Чи в таких прозвищах, як *Ляховичі, Угрина* і ін., шукати відгомону спора-

дичної колонізації чужих елементів ще в XIV—XV вв., коли засновувалися відомі нам дворища, про се ще може бути суперечка. Пригадаймо, як про се говорить Кобзар у Шевченкових «Гайдамаках»: «Та який я волох? Був у Волощині та й прозвали Волохом». Багато таких «чужонародних» прозвищ могло постати аналогічним способом, хоча, розуміється, не можна виключати думки, що були тут і факти чужої колонізації може хоч би в тій формі, що якийсь зайшлий лях чи волошин, чи турчин пристав до якогось дворища, зжився з сім'єю і з часом заснував власне дворище, прозване його іменем»²⁶. В окремих випадках, звичайно, могло вистачити того, що хтось «був у Волощині» чи був подібний до татарина, щоб одержати відповідне прізвисько. Нам відомий факт, що *Прусом* прозивали селянина, який ще до першої світової війни щороку виїжджав на сезонні роботи до Німеччини. Але частина цих прізвиськ, безумовно, вказує на справжню національну приналежність основоположника роду чи його предків.

Друга група — це прізвиська, що конкретно вказують на певний населений пункт.

Виникнення прізвиська від топонімічної назви не завжди можна встановити з абсолютною певністю. А. Гейнце правильно відмічає, що для багатьох прізвиськ сьогодні неможливо вказати місцевість, від назви якої вони були утворені, бо вона давно перестала існувати, а якщо й існує, то в її назві могли відбутися певні зміни, а прізвисьце зберегло давню форму²⁷.

За будовою прізвиська, утворені від топонімічних назв, можуть бути двох типів: прикметникові з суфіксами *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* і іменникові, переважно з суфіксом *-ець*. Зупинимось спочатку на цих двох основних типах, а пізніше розглянемо й прізвиська, утворені за допомогою інших словотворчих засобів.

Прикметникові прізвиська

За допомогою суфіксів *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-* утворюються відносні прикметники, що вказують на походження: *львівський, кременчуцький, водолазький*. Бажаючи від-

²⁶ І. Франко, назв. праця, стор. 33 (окр. відбиток).

²⁷ Див. А. Heipze, назв. праця, стор. 59.

повідати на питання, звідки хтось походить, наші предки утворювали прикметники такого типу від назв місцевості. Так виникли тисячі українських прізвищ на **-ський, -цький, -зький**, про які досить часто некомпетентні люди говорять, що це польські прізвища. В минулому прізвища на **-ski, -cki** в Польщі були властиві аристократії і шляхті та протиставлялись прізвищам міщанським і «хлопським»²⁸.

Величезна кількість прізвищ, утворена від назв сіл і міст України, є прізвищами не польськими, а українськими. Немає ніяких підстав вважати сотні тисяч людей (переважно українських селян) потомками асимільованої на Україні і декласованої польської шляхти. Утворення прізвищ спільного типу відбувалося паралельно у двох слов'янських народів. Цей тип прізвищ відомий також усім іншим слов'янським народам. Так, у росіян маємо прізвища *Белінський, Вяземський, Чернишевський*, у білорусів — *Ельський, Кастраницький*, у болгар — *Левський, Раковський*, у сербів і хорватів — *Брезовацький, Зрінський, Мушицький*, у словаків — *Ваянський, Єсенський*, у словінців — *Косеський*, у лужичан — *Андрицький, Цішинський*, у чехів — *Врхліцький, Добровський, Коменський, Палацький, Челяковський*.

Абсолютно неправильна думка про «аристократизм» цих прізвищ, тобто, що вони є ознакою старовинних магнатських родів. Тисячі українських селян-колгоспників мають такі прізвища, як *Калиновський, Каньовський, Малаховський, Ольшанський, Опалинський, Потоцький, Стадницький, Тарновський, Чорторійський, Язловецький* та ін. Носії їх не мають, крім однозвучного прізвища, нічого спільного з панами, які загарбали колись українські міста й села — Калинівку, Канів, Малахівку, Ольшани, Опалин, Потік, Стадницю, Тарнівку, Чорторію, Язловець — і, вважаючи себе їх власниками, присвоїли собі прізвища, утворені від назв цих міст і сіл. Історія змела їх без сліду, а справжні власники української землі, нащадки засновників і первісних жителів цих населених пунктів, живуть на землі своїх прадідів і передають із покоління в покоління своє давнє прізвище, що вказує на їх нерозривний зв'язок з рідною землею.

²⁸ Див. J. S. В y s t r o Ń, назв. праця, стор. 29.

Вкажемо тут на ряд прізвищ, утворення яких від топонімів виявляється лише в зіставленні їх з топонімічними назвами. Так, прізвище *Андрієвський* може виводитись від назв населених пунктів: Андрієвичі, Андрієво, Андріївка, Андріїв, прізвище *Бабанський* від Бабанів, Бабанівка, Бабанка, Бабанськ; *Балицький* від Баличі, *Балучинський* від Балучин, *Бандрівський* — Бандрів, *Барський* — Бар, *Бачинський* — Бачина, *Богущий* — Богута, *Борківський* — Борки, *Великопольський* — Велике Поле, *Вербіцький* — Верба, Верби, Вербичі, *Верхратський* — Верхрата, *Гриневецький* — Гринева, Гринівці, *Дмухівський* — Дмуховець, *Жбадинський* — Жбадин, *Жиравецький* — Жиравка, *Завійський* — Завій, *Канафощий* — Канафости, *Климанський* — Климани, *Кобринський* — Кобрин, Кобринці, *Копистянський* — Кописть, *Коцюбинський* — Коцюбинці, Коцюбинчики, *Лозинський* — Лозина, *Мочульський* — Мочули, Мочулинці, *Пикулицький* — Пикуличі, *Роздольський* — Роздол, *Свірський* — Свірж, *Сиволозький* — Сиволож, *Смикорівський* — Смикорівка, *Смолинський* — Смолин, *Шегинський* — Шегині, *Яснийський* — Ясниська.

Іменникові прізвища

З суфіксом **-ець**. Суфікс **-ець** має декілька значень, а одне з них — це вираження походження: полтавець — той, що походить з Полтави, житель Полтави.

Подаємо приклади прізвищ на **-ець**, утворених від назв населених пунктів: *Богуславець* від Богуслав, *Бутинець* — Бутини, *Добросинець* — Добросин, *Знаменець* — Знаменка, *Козинець* — Козин, *Комаринець* — Комарин, *Кунинець* — Кунин, *Лешківець* — Лешківка, *Мизовець* — Мизове, *Мостенець* — Мости, *Небіловець* — Небилів, *Перегінець* — Перегінсько, *Тершаковець* — Тершаків, *Чернічинець* — Черничне, Черниця.

Значна кількість прізвищ на **-ець** походить від назв міст: *Канівець*, *Коломієць*, *Лубенець*, *Любарець*, *Уманець*, *Полтавець*.

З суфіксами **-ич**, **-евич**, **-ович**, **-енко**. Прізвища цих типів, утворені від назв населених пунктів, важко відмежувати від прізвищ, які самі стали основою для створення топоніма. При наявності прізвища *Витківич* і наз-

ви села Витків легко зробити висновок, що *Витківцем* була названа людина за походженням з Виткова. Зіставивши прізвище *Бáлич* з назвою села Баличі, приходимо до висновку, що тут не людина одержала назву за походженням (до речі, людина з Балич має прізвище *Балицький*), а, навпаки, село одержало свою назву від жителів — Баличів (патронімічна назва від первісного прізвиська *Бáла*). Але в багатьох випадках важко встановити, чи утворилося прізвисько від назви місцевості, чи воно є патронімічним. Прізвище *Ковтунівич* могло бути утворене від назви села Ковтуни, але могло виникнути і безпосередньо від первісного прізвиська (сьогодні теж існуючого прізвища) *Кóвтун*.

Від назв місцевостей, на нашу думку, за допомогою суфіксів *-ич*, *-евич*, *-ович* утворилися такі прізвища: *Витківич* (від с. Витків, Лв, Рв²⁹), *Жолківич* (м. Жовква — тепер Нестеров, Лв), *Загаєвич* (Загай, Лв; Загай, Вл, Рв), *Зарєвич* (Зарів, Лв, Рв), *Криваніч* (Кривані, Лв), *Підлужєвич* (Підлужжя, Рв, І-Фр), *Турківич* (м. Турка, Лв), *Устиянівич* (Устиянова, Лемківщина), *Хорєвич* (Хорів, Вл, Рв), *Шепарівич* (Шепарівці, І-Фр), *Яхторівич* (Яхторів, Лв) та ін.

Рідше зустрічаються прізвища, утворені від топонімів за допомогою суфікса *-енк-о*: *Охтирченко* (від м. Охтирка, См), *Жихарєнко* (с. Жихар або Жихарівка, Хрк), *Миргородченко* (м. Миргород, Чрк), *Харковщєнко* (від м. Харків).

Можна вважати, що багато прізвищ прикметникового типу, які нібито загально вказували на місце проживання, було також утворено від назв конкретно існуючих населених пунктів. Прізвище *Заболотний* могло означати як людину, що проживала десь «за болотом», у будь-якому селі, так і людину, що походила з с. Заболоть (Вл, Жт), Заболото (Вл, Лв) або Заболоття (Вл, Зк, Лв, Рв, Чрв, Чрг). З назвами населених пунктів можна гіпотетично пов'язувати ще такі прізвища-прикметники: *Вівсяний* (с. Вівся, Тр, Хм), *Долішний* (Долішне, Лв, І-Фр), *Забужний* (Забужжя, Вн, Вл, Лв, Рв), *Завгородній* (Завгородне, Хрк), *Закорчєвний* (Закорчів'я, Вл), *Залужний* (Залужжя, Вн, Вл, Жт та ін.), *Замогільний* (Замогилля, Вл), *Заокóпний* (Окопи, Лв, Тр, Чрг або

²⁹ Пояснення до поданих тут і далі скорочень див. у списку в кінці книги.

Окоп, Пл), *Запотічний* (Запотік, І-Фр; Запоточне, Лв), *Зарічний* (Заріка, Заріччя, Зарічка, які повторюються в ряді областей), *Зарудний* (Заруддя, Вн, Кв, Лв, Пл), *Заставний* (Застав'я, Вл, Лв, Рв; Застави, Тр), *Зацерковний* (За Церквою, Лв; Зацерков'я, Рв), *Надберезжний* (Надбережжя, І-Фр), *Осічний* (Осіч, Чрг), *Підгайний* (Підгай, Рв), *Піддубний* (Піддуб, Рв; Піддубне Дн), *Підлісний* (Підліс, Лв, Тр; Підліски, Вл; Підлісне, Підлісся у багатьох областях), *Підсадбчний* (Підсадки, Лв).

Серед прізвищ іменникового типу, крім указаних, також деякі прізвища з суфіксами **-ук**, **-чук**, **-ак**, **-чак** могли вказувати на походження з певної місцевості. Доказом може служити відомий нам із власного спостереження факт, що населення Кам'яно-Бузького району Львівської області називає батьками жителів с. Батятичі цього ж району, причому назва «батьок» має відтінок зневажливості. Можна думати, що з топонімами генетично пов'язані такі, наприклад, прізвища: *Бабиц'ук* (від с. Бабичі, Зк, Кв, Лв, Пл), *Багніук* (Багно, Вл, Лв), *Білич'ак* (Білич, Лв), *Більч'ук* (Більче, Лв; Більча, Рв), *Біщ'ук* (Біще, Тр), *Бун'як* (Бунів, Лв), *Буч'ак* (Буча, Зк, Кв), *Воротн'як* (Воротнів, Вл), *Гречан'ук* (Гречани, Лв, Пл), *Довгопол'ук* (Довге Поле, Зк, Рв), *Долинч'ук*, *Долин'ук*, *Долян'як* (Долина, в дванадцяти областях), *Жаб'юк* (Жаб'є, І-Фр). Прізвища на **-ук**, **-чук**, **-ак**, **-чак** могли утворюватись в однаковій мірі як від назви за місцем походження, так і від імені чи прізвиська батька або матері. *Бабиц'ук* може походити або від с. Бабичі, або від прізвища *Ба́бич*; *Горпин'ук* може бути не тільки вихідцем із села Горпін (Лв), а й сином Горпини і т. д. Прізвище *Білич* стало назвою села, а похідне прізвище *Білич'ак* могло бути утворене і від первісного прізвища (син Білича), і від назви села.

З топонімічними назвами пов'язано походження деяких прізвищ на **-ик**, **-ник**, але цей зв'язок переважно проблематичний. Можливо, що прізвище *Сможан'ик* вказує на походження з с. Сможе (Лв), *Осов'ик* — із с. Осове (Вл, Чрг), а *Жидачик* з м. Жидачева (Лв). Але певності ні тут, ні в ряді інших випадків не маємо.

Більший ступінь правдоподібності походження прізвища від назви населеного пункту створює існування прізвища в тій самій області, де знаходиться даний

пункт. Якщо, наприклад, у Львівській обл. є с. Багно, а в сусідніх селах живуть люди з прізвищем *Багнюк*, то можна не сумніватися, що предки їх одержали це прізвище від назви села, з якого прибули. Якщо ж місце записання прізвища віддалене від місцевості, назва якої здається нам пов'язаною з прізвищем (наприклад, прізвище *Рихлюк* записано у Волинській обл., а с. Рихли знаходиться в Чернігівській), тоді правдоподібність генетичного зв'язку, безумовно, менша.

Треба ще згадати про прізвища, утворені від топонімів за допомогою суфіксів, які надають їм виразно негативного емоційного забарвлення. Прізвищ таких небагато, і не про всі можна впевнено твердити, що вони походять від назв населених пунктів.

З суфіксом *-ач* маємо, наприклад, прізвище *Косилáč*, яке, можливо, походить від назви с. Косилів (Хм). З суфіксом *-ух* утворені прізвища *Жеребúх*, *Кобилúх*, які могли бути утворені від назв Жеребки (Жт, Пл, Хм), Кобила (І-Фр), Кобилля (Рв, Тр). Суфікс *-ун* знаходимо у прізвищі *Кривциún*, яке могло утворитися від назв Кривка (Лв) або Кривки (Пл, Тр), але могло бути і зневажливим прізвищем за фізичною ознакою. Суфікс *-ій* служить для утворення назв людей за певною ознакою з відтінком зневажливості (*бабій*, *пласій*, *стогній*). У деяких прізвищах цей суфікс, можна думати, виражає походження з певної місцевості (теж з відтінком зневажливості): *Зарубій* від с. Заруб (Тр) або Зарубани (Лв); *Скалій* — від м. Скала (Тр), *Стеблій* — від с. Стеблі (Вл, Кв), *Стеблівка* (Зк, Рв), *Стеблів* (Кв).

Від назв населених пунктів виникли й деякі безсуфіксні прізвища. Зіставивши прізвище *Косогóр* з назвою села — *Косогірка* (Хм), мусимо прийти до висновку, що прізвище походить від назви села, а не навпаки. Назва місцевості, утворена від особової назви *Косогор* була б *Косогорів* чи *Косогорівка*, а не *Косогірка*. *Косогірка* — назва, утворена від ознаки краєвиду, а вже той, хто живе в *Косогірці*, — *Косогóр*. Зовсім аналогічно утворене і прізвище *Лисогі(о)р* від топонімів *Лисогірка* (Вн, Од, Хм, Хрк), *Лисогір'я* (Кв), *Лисогора* (Вн), а також прізвище *Лисогóр* від назви *Лисогірка* (Вн, Хм).

У ряді випадків прізвище збігається з топонімічною назвою. Це такі назви, як *Бринь* (прізвище записане в Львівській обл., а село такої самої назви є в Івано-

Франківській обл.), *Гáлич*, *Гóринь* (прізвище в Львівській обл., населений пункт у Житомирській обл., а також назва річки), *Добро́міль* (місто в Львівській обл.), *Со́каль* (Лв), *Стані́мір* (Лв), *Стрі́па* (населений пункт у Закарпатській обл., а також назва річки). У всіх цих випадках не може бути мови про утворення топоніма від особової назви, а тільки навпаки: своє прізвище рід узяв від місцевості, звідки походив, або від річки, над якою жив. Можливо, що утворення такого типу прізвищ пояснюється незвичайністю назви місцевості, звідки прибув поселенець на нове місце проживання, внаслідок чого людину, яка говорила, що походить з Бриня, могли назвати *Бринем*, а людину з Добромиля — *Добромилем*.

Окремі українські прізвища утворилися від назв населених пунктів, що не знаходяться на території України. Наприклад, від назви м. Кракова ми записали два прізвища: *Краківський* і *Краков'як*, від назви м. Скавіна (Польща) — однозвучне з ним прізвище *Скавіна*, від назви м. Цешин — прізвище *Цешінський*. Прізвище *Рімський*, мабуть, пов'язане не з перебуванням у Римі, а з приналежністю до римо-католицького віросповідання. Прізвища *Білосто́цький* та *Варша́вський* теж на перший погляд видаються утвореними від неукраїнських топонімів, але перевірка показує, що, крім міста Білостока (Białystok) у Польщі, існує село такої самої назви у Торчинському р-ні Волинської обл., а Варшавою називався хутір у Львівській обл. (перейменований на Смереки у Щирецькому районі). Були ще й чотири Варшавки, теж назви хуторів, із них два у Львівській і два у Тернопільській обл.

При розгляді деяких прізвищ, утворених від топонімічних назв, спостерігаємо різні зміни, що в них відбулися. З фонетичних треба згадати:

а) випадіння приголосного. Прізвище *Підсо́нський* утворене від назви с. Підсоснів (Лв), отже, виникло з етимологічного **Підсоснський*. Можливо, що і прізвище *Демський* походить від назви с. Демня (Лв), отже, з первісного **Демнський*;

б) вставку приголосного. Прізвище *Плаву́цький* походить від назви Плауча (Тр, тепер перейменоване), але населення вимовляло Плавуча.

На зміну первісної форми прізвища могла впливати його деетимологізація. Зв'язок прізвища з топонімічною

назвою в свідомості його носіїв поступово стирався, тим більше, якщо прізвище було утворене від назви далекої місцевості, мало відомої або й зовсім невідомої на теперішньому місці проживання. Так, прізвище *Кохайкєвич* — це, мабуть, варіант другого існуючого на Львівщині прізвища — *Кугайкєвич*, утвореного від назви с. Кугаїв (Лв). Прізвище *Покравєцький* походить, можна думати, від назви с. Покрівці (Лв), отже, з первісного **Покровєцький*. Прізвище *Соневіцький* виникло з первісного **Синевідський* від назви с. Синевідсько (Лв) ³⁰.

Українські прізвища часто неправильно записувались у документи і в такій спотвореній формі ставали нормою: *Лагоцький*, утворене від топонімів Лагодів, Лагодівка (повинно бути *Лагодський*), *Медвецький* — від Медведівці, Медвежа (правильно *Медведський*). Українська назва с. Озеряни (Вл, Рв, Тр, І-Фр) у польській офіційній формі Єзежани (*Jezierzany*), а с. Озерна чи Озірна (Тр) по-польськи Єзерна (*Jezierna*). Звідси й з'явилися серед українців такі, начебто польські, прізвища, як *Єзежинський* чи *Єзерський*. Паралельно існують прізвища *Озерський* і *Озірський*. Не треба вважати польським і прізвище *Заплацінський*, бо це спотворене українське прізвище *Заплатинський* (такий варіант теж існує), утворене від назви с. Заплатин (Лв). Від назви Яструбиця (Рв, по-польськи *Jastrzębica*) і Яструбичі (Лв, *Jastrzębice*) виникло перекинуте на польський лад прізвище *Ястремський*.

Реєстр прізвищ, спотворених за часи національного гніту українського народу, можна б продовжити.

ПРИЗВИЩА, УТВОРЕНІ ЗА СОЦІАЛЬНОЮ ПРИНАЛЕЖНІСТЮ АБО ВІД НАЗВИ ПОСТІЙНОГО ЗАНЯТТЯ

Виникнення значної частини прізвищ пов'язане з соціальною приналежністю або з постійним заняттям людини. Це були назви, які відрізняли особу від її оточення. Звичайно, не було б у тому смислу, якщо б, напри-

³⁰ Назву цієї місцевості, а точніше — Синевідська Вижнього і Синевідська Нижнього у Львівській обл. (від кореня «вода») спотворено невдалим перейменуванням на Верхнє і Нижнє Синьовидне.

клад, на Січі надали комусь прізвисько *Козак*, бо ж там усі були козаками, але в селі, з якого ніхто більше не козакував, таке прізвисько точно визначало, про кого саме йдеться. Це прізвисько могло, ставши родовим прізвищем, переходити на нащадків або в такій самій, незмінній формі, або оформлене патронімічними суфіксами. Воно зберігає і сьогодні пам'ять про предка-козака.

Прізвиська, утворені від назви професії, легко передавалися нащадкам і ставали родовими прізвищами, бо ж і сама професія часто переходила з покоління в покоління ³¹.

На думку М. Корниловича, прізвища за характером діяльності були поширені насамперед серед дворових селян, які не мали родової традиції, «повідбивалися від своїх родин, ба навіть часом не знали або не пам'ятали свого батьківського ім'я» ³².

Розгляд прізвищ, що означали різні види занять, діяльності, назви посад або вказували на класове розшарування суспільства, особливо цікавий з точки зору історії культури. Зваживши, що українські прізвища, зокрема селянські, в своїй масі формувалися приблизно з XVII ст. й закріпилися в документах тільки в кінці XVIII ст. ³³, ми можемо твердити, що існуючі сьогодні прізвища, які утворилися у зв'язку з становістю та трудовою діяльністю, відображають картину українського суспільства у другій половині XVIII ст. Якби в нас не було інших матеріалів, що могли б свідчити про соціальний стан населення України, про його основні заняття та професії, економіку й культуру епохи розкладу феодалізму та зародження капіталізму, то існуючі сьогодні родові прізвища могли б служити джерелом для майже повної й досить вірної реконструкції картини життя в цей період. Наші прізвища дають можливість уявити суспільне життя України в таких аспектах: а) класове розшарування суспільства, б) адміністративне управління, в) військо, г) економічне життя (промисловість, ремесло, торгівля, сільське господарство, мисливство й

³¹ Пор. Hei n z e, назв. праця, стор. 40.

³² М. Корнилович, назв. праця, стор. 130.

³³ М. Корнилович, назв. праця, стор. 131; І. Франко, назв. праця, стор. 16; Ф. Коковський, назв. праця, стор. 12.

рибальство, заробітки), д) організація праці закріпачених селян, е) суспільна верхівка, є) наука і мистецтво, ж) церковне життя, з) боротьба народу за визволення.

Звичайно, наявність якогось прізвища не завжди доводить, що його перший носій був саме тим, що означало його прізвище. Серед українського народу не було, наприклад, царя, короля, кардинала і т. п., хоч прізвища такі існують. Вони виникли з первісних прізвиць, які надавалися з невідомих сьогодні причин. Може, хтось любив часто розповідати про царя, от і могли прозвати його *Царем*. Бідного селянина-кріпака, глузуючи, прозвали *Королем* чи *Карнидалом* (може, якраз через те, що він так перекрутив це незвичне для нього слово), і це прізвисько стало згодом закріпленим у документах його родовим прізвищем.

Як ілюстрацію до виникнення таким способом прізвиць і переростання їх у прізвища наводимо слова М. Рильського з поеми «Марина»:

Гаврило це. Хоч він ніколи Риму
Не бачив, як ніхто з його дідів,
Та прізвище хтось жартома пустив
(Хто ж, як не пан, від них усе береться!)
І *Папаримський* наш Гаврило зветься
По книгах навіть, а не то що так³⁴.

Проте в більшості випадків прізвисько виникало внаслідок того, що його перший носій справді належав до даного стану або мав певну професію. До наступних поколінь ця назва переходила як прізвище або в незміненому вигляді, або змінена за допомогою різних суфіксів (переважно патронімічних або зменшених і згрубілих), напр.: *Кравець*, *Кравчик*, *Кравцун*, *Кравчєня*, *Кравчєнко*, *Кравчук*, *Кравців*, *Кравчийшин* та ін.

Переглядаючи найдавніші метрики с. Сільця Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл., ми знайшли запис з 70-х років XVIII ст. польською мовою, з характерним для того часу правописом: «Jan, professyey swoyey szwiec», тобто «Іван, за своєю професією швець» і через декілька років про ту саму особу, але латинською мовою: «Ioannes, sutor».

Ці записи свідчать, по-перше, що Іван був шевцем і, по-друге, що в нього ще не було прізвища. Для того

³⁴ М. Рильський, *Марина*, К., 1944, стор. 70.

щоб його відрізнити від інших Іванів, поряд з його ім'ям називають професію. Коли ж через кілька десятків років у книгу народжених записували дитину Іванового сина, вперше з'явилося в метрикальних книгах цього села (вже на початку ХІХ ст.) прізвище *Шевчук*. Потомки цих Шевчуків живуть у Сільці і нині. Шевством ніхто з них не займається, а про свого прапрадіда-шевця давно забули.

Розглянемо прізвища, утворені за соціальною приналежністю або від назви професії.

Прізвища, що вказують на класове розшарування суспільства

Насамперед у прізвищах відтворено поділ на багатих і бідних. Прізвище *Багач* (паралельно *Богач*) записане в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій і Одеській областях. Від нього утворилися похідні: *Богачевич*, *Богачівський*, *Богатчук*, *Богатський*, *Багачський* і *Богачішин*. Синонімом його є прізвище *Дюка* з похідним *Дученко*. Для людей, які уміли швидко здобувати багатство, народ утворив прізвище *Скоробогатий* і *Скоробогачський*. Багатій, що став власником села, поміщиком, — це *Дідич*, прізвище, записане в Київській, Львівській та Івано-Франківській обл.

Ознакою багатства була одежа — дороге кармазинове, а іноді закордонне англійське сукно. «Кармазинами» називали козаки багату старшину. Прізвище *Кармазин* існує в Львівській обл. Тут же записане і прізвище *Фалендиш*, що походить з німецького *fein lundisch* («найкраще лондонське» сукно) (*Brückner*, 303)³⁵.

Привілейованою верствою суспільства у давній Польщі була шляхта. Прізвище *Шляхта* існує сьогодні в Закарпатській обл., причому його носії, колись бідні селяни, напевно, не належали до цього стану, а одержали його як насмішливе прізвище (може, за намагання уподібнитись до шляхти, як Тобілевичів Боруля). Виразне значення зневажливості виражало прізвище *Шляхетка*. Прізвище *Шляхтич* записане в Івано-Франківській обл.

³⁵ Тут і далі даються скорочені назви словників (див. список скорочень в кінці книги).

Шляхті належав титул «його милость пан», «попольськи скорочено тобсірап, тосрап. Ці титули, коли ставали прізвиськами, напевно, виражали насмішку і збереглися як прізвиська *Мостіпán* і *Мастіпán*³⁶.

Від слова пан утворилися прізвиська *Паніч*, *Панічик*, *Пáник*, *Панóнько*, *Панóчко*, *Пáнця*, *Пáнів*.

Згадки про давнішу епоху збереглися в прізвиськах *Князь*, *Князівський*, *Боярчук*, *Боярський*, якщо тільки вони не пов'язані з «князем» та «боярами» весільного обряду.

Кращою характеристикою минулого життя трудящого українського народу є прізвиська: *Бідний*, *Убóгий*, *Бідолáх*, *Бідóла*, *Голóта*, *Голотóк*; таке саме значення мало і прізвисько *Драб* та похідні від нього *Дра́бик* і *Драбéнко*.

Бідняків, що не мали нічого, крім хатини, називали на заході України «халупниками» (Грінченко, IV, 384). Прізвиська *Халупник* і *Халупний* існують у Тернопільській обл.

Антонімом до слова «пан» є «мужик». Прізвисько *Мужік* записане в Львівській обл., похідне *Мужичук* — у Ровенській.

Зневажливе «мугир», як суспільна верхівка називала бідних селян (Грінченко, II, 452), можна впізнати в прізвиськах *Могір* (Вн) і *Магір* (Лв).

Відношення особистої залежності від пана відображали прізвиська *Раб*, *Рáба*, *Рáбик* (Грінченко, IV, 1) і *Підданóк*.

Селянин, що проживав у слободі, тобто селі, тимчасово звільненому від деяких податків і панщини, це *Слободя́н*, *Слободя́ник* або *Слободя́нóк*.

Не витримавши гніту і знущань, деякі селяни втікали від своїх панів, ставали бурлаками, волоцюгами. Так і записували декого з них у списках населення, коли виникла необхідність кожному мати офіційне прізвисько. Прізвисько *Бурла́ка* зустрічається в Київській, Кіровоградській, Полтавській обл., похідне — *Бурлачéнко* — у Полтавській, а *Волоцю́га* — в Львівській обл. Близьке до попередніх за значенням, з виразно негативним емоційним забарвленням, прізвисько *Пройди́світ* (Зк, Хс).

³⁶ Останній варіант, очевидно, як результат запису в документи малограмотним «акаючим» службовцем.

Такі прізвища, як *Оса́дець, Оса́дця, Оса́дчий, Оса́дченко, Оса́дчій*, пов'язані своїм виникненням з колонізаційними діями поміщиків і адміністрації, що виділяли частину селян і утворювали нові населені пункти.

Прізвища, утворені від назв адміністративних посад

Частина прізвищ дає деяке уявлення про адміністративний апарат країни. Вище згадувалось, що такі прізвища, як *Цар, Король*, а також *Цісар, Шах*, виникли, очевидно, не як назви нащадків царя, короля, цісаря, а як прізвиська (переважно насмішливі), утворені з невідомої нам причини. Проте характерно, що прізвища відтворюють назви представників державного управління, які були типові для XVII—XVIII ст., тобто для періоду формування і закріплення більшості українських прізвищ.

Від наведених вище прізвищ-основ утворилися також похідні: *Царевич, Царенко, Царик, Царук, Царюк, Царішин, Королевич, Корюк, Корольк, Корольк, Корольшин, Шахівський*.

Керівникам держави допомагали в адмініструванні воеводи і старости. Прізвище *Воевода* і похідне від нього *Воевідка* записані в Івано-Франківській обл. Можливо, що це теж первісні прізвиська, якими народ наділяв тих, хто любив верховодити. Прізвище *Староста* і похідне від нього (у польській фонетичній формі) *Старосцінський* існують у Львівській обл. Щодо значення цього терміна, то воно було неоднакове в давній Польщі (до 1772 р.) і на території царської Росії. Староста на заході України, як у давній Польщі, так і пізніше в Австрії був адміністративним урядовцем, що більш-менш відповідало посаді «начальника уезда» в Росії. Такими «начальниками» вихідці з українського народу ніколи не бували, тому й цю назву треба розглядати як прізвисько. Прикметникове прізвище *Старосцінський* (ще й з польською вимовою) могло бути насмішливим прізвиском «незаконного» потомка якогось «пана старости».

У шляхетській Польщі існувала посада комісара. Цей термін, утворений від лат. *committere* — доручати, *commissum* — доручення (Brückner, 368), означав уря-

довця для спеціальних доручень. Прізвище *Комісар* не зафіксоване, але є похідні від нього *Комісару́к*, *Комісарчу́к*. Вони могли мати таке значення, як *Старосцінський*.

Слово «депутат» давно відоме українському народові, хоч загальноновживаним стало тільки після Жовтня. Грінченко подає два значення його: 1) виборна особа («Од цариці знов наказ: прислати до столиці депутатів», «Основа», 1862) і 2) обласне — власник полонини (Грінченко, II, 368). Прізвище *Депутат* записане в Черкаській обл., отже, треба думати, що воно мало перше, основне значення.

Давні канцелярії, зокрема суди, не могли обійтись без писарів і возних. Ці невисокі посади були відносно доступні для вихідців із народу, і цим можна пояснити досить значне поширення прізвищ, утворених від цих назв. Прізвище *Писар* записане в Івано-Франківській та Львівській обл., похідне *Писаренко* — в Полтавській, Харківській і Чернігівській, *Писаревський* — у Кіровоградській обл. На Львівщині записане також прізвище *Секретар*.

Прізвище *Возний* поширене у Львівській і Тернопільській обл.; похідні від нього — *Вознюк*, *Возняк*.

Ще дрібніші адміністративні «діячі» — це жандарми, стражники, десятники, яриги. Слід свій залишили в таких прізвищах: *Шандар* (загальноновживана в західноукраїнських областях форма, що відповідає літературному «жандарм»), записане у Львівській обл., *Стражник* — у Львівській та Івано-Франківській, *Десятник* і похідне *Десятнюк* — у Хмельницькій обл. Прізвище *Ярига* зустрічається в Полтавській обл.

Плату за право торгувати, так зване мито, збирали митники, або митарі. Прізвище *Митар* зафіксоване в Тернопільській обл. Плату за право переїзду через міст збирав мостовий. Звідси прізвище *Мостовий* та його похідні *Мостовік* і *Мостовенко*.

У прізвищах збереглися також сліди давньої міської і сільської самоуправи. Прізвища *Буймистру́к* і *Боймистру́к* (Вл, Хм) утворені, очевидно, від німецької за походженням назви *бургомистр* > *бурмистр* > *буймистр* (голова міської управи при так званому магдебурзькому праві). Бургомистр разом із членами міської ради засідав у ратуші, через що народ називав їх

ратушними. Прізвище *Ратушний* записано в Київській і Львівській, похідне *Ратушняк* — у Житомирській і *Ратушінський* — у Львівській обл. Подібне значення мало і прізвище *Лавний* (Лв), генетично пов'язане, мабуть, з назвою «лавник», що мала два значення: а) член давнього міського суду і б) службовець цехового братства (Грінченко, II, 338).

У містах, що не мали магдебурзького права, міську раду очолював не бургомистр, а вїйт. Вїйтом у західній частині України називався також сільський голова (староста), причому в Галичині ця давня назва, запозичена з німецької мови (Vogt) через польську, використовувалась у цьому значенні аж до возз'єднання з Радянською Україною. Прізвища *Вїйт* ми не знайшли, зате існує довга низка прізвищ, що походять від цієї назви: *Вїйтів*, *Вітів*, *Войтів*, *Вїйтівич*, *Войтівич*, *Вуйтівич*, *Войтєнко*, *Войтюк*, *Вітюк*, *Войтіна*, *Войтунь*, *Войтішин*, *Вітішин*, *Вітовський* і *Вїйцік*. На Буковині назві *вїйт* відповідала назва *двірник*. Прізвище *Двірнік* записане в Львівській, *Двѳрник* і *Дворничєнко* — в Полтавській і Донецькій обл., де буковинське значення слова *двірник* не було відоме, і де воно могло виникнути на базі російського слова «дворник» з двома значеннями: 1) власник «постоялого двора», заїзду і 2) сторож при будь-якому домі (Даль, I, 423).

У давній Польщі існувала ще одна назва сільського голови, теж запозичена з німецької мови — солтис (нім. Schultheiss). Прізвище *Сѳлтис* записане в трьох західноукраїнських областях.

Помічниками вїйта були присяжні. Існує прізвище *Присяжний*, а також утворені від цієї назви *Присяжник* і *Присяжнік*.

З другої половини XVIII ст. на Україні існує, причому тільки в великих українських містах, пошта. Пояснюючи слово *поштар*, Грінченко ілюструє його цитатою з Є. Гребінки: «Город путящий... і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалі з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатавши». Поштарем називався також візник поштової станції (рос. *ямщик*) (Грінченко, III, 397). Прізвище *Почтѳр* записане в Ровенській і Івано-Франківській обл., утворене від нього патронімічне *Почтарєнко* — у Київській обл.

Прізвища, утворені у зв'язку з військовою службою

Хронологічно давнішими є прізвища, що відображають організацію українських козацьких військ; пізніше з'явилися нові назви, переважно іншомовного походження (в зв'язку зі службою в російській та австрійській арміях).

Традиції козацької України живуть у таких прізвищах: *Гетьман* з похідними патронімічного типу: *Гетьманчук*, *Гетьманщук* і *Гетьманюк*; *Козак* (записане в 15 областях, одне з найпопулярніших українських прізвищ) з похідними *Козачок*, *Козаченко*, *Козачук*, *Козакевич*, *Козачийшин*, *Козачинський*, *Козачківський*. Синонімом до слова *козак* була назва *рицар*, записана як прізвище (*Рицар*) у Львівській обл. Досить поширене і прізвище *Запоріжець* (в семи областях), патронімічне *Запоріженко* записане в Сумській обл.

На окремі види козацької зброї, їх військового побуту указують прізвища: *Гарматій*, *Гармаш*, *Пушкар* (від нього патронімічні *Пушкаренко* і *Пушкарівич*), *Пластун*, *Компанієць*, *Сердюк*; *Довбиш*, *Довбуш* (похідні *Довбушак*, *Довбишов*), *Бубній*, *Сурмач*, *Сурмій*, *Трубій*, а також у польській фонетичній формі — *Трембач*, *Трімбач* з похідними *Трембачевський* і *Трембечський*.

Назви козацької військової старшини збереглися в таких прізвищах: *Кошовий*, *Атаман* (похідні *Атаманенко*, *Атаманчук*, *Атаманюк*, *Ватаманюк*, *Атаманець*, *Атамашко*), *Полковник*, *Асаул* (з похідними *Асаулюк*, *Осаулко*), *Сотник* (патронімічне *Сотниченко*), *Хорунжий* і *Хоружий* (з похідними *Хорунжикевич* і *Хорунжинський*).

Збереглась у прізвищах також назва джури — козацького слуги-товариша, зброєносця, що разом з козаком ходив у походи й бої (Грінченко, I, 577) — прізвища *Чюра* і *Цюра*.

Одночасно з цими назвами виникали також прізвища, пов'язані із службою в польському й турецькому військах, куди волею чи неволею попадали окремі українці. Так, прізвище *Посполітак* генетично, мабуть, пов'язане з польським *pospolitym ruszeniem*, тобто загаль-

ним ополченням, а прізвище *Ритаровський* — з відомими в історії польськими рейтарами.

Турецькі за походженням прізвища *Чавс* і *Чаус*, що означали службу посильного або султанського служку (Арст, 49) записані в Полтавській та Львівській обл. Від назви «яничар» (турецьке *yeni* сегі — нові війська. Ушаков, IV, 1463) виникло прізвище *Янчаренко*. До цієї категорії належить і прізвище *Арнаут* (Вн). За поясненням В. Даля, арнаутом називався в Туреччині представник окремого роду війська-сторожі з християн; це слово зустрічалось як лайливе («виродок», «басурман») (Даль, I, 23).

Остання чверть XVIII ст. — це період, коли як у Східній Україні, так і в тій частині України, що була загарбана Австро-Угорщиною, впроваджується обов'язкова військова повинність.

Загальна назва військовослужбовця в російській армії — солдат — виступає в прізвищі *Солдат*, у перекручених на території Галичини прізвищах *Савдак* і *Солдан*, а також у патронімічному *Солдатенко*. Подібна назва в західній частині України, яка була під владою Австро-Угорщини, — «жовнір» (теж від нім. *Soldner*, але через пол. *żołnierz*). Як прізвище *Жовнір* існує у Львівській, Івано-Франківській і Запорізькій областях. Від цієї назви походять патронімічні *Жовнірович* і *Жовнірчук*.

З рекрутським набором, про який так багато складено українських народних пісень і який залишив сліди і в поезії Шевченка, генетично пов'язані прізвища *Новобранець* і *Рекрут* (Крв, Вн).

Служба в різних родах російських і австрійських військ позначилась утворенням прізвищ: *Гренадір*, *Гусар* (на заході його різновидність *Гузар*) з похідними *Гусарець*, *Гусаревич* і *Гузарський*; *Драгун*, *Улан*. Кіннота (кавалерія) в австрійській армії мала загальну назву *Reiterei*, звідси колишній кіннотник одержав прізвище *Райтер* або *Райтман* (Лв).

Колишні піхотинці мали такі прізвища (згодом прізвища), як *Піхота*, *Піхур* (з пол. *piechur* — піхотинець), *Піхура* і *Пишак*.

Про службу у флоті говорить тільки одне з записаних нами прізвищ — *Біцман* (Кр).

Важка й відповідальна служба військової сторожі відбилася в українській антропонімії двома синонімічними прізвищами, з яких одне пов'язане з російською військовою термінологією — *Калавур*, перекручене з «караул», а друге — з австрійською, відоме з Федьковичевих віршів — *Шельвах* (з нім. Schildwache — сторожа, вартовий).

Сержантські чини відмічені одним тільки прізвищем — *Капраль* (Лв), що походить з італ. sarogale — австрійський військовий чин.

Більше зустрічається прізвищ, утворених від назв офіцерських чинів. Це не повинно викликати здивування, бо хоч український селянин не був тоді ні російським, ні австрійським офіцером, та назви (не раз перекручені) могли з різних причин стати його прізвищами, зокрема якщо він був незаконним сином офіцера чи генерала. З колишніх прізвищ виникли нинішні прізвища: *Оберлейтнер* (Тр, перекручене з нім. Oberleutenant), *Капітан* (і похідні *Капітанець* і *Капітанчук*), *Майор*, а також *Однорал* — немилосердно перекручене з «генерал».

У ряді областей записане прізвище *Форись* та похідне від нього *Форисяк*, що означало офіцерського слугу (денщика) — пол. foruś з нім. Vogreiter.

Минуть, можливо, сторіччя з часу, як перестали існувати царська й цісарська армії, служба в яких завжди була ненависною для українського народу, але спогад про цей важкий період історії залишиться у родових прізвищах далеких нащадків колишніх австрійських і російських солдатів.

Прізвища, виникнення яких пов'язане з економічним життям країни

Існуючі прізвища цієї групи свідчать про ступінь розвитку різних галузей господарства в період закріплення родових назв.

а) Промисловість і ремесло

Промисловість до скасування кріпацтва знаходилась у зародковому стані. Природно, що ті нечисленні особи, які займалися промислом, настільки відрізнялися від

інших членів суспільства, що назва їх професії не тільки ставала їх особистою назвою, а й переходила на нащадків як родове прізвище.

На зародки металургійної промисловості вказує існування таких прізвищ, як *Гамёрник* (Лв), перекручене з первісного «гамарник», що походить від слова «гамарня» — «металлоплавильное заведение» (Грінченко, I, 269). Прізвище *Рудник* (Вл, Лв) — від «рудокоп», а *Рудніцький*, хоч безпосередньо не пов'язане з заняттям, але утворене від назв місцевості, де розвивався цей промисел, і в першу чергу видобування залізної руди (Руда, Рудно і под.).

Прізвище *Гутник* (Зк) і похідне *Гутникевич* (Лв) утворилися від слова, яке означало людину, що працює на скляному або залізоплавильному заводі (в гуті).

Експлуатація лісів створила професії, які стали основою виникнення таких прізвищ: *Угляр*, *Будник* (від «бу-да» — поташний завод, похідне *Будничёнко*), *Смоляр* (похідні *Смолярчук* і *Смолярський*), *Дігтяр* і *Дегтяр* (назви робітників у дігтярні). Таке саме значення мало і прізвище *Шміра́к* — назва людини, що виготовляє смолу, дьоготь (шмір).

З текстильною промисловістю пов'язані три синонімічних прізвища: *Вовняр*, *Сукновалець* і *Шаповал*. Перших двох слів немає у Словнику Грінченка. Даль тлумачить слово «сукновальня» як «устройство и заведение для валки сукон» і «сукновал» як «сукновальний мастер» (Даль, IV, 358). Назва «вовняр», на нашу думку, означала те, що російською мовою виражає слово «шерстобит» (Даль, IV, 630). «Шаповал» — це рос. «шерстобой, войлочник» (Грінченко, IV, 485). Від нього похідні прізвища *Шаповаловський* і *Шаповалов*.

До цієї групи треба зарахувати і прізвище *Ткач*, одне з найбільш поширених українських прізвищ. Багато також утворилося похідних від нього: зменшені *Тка́чик*, *Тка́чусь*, патро- і матронімічні *Ткачу́к*, *Ткаче́нко*, *Тка́чів*, *Ткачо́в*, *Ткачи́шин*. Є і прикметникове прізвище — *Ткачи́нський*. Від назви працівниці-жінки «ткаля» утворилися прізвища *Тка́лич* і *Тка́лик*. Окрему спеціалізацію виражало прізвище *Білотка́ч*.

Виробництво килимів, якими Україна здавна славилась, також залишило свій слід в українській антропонамії. Прізвище *Кили́мник* записане в Київській обл.

Цікаво, що в Словнику Грінченка знаходимо тільки назву жінки, яка виробляє килими — килимниця. Прізвище *Кили́мник* свідчить про те, що виробництвом килимів займались і чоловіки. Синонімічним є прізвище *Кобёрник*, утворене від слова «кобер», «ковер» — килим. Похідне від нього прізвище *Кобёрський*.

Шкіряна промисловість представлена двома назвами — «кожем'яка і «гарбар». Прізвище *Кожем'як* записане в Кіровоградській, *Гарба́р* — у Житомирській обл. Обидві назви означають одну професію.

Ряд прізвищ утворився від слів, що означають професії, пов'язані з харчовою промисловістю. Одне з найпоширеніших українських прізвищ *Ме́льник*, записане в 16 областях, має чимало похідних: *Мельничу́к*, *Мельничénко*, *Мельникóвич*, *Мельні́чин*, *Мельні́шин*, *Мельничáйко*. Синонімічні за своїм походженням прізвища *Міро́шник*-з похідним *Мірошничénко* і *Млі́на́р*. Іронічне забарвлення мали, очевидно, прізвища *Мелі́мука*, *Меліму́к* і *Мукомéла*.

Значне поширення мають і прізвища, які утворилися від слів, що означали людей, пов'язаних з виробництвом олії. Це *Олі́йник* (прізвище записане в 17 областях), *Олія́рник*, zdeформоване *Олі́ник* та патронімічне *Олі́йничу́к*.

З виробництвом пива, вина та горілки було пов'язане виникнення прізвищ *Бра́жник*, *Хміля́р*, *Солодо́вник*, *Пивова́р*, *Вінник* (з похідними *Вінників*, *Винничénко*, *Винничу́к*), *Вина́р* (з похідними *Винаро́вич*, *Винарчу́к*, *Вина́рський*) і подібне до нього *Виня́р*.

З добуванням солі і з торгівлею сіллю пов'язане прізвище *Соля́р*, яке мало два значення: 1) солевар і 2) торговець сіллю (Грінченко, IV, 167), а також прізвища *Соля́рик* і *Соля́ник*.

Розведення тютюну і робота на тютюнових плантаціях створили прізвище *Тютю́ник*.

Прізвище *Папі́рник* походить від слова, що означало власника паперової фабрики або торговця папером.

З виробництвом цегли та роботою на цегельнях пов'язане виникнення прізвищ *Цегель́ник* і *Цеголь́ник*, *Цегельський*, а також засвоєне з німецької мови *Цигельма́н*.

Промисловість в епоху її зародження нелегко відмежувати від ремесла. Велика кількість прізвищ пока-

зує найрізноманітніших ремісників, тобто людей, що «знали яке-небудь ремесло і займалися на замовлення споживача виготовленням виробів кустарним способом у себе вдома власними засобами виробництва» (Ушаков, III, 1335). Знову доводиться повторити, що якби в нас не було інших документів і пам'яток минулого, то вже на основі існуючих сьогодні прізвищ можна було б досить повно і точно реконструювати стан розвитку ремесла на Україні в ту пору, коли відповідними документами фіксувалися родові назви людей.

Розглянемо прізвища, утворені від назв ремісників різних спеціальностей в алфавітному порядку.

Прізвище *Бліхár* (Льв), що зберегло й фонетичну особливість західноукраїнських говорів (вимову ненаголошеного 'а як і) означало професію бляхаря, пол. *blacharz* з нім. *Blech, Blechschläger*. Від цього самого слова утворилося і прізвище *Бляхárський*.

Бочки й бодні майстрували боднарі або бондарі. Назва, в якій відбулася метатеза приголосних, типова для східних областей, і в прізвищах вона там також поширена. В сучасній літературній мові пізніша форма «бондар» витіснила первісну «боднар». Від обох варіантів утворилися також похідні прізвища, а саме від *Боднар*: *Боднарець, Боднарик, Боднарук, Боднарчук, Боднаренко, Боднаровський, Боднарович*; від *Бондар*: *Бондаренко, Бондарець, Бондарук, Бондарчук*. Існує прізвище *Бодник*, а також полонізовані або польські за походженням прізвища *Беднарчук* і *Беднарський* (пол. *bednarz*).

Прізвище *Гонтáр* (точніше *Гонтáр*) утворилося від слова, що означає людину, яка покриває дах гонтом. Похідні прізвища *Гонтарук* і *Гонтáрський*.

Гончарство — одне з найдавніших відомих у східних слов'ян ремесел. Прізвище *Гончáр* (етимологічно «горнчар») записане у восьми областях. Від нього зменшені і патронімічні: *Гончáрик, Гончарук, Гончаренко, Гончаров*.

Давно минув той час, коли по селах їздили зі своїм нескладним інструментом димкарі, що витискали узор на домотканому полотні, виготовляючи так звану димку. Прізвище *Димкáр* живе й досі в Івано-Франківській обл.

Жаль, що стару українську назву «золотар» витіснила в побуті іншомовна, для широких мас етимологічно незрозуміла назва «ювелір». Давня назва збереглась у старовинних народнопоетичних творах³⁷, а також у прізвищах *Золотарь*, *Золотаренко*.

Одним із найбільш поширених українських прізвищ є прізвище *Коваль* (записане в 19 областях) з цілим рядом похідних (зменшених, згрубілих і патронімічних). До найбільш поширених похідних належить прізвище *Коваленко* (у восьми) і *Ковальчук* (у 15 областях). Крім них, маємо ще такі прізвища, що виникли у зв'язку з професією коваля: *Ковалик*, *Ковалис(ь)ко*, *Ковальчик*, *Ковальюк*, *Ковалів*, *Ковалишин*, *Ковальчійшин*, *Ковальський*. Приналежність до тієї самої професії виражають також прізвища *Кузнєць*, *Ковач*, *Шмід* (Ль, від нім. Schmidt) і *Фаброровський* (Тр, від лат. faber).

Три синонімічних прізвища утворилися від слів, що означають людей, які займалися виготовленням різного роду возів: *Колісник*, *Колодій*, *Стельмах*. Перші два слов'янські за походженням, третє — з німецького *Stellmacher*, яке проникло в українську мову через польську. Поряд із прізвищем *Колісник* існує його різновидність *Колесник* і утворене від нього *Колесниченко*. Паралельною формою до прізвища *Стельмах* є *Штельмах*. Похідне патронімічне *Стельмачук*.

Значне поширення має прізвище *Кравець* (записане в 12 областях). Дуже поширені також утворені від нього патронімічні *Кравченко* (в 14 областях) і *Кравчук* (у 13 областях). Існують ще похідні: *Кравчик*, *Кравців*, *Кравцов*, *Кравчійшин*, *Кравчун*, *Кравецький*. Ту саму професію означало також німецьке за походженням прізвище *Шнайдер*³⁸. Окрему спеціалізацію кравецької професії, а саме кравця, що шив тільки один вид верхньої чоловічої одяжі — чемари, або чамари, виражало прізвище *Чамарник*. Правда, таке прізвище могла одержати також людина, яка носила чамару.

³⁷ Див. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Материалы и исследования, собранные П. Чубинским», т. III, стор. 394.

³⁸ *Шнайдер* — справжнє прізвище західноукраїнської поетеси Уляни Кравченко. Цікаво, що своє німецьке за походженням прізвище Юлія Шнайдер замінила псевдонімом, який є чимось на зразок перекладу.

Заняття кушнірством було одним із важливих ремесел на Україні в епоху, коли баранячий кожух був звичайним зимовим одягом селянина. У 13 областях УРСР записане прізвище *Кушнір*. Похідні від нього: *Кушнірик*, *Кушнірєнко*, *Кушнірчук*, *Кушніріок*, *Кушнірчук*.

Професія котельного майстра, виробника котлів, стала основою для утворення прізвища *Котляр*, від якого виникли згодом *Котлярєнко*, *Котлярчук* і *Котлярєвський*.

Прізвища *Лімар* або *Рімар* і утворені від них патронімічні *Лимарєнко* і *Римарєнко* утворилися від німецької за походженням назви професії «римар» (*Riemer*), що означала майстра, який виготовляв ремінну кінську упряж, зброю, сідла і т. п. Цікаво, що в прізвищі збереглася і первісна форма цього запозиченого слова (*Рімар*, *Римарєнко*), тоді як у загальній назві наступила дисиміляція однакових сонорних у двох суміжних складах. Синонімом до слова «лимар» є «сідельник». Прізвища *Сідельник* (записане в Харківській та Львівській обл.), а також *Хомутник* (Льв) свідчать про спеціалізацію у виробництві зброї.

Прізвище *Ліжник* (Тр) утворене від слова, що означало, мабуть, виробника дерев'яних ложок (діалектне західноукраїнське «лижка») і було синонімом більш поширеної назви цієї професії — ложкарь.

З мулярством пов'язане виникнення прізвища *Муляр* з похідними *Мулярчик* і *Мулярчук*. (У словах цих — з нім. *Maurer* через пол. *murarz* — відбулася, подібно як у слові «лимар», дисиміляція між двома однаковими сонорними³⁹.)

Прізвище *Пекар* з похідними *Пекарчук* і *Пекарський* утворилося від назви людини, що займається випіканням хліба. На спеціалізацію цієї професії вказує прізвище *Калашник*, тобто пекар, що випікає калачі, а на Львівщині записано ще два прізвища *Бекер* (нім. *Bäcker*) і похідне від нього *Бекерський*.

Виготовлення давнього українського жіночого одягу — плахти — вимагало особливої ткацької майстер-

³⁹ До слова «муляр» Грінченко, поряд з першим значенням «каменщик», подає друге — «маляр». Це результат змішання двох близьких за своїм звучанням слів, що могло привести і до зближення семантики двох різних лексем.

ності. Мабуть, не помилилось, якщо будемо вважати, що саме від назви на означення ремісника, який ткав плахти, утворилося прізвище *Плахотник*, тим більше що прізвище це записане в Полтавській обл., де цей вид одяжі був типовим. Словники не подають такого слова.

Прізвище *Поворозник* утворилося від слова «повороз» — мотузка і означало те саме, що й «мотузник» — майстер, що виробляє мотузки, поворози (пор. пол. row-koźnik). І цього слова немає в словниках. Для історії української лексики його збереже прізвище.

Прізвище *Різнік* (два значення: м'ясник і торговець м'ясом) досить поширене в західних областях УРСР. У східній частині України зустрічаємо давно зрусіфіковану форму *Резнік* і похідне *Резніченко*. Людина, що різала свиней, одержала насмішливу, мабуть, назву *Свинобойчук* (Хм), а того, хто різав кіз, назвали *Козоріз*. Можна думати, що й прізвище *Кабаніст* (Кр) — це первісно насмішливе прізвисько людини, що різала свиней, а може, й видатного спеціаліста — ковбасника.

Виробник ретязів (ланцюгів) одержав прізвище *Ретіжник* (Зк), очевидно, з первісного «ретязник». І це слово відсутнє у словниках.

Можливо, що одну професію представляли ремісники, які одержали прізвища *Решітник* і *Сітар* або *Сітник* (похідні *Ситарчук* та *Ситничук*). Хоч решета і сита звичайно виходять із рук одного майстра, проте і тут можлива спеціалізація.

Скрінник — це теж прізвище, утворене від назви старовинної професії: сьогодні немає вже скринників, хоч виготовлені ними скрині ще подекуди зберігаються.

Прізвища *Слюсар* і *Шлюсар* (з нім. Schlosser через пол. ślusarz) утворили похідні: *Слюсарчик*, *Слюсарчук* і *Слісарчук*.

Прізвища *Шніцар* (Лв) і *Сницаревич* (Рв) утворилися з невживаної вже в українській мові назви «сницар» (з нім. Schnitzer через пол. snycerz), що означала різьбяр по дереву.

Як і в розмовній мові, назва ремісника, що вставляє шибки, має у прізвищах два варіанти: *Скляр* і *Шкляр*. Від першого утворилося патронімічне *Скляренко*, від другого — похідні: *Шклярчук*, *Шклярський*, *Шклярний*. Як свідчать про те місце запису, перший варіант поширений на Лівобережжі (Харківщина, Сумщина), дру-

гий — типовий для західної частини України (можливо, під впливом польських форм *szkło, szklarz*).

Відносно мало поширеним є прізвище *Стóляр*. Похідні від нього *Столярчúк, Столярóв*.

У Львівській і Тернопільській обл. досить популярне прізвище *Тéсля*. Пов'язані з ним похідні *Теслénко* (Зп, Кв), *Теслюк, Тесéлько, Тесéльський* (на заході). На Львівщині існує також німецьке за походженням прізвище, на означення тієї самої професії, — *Цімерман*.

Від професії токаря утворилося прізвище *Тóкар* з похідними *Токарéнко, Токарчúк* і *Токáрський*.

Назва «цирулик», або «цилюрик», означала не тільки голяра (парикмахера), а й щось подібне фельдшеру, людину, яка виривала зуби, ставила банки і под.⁴⁰ Саме таке значення мали прізвища *Цируль* і зменшене *Цирулічек*. У Тернопільській обл. записано ще прізвище *Голіборода*, що означало ту саму професію, хоч, може, значення було не зовсім тотожне. Це міг бути той, хто займався тільки голінням чи стрижкою, а не брався лікувати, залишаючи це діло цируликові.

Важко сказати, яке конкретне значення мало прізвище *Цукéрник* (Хм). Це слово могло означати і кондитера (пол. *sukiegnik*), і робітника на цукроварні.

Шиттям і лагодженням різного взуття займалися шевці. Прізвище *Швець* одне з найбільш поширених: воно записане в 15 областях. Поширені тепер і патронімічні: *Шевчúк* (у 16 областях) і *Шевчénко* (в 14 областях). Від «швець» утворилися ще такі, менш поширені похідні: *Шéвчик, Шéвців, Шевцо́в, Шевчішин*; у Львівській обл. записане німецьке за походженням прізвище, що теж означало приналежність до цієї професії — *Шúстер*. Мабуть, не помилимося, якщо варіантом останнього вважатимемо і прізвище *Шúстір*, записане в Кіровоградській обл. (можливо, серед переселенців із заходу).

Синонімічні назви тієї самої професії відбилися у прізвищах *Чоботáр* і *Череві́чник*.

Прізвище *Швáчка* (Пл) утворилося від назви жінок, що займається шитвом.

⁴⁰ У Словнику Даля читаємо: «Цирюльник — бородобрей, он же рудомет, зуборвач; цирюльня — вольное заведение, где стригут чешут, бреют, кидают кровь, рвут зубы и пр.» (IV, 576).

Повноправний («визволений») ремісник одержував назву «майстер». Від неї походять прізвища *Майстрѐнко*, *Майстру́к* і *Майстрі́шин*.

Ремісники одної професії об'єднувалися в цехи. Пам'ять про ці своєрідні професійні організації збереглась у прізвищах *Цехмістер* (Вн) і *Цехмістру́к* (Вл).

б) Торгівля

Значно меншою мірою, ніж промисловість і ремесло, відображається у прізвищах торгівля. Цей факт пояснюється, мабуть, тим, що торгівлею займалися на Україні головним чином представники інших народностей — вірмени, євреї, греки.

Основна загальна назва людини, що займалася торгівлею, — купець. Як прізвище *Купе́ць* записане в Закарпатській обл. Похідні від нього — *Купчик* (Хм) і *Купе́цький* (Лв, Тр).

Прізвище *Кра́мар* утворилося від назви людини, яка торгувала у своїй крамниці. Більш поширені патронімічні прізвища, утворені від цієї основи: *Крамаре́нко*, *Крамару́к* і *Крамарчу́к*.

Людина, що торгувала, або «шинкувала» (від нім. *schenken*), горілкою та іншими алкогольними напоями, мала назву шинкаря, або корчмаря. Прізвище *Шинка́р* записане на Київщині. Похідне від нього *Шинкару́к* (фонетичний варіант *Шинкарю́к*).

Від слова «корчмар» утворилися прізвища *Корчма́ру́к* і *Кочма́рик*. Від пол. *karczma*, *karczmarz* утворені прізвища *Ка́чмар*, *Качма́рик*, *Качма́рський* і *Качмарчу́к* (усі на Львівщині).

Прізвище *Міня́йло* (Пл) утворене від назви мандрівного торговця, що об'їздив села, міняючи різні дрібні товари на сільські продукти. Є й патронімічне від нього — *Міняйлю́к*.

Прізвища *Пра́соль*, *Прасу́ла* і патронімічне *Прасуле́нко* утворилися від назви «прасол», що означала торговця переважно в'яленою рибою та сіллю. Близьке за значенням слово «чумак» (людина, яка займалася вивозом хліба з України на Дон і в Крим, а звідтіля завозила сіль і рибу) послужило для утворення досить поширеного прізвища *Чума́к* (записане в 11 областях).

Ще один вид торгівлі відобразило прізвище *Мазя́р*; слово «мазяр» означало, як пояснює Грінченко, продавця дьогтю. Від нього є і похідні: *Мазяро́к* і *Мазяру́к*.

Від торгівлі невіддільні грошові операції — позики, проценти. У XVIII ст. процвітало лихварство. Прізвище *Лихва́к*, записане на Львівщині, безумовно, пов'язане з словом «лихва».

в) Сільське господарство

Основна маса українського народу — це селяни-хлібороби. Частина прізвищ вказує на заняття сільським господарством або різні види сільського господарства, хоча прізвищ таких порівняно небагато. Це на перший погляд дивне явище пояснюється тим, що, як каже А. Доза, прізвище *Селяни́н* (Paisant) виникло тоді, коли селянин переїжджав до міста⁴¹.

Загальну назву людини, що проживала на селі, займаючись господарством, виражають в українській мові слова «кметь», «господар», «газда». Від цих слів утворилися такі прізвища: *Кметь* (Лв, Хм) і *Кміть* (Лв) з похідними *Кме́тик* і *Кметю́к* (Лв, Вн). Від старовинного «сподар» (господар) походять прізвища *Сподари́к* (Лв) і *Сподаре́нко* (Хм).

Прізвища *Га́зда*, *Газда́йко* (з г проривним) записані на Львівщині. Усі три назви були синонімами і означали селянина-хлібороба. Синонімом до слова «хлібороб» є слово «гречкосій» (пор. у Шевченка «І знову шкуру дерете з братів незрящих, гречкосіїв») ⁴². Прізвище *Гречкосі́й* (Лв) показує, що в даному Шевченковому тексті маємо не поетичний неологізм, а слово із загальноновживаної лексики. Прізвище *Хліборо́б* записане на Тернопільщині.

Найважливіші сільськогосподарські роботи знайшли відображення у прізвищах *Ора́ч* (Лв) і *Коса́р* (Ів-Фр, Тр) з похідними *Косаре́вич*, *Коса́рчин*, *Коса́рик*, *Косаре́нко*.

Ряд прізвищ утворився від другого основного заняття селян — тваринництва.

Людина, що займалася конярством, одержала прізвище *Ко́нюх* (Рв); прізвище *Конюша́к* утворилося від

⁴¹ Див. Da u z a t, назв. праця, стор. 92.

⁴² Т. Г. Шевченко, Кобзар, К., 1961, стор. 283.

слова «конюший». Пастуха, доглядача стада означало також прізвище *Ста́дник*, записане в 12 областях.

З розведенням великої рогатої худоби пов'язане виникнення прізвищ *Волбвик*, *Волбвник* і *Воловѣць*; *Корбвник*, *Телятник*, *Ва́кар* (з румунського *văcăr* від *văcă* — корова) і *Вакáрик* (два останні в Івано-Франківській обл.), *Чередник* і патронімічне *Чередничѣнко*.

Овець доглядали вівчарі і чабани. Прізвище *Вівча́р* відоме в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській обл.; похідні від нього — зменшені *Вівча́рик* і *Овча́рик*, патронімічні *Овча́ренко*, *Вівча́рук*, *Овча́рук*, *Овча́ров* і прикметникове — *Овча́рський*. Таке саме значення мало і прізвище *Чаба́н*, від якого утворені похідні *Чаба́ник*, *Чаба́ненко* і *Чаба́нович*.

Прізвище *Свина́р* утворилося від назви людини, яка розводила чи вирощувала панських свиней (можливо, також від назви баришівника, що торгував свиньми).

Існує також як прізвище загальна назва людини, що пасе худобу — *Пасту́х* з низкою похідних: *Пастуша́к*, *Пастуше́нко*, *Пастушо́к*, *Пастушке́вич*, *Пасту́щин*, *Пасту́щак*; можливо, що синонімічним є і прізвище *Пасті́вничий*, утворене від слова «пастівець», «пастівник» — пасовище.

Одна з важливих галузей сільського господарства — це пасічництво, або бортництво. Заняття українських селян пасічництвом знайшло відображення в прізвищах *Бо́ртник*, *Бортѣ́й*, *Бортові́й*, *Бортейчу́к*, *Па́сіка*, *Па́січник*, *Па́січний*, *Па́сішний*, *Пасі́чняк*, *Пасі́чінський*. Звичайно, в якомусь зв'язку з пасічництвом є і виникнення прізвищ *Рі́й*, *Ро́й*, *Ро́їк*.

З огородництвом і садівництвом зв'язане утворення прізвищ *Огоро́дник*, *Горо́дник*, *Огородни́цький*; *Саді́зник* і *Садкові́й*.

г) Лісове господарство.

Мисливство і рибальство

Ця група прізвищ зв'язана своїм виникненням із службою по охороні лісу (звичайно, панського). Так, перетворились у прізвища давні назви лісових сторожів: *Гайові́й*, *Лісний*, *Лісові́й*, *Лісник*, *Карбівник* (*Карбовні́к*). Від назв «лісний», «лісник» утворилися похідні: *Лісня́к*, *Лісня́ченко*. Прізвище *Лісничі́й* записане в Полтавській обл.

Мисливство і рибальство споконвіку відігравало значну роль у житті та економіці України. Проте прізвищ, що вказували б на зв'язок з цими галузями народного господарства, збереглося небагато.

Загальні назви людей, що займалися мисливством, закріплені в прізвищах *Охотник* і *Стрілець*. Від останнього утворилися похідні *Стрільців*, *Стрільчук*, *Стрільниченко*, *Стрілецький*. Окремі мисливські спеціальності вгадуємо в прізвищах *Пташник*, *Бобрівник*, *Лисобей*, *Сцібіво́вк*, *Щебиво́вк*, *Убийво́вк*. Останні чотири прізвища виникли, очевидно, як глузливі прізвиська людей, які полювали на лисиць і вовків. *Лисобей* — складне прізвище, що виникло в своїй теперішній формі, можливо, на зразок прізвищ татарського походження типу *Галібей*, *Кочубей*, з первісного **Лисобій*. Що ж до двох наступних, то здогадуємось, що вони виникли із з'єднання із словом «вовк» польських дієслів *ścigać* (переслідувати, гонити) і *trzebić* (винищувати). Від *ścigać* утворилося ще одне українське прізвище — *Сцига́йло* (Ль), отже *Сцібіво́вк* могло виникнути з перекрученого **Сцигайво́вк*, а *Щебиво́вк* — із **Тшебіво́вк* — наполовину українізовані прізвиська з первісно польських **Scigajwilk* і **Trzebiwilk*.

Прізвища, джерелом виникнення яких було заняття рибальством, більш поширені, хоч і досить одноманітні. Це, наприклад, *Рибак*, *Рибалка*, *Рибалко*, від яких утворилися похідні: *Рибачок*, *Рибачук*, *Рибалченко*, а також прізвища *Рибарук* і *Рибарчук*, утворені від основи «рибар».

д) Заробітки

Люди, що не мали землі й не знали ремесла, йшли на заробітки: наймалися на будь-яку роботу.

Так, насамперед, існувала можливість заробляти хурманкою, працювати візником. У зв'язку з цим виникли прізвища *Візник*, *Возніця*, *Візніця*, *Фурман*, *Фірман* і похідні: *Фурманець*, *Фурманюк*, *Фірманюк*, *Фурманчук*, *Фурманенко*, *Фурманевич*. Від назви вантажного візника утворилися прізвища *Биндюг* і *Бендюга*. Візник, що возив муку, — це *Муковоз*; той, що заробляв возінням води, одержав прізвисько *Водовіз* або *Возів*.

вода. Подібне прізвисько, згодом прізвище, одержали й ті, кому нічим було возити, і вони заробляли, носячи воду (*Водонос* або *Водоніс*).

Прізвище *Бутинець* утворене від назви робітника, що працював у «бутині», тобто на вирубі лісу. Подібне значення мало і прізвище *Дереворіз*. Робітник, що розпилював колоди на дошки, працюючи на «трачці», — це *Пільщик* або *Трач*. Від останнього утворилися похідні: *Трачик* і *Трачук*.

Важка праця землекопа була долею тих, чиї правнуки мають сьогодні прізвище *Копач* або *Грабяр*. Обидва ці прізвища могли означати також тих, що копають могили, гробокопателів. Тільки це друге значення мало слово, від якого утворилося прізвище *Могільник*.

Прізвища *Флис*, *Флисяк*, *Флісяк* утворилися від слів, що означали робітників на сплавах, або плотах (рос. «плотовщик»). Слово це німецького походження (нім. Floss, fliessen) проникло до нас через польську мову, в якій у XVI—XVII ст. було загально вживане і означало не тільки спускання сплавів р. Віслою, але й усяку плавбу, а також людей, які цим займалися (Brückner, 123).

Не зовсім ясно, яке значення мало прізвище *Кірколуп* (Льв). Можна б думати, що це той, хто «лупить (тобто б'є) киркою». Але прізвище записане тільки на Львівщині, де слово «кирка» не було відоме (вживалося слово «джаган»). Тому схиляємось до думки, що «кірколуп» — це людина, яка облуплює (обдирає) кору з дерева для промислових цілей. Так чи інакше, а це прізвище означало заробітчанина.

Прізвище *Мазій* або *Мазнік* походить від назви людини, яка займалася мазанням чогось. З цим же суфіксом *-ій* утворене і прізвище *Луній* від слова, що означало шкуродера, або «гицля» (рос. «живодер») ⁴³. Існує й похідне прізвище від цієї назви — *Лунійчук*.

Професія похоронника не користувалася повагою. У західних областях похоронників презирливо назива-

⁴³ Це прізвище могло й не бути назвою постійного заняття, а виникнути у зв'язку з якимось окремим фактом жорстокості. В. Ястребов розповідає, що прізвисько *Живодер* дістала людина жорстка, яка обдерла живу свиню (В. Ястребов, назв. праця, стор. 12).

ли «ловидухами». Мабуть, від цього слова походить прізвище *Ловидух* (Тр).

е) Організація праці на панщині

Основна маса українського народу в другій половині XVIII ст. — першій половині XIX ст. — це селяни-кріпаки. Організація підневільної праці закріпачених селян на панських ланах залишила слід в існуючих українських прізвищах.

Прізвище *Кріпак* або *Крепак* записане у Вінницькій та Хмельницькій обл. Вище згадувалось про прізвища *Атаман* і *Асаул* (з похідними), які могли бути утворені від назв козацької старшини. Але згодом ці слова стали означати довірених панських слуг, старших над кріпаками. Подібне значення мало також слово, від якого утворилося прізвище *Гайдук* з похідними *Гайдучок*, *Гайдукевич* і *Айдукевич* та *Гайдуківський*. За походженням це назва мадьярська (*hajduk*), яка первісно означала повстанця-партизана на Балканах і на Угорщині в епоху турецького панування, а згодом, переосмислившись, стала назвою панського слуги-лакея або придворного охоронника.

На панському лані за працею кріпаків доглядав лановий, образ якого не раз зустрічається у Шевченковій поезії, наприклад:

...А потім ягнята
Приснились у житі; лановий біжить
Та б'є мене добре і ніби, проклятий,
Свитину здирає ...І досі болить,
Як сон той згадаю ⁴⁴.

Прізвище *Лановий* записане в Житомирській і Хмельницькій обл. Синонімом цієї назви є «польовий», назва панського наглядача, що більше поширена була в західній частині України. Прізвище *Польовий* записане в трьох західноукраїнських областях, а також у Київській обл. Прізвище *Гумінний* виникло від назви наглядача за роботою на гумні, подібно як *Токовий* — від назви наглядача на току.

Від назви доглядача і сторожа панського ставу виникло прізвище *Ставничий*. Із службою у панському

⁴⁴ Тарас Шевченко, Твори в трьох томах, т. I, К., 1963, стор. 543.

дворі пов'язане також виникнення прізвища *Стóрож* та ряду похідних від нього: *Сторожéнко*, *Сторожу́к*, *Сто-рощу́к*, *Сторожі́шин*, *Сторожі́нський*.

Прізвище *Форна́льчик* демінутивне від назви «фор-наль» (конюх-їздовий у панській економії).

е) Служба при дворі

Такі прізвища, як *Дво́рак* (Зк), *Дворя́нн* (Лв), *Дво́рський* (Вн), утворилися від назв дрібних шляхтичів, які служили при магнатському чи королівському дворі. Жінка-шляхтянка, що прислужувала вельможній пані, мала назву «дворка», від якої виникло прізвище *Дво́рчин* (Лв), тобто «син дворки».

Такого самого походження прізвища *Дворе́цький*, *Кашталя́н* (перекручене з назви «каштелян» від лат. *castellum* — замок), *Шембиля́н* — теж перекручене з назви «шамбелян» (високий придворний чин). Назва придворного, який відповідав за лови, збереглася у прізвищі *Ловчий*, а прізвище *Мечник* утворилося від назви слуги, що носив меч за своїм паном (згодом тільки почесний титул).

Від назви слуги на панському дворі виникло прізвище *Пахо́лок* (з польського *paszalek*; первісно назва невільника, слуги, від того самого кореня, що й «холоп» (*Grückner*, 389, 180). Від цього прізвища існує ряд похідних: *Пахолу́к*, *Пахольчу́к*, *Пахольчі́шин*, *Пахольні́цький*. Подібне значення мало слово, від якого утворене прізвище *Челяді́н*, тобто «один із челяді».

При панському дворі обов'язково були ключник і кухар. Від цих слів утворилися прізвища *Ключник* і *Кухар*. Останнє записане в п'яти областях. Похідні від нього: *Кухарéнко*, *Кухару́к*, *Кухарчу́к*, *Кухарчі́шин*, *Кухарі́шин*, *Куха́рський*. Зустрічається й прізвище *По́вар*. Прізвища *Кухта* і *Кухтик* виникли з назв помічників на кухні, підручних кухаря. Від них походить і прізвище *Кухтя́к*.

Назва панського візника-кучера від німецького *Kutsche*, *Kutscher* стала основою для утворення прізвища *Кучер* з похідними *Кучеру́к*, *Кучерéнко*. *Штангерет*, *Машталі́р* і його варіант *Машта́лер* також німецького походження. Ці назви панських візників через польську мову проникли і в побут українського панства.

Прізвища людей, що мали якесь відношення до освіти чи мистецтва

До цієї групи належать рідкісні прізвища *Кніж-ник*⁴⁵, *Логік*, *Філософ*. Людина, яка мала якесь відношення до школи — це *Шкільнік*, *Шкільник*, *Шкільник*, *Школяр*, *Шкільний*, *Шкільнюк*, *Школун*, *Шкільний*. Звичайно, відношення це дуже загальне, невизначене, важко встановити, чи перший носій прізвища одержав його за те, що був у школі вчителем, чи сам на протязі якогось часу вчився, чи був при школі сторожем.

Прізвища *Маляр* з похідними *Малярєнко* і *Малярик*, а також утворене від насмішливої назви прізвище *Богомаз* з похідним *Богомазік* говорять самі за себе.

У зв'язку з природною співучістю або професією співака виникли прізвища *Співак* і *Півець*. Останнє скоріш за все було назвою дяка-псаломщика («п'євець церковный»). З організацією хору (теж, очевидно, церковного) пов'язане виникнення прізвища *Рєєнт* і похідного *Регенцік* (патронімічне від слова «регент», тобто диригент). Прізвище *Скоморок* (Лв) безумовно в якійсь мірі зв'язане з назвою артистів древньої Русі — скоморохів, але, мабуть, не безпосередньо. Скоріш за все це прізвище означало людину, яка походить із села Скоморохів (Жт, Лв, Тр), а вже назва села виникла в ту далеку епоху, коли князь селив там своїх придворних артистів або віддавав прибутки з села на їх утримання.

Значна кількість прізвищ указує на те, що їх перші носії були музикантами.

Загальна назва *Музика* записана як прізвище у восьми областях. Від цієї назви утворилося зменшене *Музичка* і патронімічні *Музичєнко*, *Музичік*. Таке саме загальне значення мала і лемківська назва, від якої утворилося прізвище *Гудак*.

З насмішливих прізвищ музикантів виникли, мабуть, прізвища *Дармограй*⁴⁶ і *Лихограй*.

Низка прізвищ походить від назви інструмента, що на ньому грав музика:

⁴⁵ Якщо навіть воно генетично пов'язане з біблійними «книжниками і фарисеями», то прізвисько таке могла одержати тільки людина, що цікавилась книгами, любила читати.

⁴⁶ Згадаймо, що Т. Шевченко називав себе жартома Кобзар-Дармограй.

а) *Скрі́пник, Скрипе́ць, Скрі́пка* з похідними: *Скрипчу́к; Скрипню́к, Скрип'ю́к, Скрипича́йко, Скрипниче́нко;*

б) *Цимбаліст, Цимбаліста, Цимбалістий*. Немає певності, що такі прізвища, як *Цімбал, Цїнбал* з похідними *Цимбалю́к, Цимба́лко*, теж походять від назви музиканта, бо слово «цимбал» вживається і в переносному значенні.

в) *Басістий* утворене від слова «басистий», що, як пояснює Грінченко, значить «той, що грає на контрабасі» (I, 32). Але такого музику називали іноді просто «бас», тому ймовірно, що і прізвище *Бас* з похідними *Ба́са, Басе́нко, Басю́к* виникло у зв'язку з тим, що його носії грали на контрабасі.

г) *Ду́дар, Ду́дник* і *Ду́даш, Ду́да* утворені від назви музиканта, що грав на дуді. Так само пояснюється виникнення зменшеного *Ду́дка* та утвореного від нього *Дудко́* і одержаного по матері — *Дудйи́шн*.

д) *Сопівник* — прізвище, утворене (з діалектною вимовою) від назви «сопільник», звідси патронімічне *Сопільня́к*. Від слова «сопілка» походить, певно, і прізвище *Софілка́нич* на Закарпатті.

е) *Кобза́р* (Лв, Пл).

є) Прізвище *Банду́ра* з похідним *Банду́ренко* могло виникнути як назва того, хто грав на бандурі, хоч тут, як і до слова «цимбал», можливі й інші пояснення⁴⁷.

Усім оркестром народних інструментів, або «капелією», керував *Капелістий* — прізвище записане в Хмельницькій області. Назва ця могла означати також будь-якого музиканта, одного з членів «капелії».

Прізвища, утворені від назв церковних посад

Виникнення незначної кількості українських прізвищ пов'язане з життям церкви і церковними посадами. Окремі з цих прізвищ, утворені від назв найвищих церковних посад, недоступних для народу, виникли, як уже про це згадувалось, з невідомих сьогодні причин як прізвиська (переважно насмішливого характеру). По-

⁴⁷ «Бандура» — одна з діалектних назв картоплі; «бандуруватий» Грінченко пояснює як «неповоротливий, неуклюжий» (I, стор. 26).

дібно до прізвища *Папаримський*, що про нього говорить М. Рильський (див. стор. 35), могло виникнути прізвище *Папіж* (Лв) з польського *parież* — папа. З незрозумілого народові слова «кардинал» виникло внаслідок його перекручення прізвище *Карнидál*. Від назви єпископа «владика» виникло за невідомих нам обставин прізвище *Владіка*, а від нього *Владічка*, *Владичák* і *Владічин*.

Ціла низка прізвищ утворилася від слова «піп». У первісній формі — *Поп* — це прізвище записане на Закарпатті. Досить поширена зменшено-зневажлива форма *Пóпик* і *Пóпкó*. Прізвища, що були первісно прізвищами попового сина — це *Попéнко*, *Пóпченко*, *Попóвич*, *Поп'юк*, *Попенюк*, *Попóв*, *Пóпів*, *Попівчák*. Від цього ж кореня утворені також прізвища *Попóвичик*, тобто зменшене від «попович», і *Попóвський*.

На нащадків попаді вказують прізвища *Попадін*, *Попадінець*, *Попадич* і *Попадюк*.

Назва нижчого церковного служителя — диякон — послужила для утворення прізвища *Дякон*. Значно більше прізвищ походить від слова «дяк», що означає церковного співака (псаломщика). Крім прізвища *Дяк* (Лв, Тр), записано зменшені *Дячóк* і *Дя́чик* та патронімічні *Дячéнко*, *Дячóвич*, *Дя́ків*, *Дя́чук*. Прізвище *Дя́чийшин* утворилося від назви матері — «дячиха».

Цікаве поєднання назв «піп» і «дяк» знаходимо в прізвищі *Попдя́кунік* (Зк). Можливо, це глузлива назва попа, який вийшов із дяків та не здобув собі авторитету серед своїх парафіян.

Від назви церковного прислужника «паламаря» утворене прізвище *Палама́р* і *Понома́р*. Від першої форми існують похідні прізвища *Паламарéнко* і *Паламарчу́к* (також *Палямарчу́к*), від другої — *Пономарéнко*.

Прізвище *Титарéнко* (Вн, Кв) утворилося від назви церковного старости, або, як подекуди кажуть, старшого брата, титаря.

Виникнення деяких прізвищ пов'язане і з монастирським життям. Існує прізвище *Мних* і утворена від цього слова стара прикметникова форма *Мниш*. Прізвище *Гу́мен* (Лв, Тр) утворилося від назви монастирського настоятеля — ігумена. В народній розмовній мові офіціальна форма «ігумен» скорочувалась до «гумен»

(Грінченко, I, 339). Від цієї форми виникли патронімічні прізвища *Гуменюк, Гуманюк, Гоменюк, Гуменчюк*⁴⁸.

Можливо, що і прізвище *Пустельник* має якийсь зв'язок з монастирською аскезою, хоч воно могло означати також відлюдка.

Приведені вище прізвища відображають організацію православної східної церкви. Записано ще декілька прізвищ, типових для церкви західної, латинської. Це насамперед прізвище *Ксьондз* (Вн, Кр, Хм), утворене з польського слова *ksiądz* < *kniądz*, що етимологічно відповідає східнослов'янському «князь» та є польською назвою служителя католицької церкви. Від цього ж слова утворилась і зменшена форма, від якої походить прізвище *Ксьондзик* з такою самою насмішливою нотою, як у прізвищі *Поник*. Помічник парафіального священника має в латинській церкві назву «вікарій» (лат. *vicarius* — заступник). Від цього слова утворилося прізвище патронімічного типу — *Вікарчюк*. Від назви церковного слуги виникло прізвище *Костельний*.

Латинські монахи величали себе титулом «пATER» (лат. *pater* — батько, отець). На зв'язок із цією назвою вказує ряд прізвищ: *Патер, Патерко, Патеріга, Патеріло*. Прізвище *Кармаліта* — частково змінена назва одного з католицьких монаших чинів — кармелітів.

Прізвища, утворені від назв інших занять

Лікуванням різних хвороб займалися на Україні переважно жінки. Але прізвища *Ворожбїт* і *Воробжо* свідчать, що й деякі чоловіки мали таку «професію». Важко пояснити, як могло виникнути прізвище *Медик* (Лв). Латинське *medicus* народів не було відоме. Можливо, що перший носій цього прізвиська був ученою людиною і займався вже не знахарством, а в якійсь мірі медициною. Він назвав себе цим іншомовним словом, яке закріпилося за його нащадками як родове прізвище⁴⁹.

⁴⁸ Не виключено, що деякі похідні прізвища могли утворитися від іншої основи, а саме від слова «гумєнний».

⁴⁹ Дехто висловлює припущення, що це прізвище не має нічого спільного ні з медициною, ні з латинню, а являє собою зменшену («дитячу») форму від слова «ведмідь»: «ведмедик» — «медик». В етимології прізвищ і такі несподіванки можливі.

Про цирульників уже була мова. Людину, що займалася вириванням зубів, називали також зубарем, як про це свідчить прізвище *Зубар* (Лв). Від назви «простого, невченого кінського лікаря» (Даль, II, стор. 156) виникло прізвище *Коновал* з похідними *Коноваленко*, *Коновалець*, *Коновалюк*.

Прізвище *Помірчий* утворилося від назви, що означала землеміра.

Серед українських прізвищ дуже мало таких, що були б утворені від назв людей, які стояли поза рамками організованого в умовах феодалізму суспільства. Майже єдині винятки — це згадані раніше прізвища *Волоцюга*, *Пройдісвіт*, *Ворожбит* та ще такі, як *Злодюжко*, *Палій*, *Палійчук*. Очевидно, в минулому таких прізвищ було більше, та їх носії намагалися якнайскоріше позбутись.

Прізвища, що виникли в процесі боротьби народу за визволення

Боротьба українського народу проти національного поневолення і соціального шляхетського гніту, яка не втихала і після великого всенародного руху під проводом Богдана Хмельницького і велася протягом всього XVIII ст., теж залишила помітний слід в українській антропонімії.

Повстанці проти панського гноблення називалися на Київщині і Брацлавщині гайдамаками, на Поділлі — дейнеками, або левенцями, у Карпатах вони були відомі під назвою опришків⁵⁰.

Прізвище *Гайдамака* записане в Запорізькій і Хмельницькій обл., його варіант — *Гайдамáха* — в Тернопільській. Записано також патронімічне *Гайдамачук* (Жт).

Потомки дейнеків живуть у кількох областях: *Дейне́ка* (Лв, Рв) і *Дейне́га* (Вл, Кр). Існують також прізвища *Левенець* (Кр, Лв, Пл) і *Опришко* (Лв, Пл). У Хмельницькій обл. записане прізвище *Вата́жко*, що утворилося від назви керівника народного руху.

Словотворча будова прізвищ, що утворилися від назви заняття, професії чи за класовою приналежністю, не

⁵⁰ Історія Української РСР, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1953, стор. 360—361.

відрізняється в основному від будови інших прізвищ. Першу, основну групу становлять прізвища, утворені лексико-семантичним способом: *Бондар, Кравець, Лімар, Орáč, Швець, Мельник*.

Від цих прізвищ виникали похідні утворення шляхом суфіксації, а саме:

1. За допомогою патронімічних суфіксів:

-ич: *Паніч* (тобто «син пана»);

-евич, -ович: *Богачевич, Козакевич, Косаревич, Війтович, Попович*;

-ук (-юк-), -чук: *Асаулюк, Бондарук, Буймиструк, Ткачук, Фурманчук*;

-ак (-як): *Владичак, Пастушак, Кухтяк*;

-енк-о: *Атаманенко, Войтенко, Гончаренко, Коваленко, Кравченко*;

-ів, -ов: *Ковалів, Ткачів, Шевців, Кравцов*;

-ин: *Владичин, Мельничин*.

2. За допомогою матронімічних суфіксів:

-ин: *Косарчин, Пастущин*;

-ич: *Ткалич, Попадич*;

-ук (-юк): *Попадук*;

-ишин: *Дячійшин, Ковалішин, Сторожішин, Кравчішин*.

3. За допомогою суфіксів на означення помічника (учня, челядника):

-ук- (-юк), -чук: *Ковальчук, Котлярчук, Кухарчук, Мулярчук*;

-ець: *Бондарець, Фурманець, Чабанець*;

-ок: *Дячок, Пастушок*;

-ик: *Кухтик, Мулярчик, Шевич*⁵¹.

4. За допомогою зменшених і пестливих суфіксів:

-ець: *Атаманець, Господарець, Капітанець*;

-ок: *Гайдучок, Мазярок, Рибачок*;

-ко: *Осаулко, Отамашко*;

-ик: *Ковалик, Чабаник, Ткачик*;

-онько, -очко: *Панонько, Паночко*;

-уник: *Попдякуник*;

-к-а: *Воевідка, Музичка*;

-усь: *Ткачусь*;

-унь: *Війтунь*.

⁵¹ Прізвища, що походять від назви учня, як і деякі зменшені, не можна чітко відмежувати від патро- і матронімічних. *Ковальчук* могло означати як сина коваля, так і ковальського учня (челядника).

5. За допомогою згрубілих, зневажливих суфіксів:

-иськ-о: *Ковалісько*;

-ул-а: *Прасула*;

-ун: *Кравцун, Школун*;

-ин-а: *Войтіна, Кравчіна*;

-айк-о: *Мельничайко, Скрипичайко*.

6. За допомогою суфіксів, що виражають спеціальність:

-ець: *Бутинець*;

-ей: *Бортей*;

-ай: *Сурмай*;

-ій: *Бубній, Сурмій*.

7. За допомогою прикметникових суфіксів:

-ов-ий: *Бортовий*;

-н-ий: *Пасічний, Ратушний, Шклярний*;

-ськ-ий, -цьк-ий: *Боднарський, Гонтарський, Купецький*.

Прізвища, утворені від назви професії (заняття) основоположника роду, існують у багатьох мовах, наприклад: рос. *Кузнецов, Решетников, Писарев, Коновалов*; пол. *Golarz, Kowalski, Kuśnierczyk*; нім. *Schmidt, Müller, Schreiber*; фр. *Mercier, Boulanger, Tailleur*, англ. *Smith, Baker*. Але, мабуть, ні одна не характеризується таким багатством основ і словотворчих типів, як українська мова.

ПРІЗВИЩА, УТВОРЕНІ ЗА ІНДИВІДУАЛЬНИМИ ОЗНАКАМИ ПЕРШИХ НОСІВ

Досить значну групу сучасних українських прізвищ складають прізвища, основою для утворення яких була якась характеристична особиста ознака людини, що виділяла її з-поміж оточення. Прізвища ці виникли з первісних прізвицьк (вуличних кличок).

Правильно писав В. Ястребов, що найбільш цікавий розряд прізвицьк складала ті, що давали характеристику людини за її зовнішнім виглядом, фізичними ознаками і властивостями. Ця сторінка найдоступніша для спостережень і мимоволі впадає в очі. Деколи вистачить одного влучного слова, щоб змалювати портрет відомої особи. Подібно до того, як художник-живописець, передаючи на полотні риси людини, вміє виразити її духовну природу, так і народ, художник слова, користу-

ється особливостями фізичної організації людини, щоб зобразити її повністю⁵².

У створенні прізвиськ беруться до уваги найбільш типові ознаки людей, їх фізичне й моральне обличчя; для вираження цих ознак із лексичного складу мови вибираються найвлучніші слова. Так створюється «щось таке промовисте у вигляді прізвиська, що село приймає його повністю як пам'ятник відомого прояву життя»⁵³.

Основою для створення прізвиська могла бути як позитивна, так і негативна ознака, але більшість прізвиськ цього типу мала насмішливий характер⁵⁴. Можна думати, що саме такі прізвиська мав на увазі М. В. Гоголь, коли писав: «Выражается сильно российский народ. И если наградит кого словом, то пойдет оно ему в род и потомство, утащит он его с собой и на службу, и в отставку, и в Петербург, и на край света. И как уж потом ни хитри и ни облагораживай свое прозвище, хоть заставь пишущих людишек выводит его за наемную плату от древнекняжеского рода, ничто не поможет: каркнет само за себя прозвище во все свое воронье горло и скажет ясно, откуда вылетела птица»⁵⁵. Очевидно, говорячи про «российский народ», письменник мав на увазі не тільки росіян, а й українців. «Нахил до гумору, — пише М. Ф. Сумцов, — проникає всю істоту українця. Видно його в народних піснях, у прислів'ях, у казках. Проявився гумор українця і в прізвиськах. *Махінею*, наприклад, прозивають іноді людину невеличкого зросту і, навпаки, високого парубка прозивають жартома *Малютою*»⁵⁶. Дуже можливо, що багато сучасних родових прізвищ, утворених за особистими ознаками, виникли саме як іронічні прізвиська і виражали не справжню ознаку, а її протилежність. Про обставини виникнення кожного окремого прізвиська (прізвища) ми не маємо ніяких даних. Обмежимося констатацією факту, що досить значна кількість українських прізвищ (коло 5% загальної кількості) була утворена від назви

⁵² Див. В. Ястребов, Малорусские прозвища Херсонской губернии, Одесса, 1893, стор. 9.

⁵³ Н. Ф. Сумцов, Малорусские фамильные прозвания, «Киевская старина», т. XI, кн. II, 1885, стор. 215.

⁵⁴ Див. А. Heipze, назв. праця, стор. 53.

⁵⁵ Н. В. Гоголь, Сочинения, СПб., 1901, стор. 1092.

⁵⁶ Н. Ф. Сумцов, назв. праця, стор. 216.

якоїсь фізичної чи психічної властивості першого носія даного прізвища.

Розглянемо ці прізвища в такій послідовності:

а) Прізвища, утворені від назв фізичних ознак людини.

Зріст. Люди високого зросту одержували прізвища *Вéлет, Великий, Великач, Великанович, Великийчоловік, Довгий, Довгай, Довгаль, Довгань, Довгун*. Людей низькорослих прозивали: *Малій, Малик, Маленький, Малець, Малиш, Малишко, Малко, Малош, Малик, Малига, Мацюпа, Маломуж, Малийчоловік, Куц, Күций, Күцик, Куцай, Куцаба, Куцан, Короткий, Коротич, Коротун, Тицький*.

Повнота, фізична сила. Людей міцної будови характеризували прізвиська: *Дебелій, Здоровега, Важкий, Годований, Товстий, Товстуха, Товстяк, Гладкий, Гладіш, Гладун, Гладір, Грубий, Грубець, Баріло, Широкий* і навпаки: *Тендітний, Узький, Легкий, Худій, Худаш, Худьо, Худяк, Худинець, Сухий, Сухай, Сухина*. Фізично сильні люди — це *Дужий, Жилавий, Залізний, Моцний, Кремень*; слабосилі — *Слабий, Слабик, Слабуха, Худотеплий*.

Тіло людини — голова: *Головатий, Головань, Голованець, Головій, Великголова*.

Лоб: *Чолач, Чолій, Лобань*.

Губи: *Варга, Варгатий, Губай, Губач, Губа, Тре(и)-гїб*.

Очі: *Кальнобкий, Чернобкий*.

Ніс: *Нос, Носаль, Носан, Носач, Носалик, Носик, Носко, Носуль, Носуля, Күшка, Безноско, Двоїнос, Довгонос, Кривоніс, Ломонос, Перебийніс, Сухоніс, Щербанос, Капиніс*.

Вуха: *Ухач, Бэзух, Безушко, Карнаух*.

Обличчя: *Мордань, Краснощок, Червонощок, Чернопський*.

Шия: *Довгошійя, Кривошійя, Кривов'язий*.

Підборіддя: *Кривобород*.

Рот: *Ротань, Криворот*.

Зуби: *Зубаль, Зубань, Зубач, Зуб, Зубик, Беззубик, Беззубко, Беззуб, Білозуб, Чернозуб, Гнилозуб, Щербатий, Щербій, Щербань, Щербаха, Кланцатий*.

Живіт: *Черевáтий, Черевúха, Пузáч, Брюхáнь, Трипúз, Жовтóброух.*

Стегна, боки: *Бедра́тий, Бедрíло, Бедрій, Безбóкий, Кривобóкий.*

Руки: *Бéзрук, Безру́чко, Безру́кий, Кривору́чко, Дрижиру́к, Сухору́чко.*

Нogi: *Нога́, Ногáль, Ла́ба, Лабáй, Лабій, Цíба, Циба́нь, Цибко́, Білонóг, Білонóга, Білонóжко, Жовтоніг, Жовтонóга, Кривоніг, Кривоніжка, Косонóга, Товстонóг, Тонконіг, Лі́тка, Колінько.*

Пальці: *Безпа́лько, Безпа́льок, Шестопáлько, Шестопалю́к.*

П'яти: *Безп'я́тий, Безп'я́тко, Товстоп'я́т, Довгоп'я́т, Довгоп'я́тий.*

Фізи́чні вади. Люди, які мали якісь вади у вимові або були німі, одержували прізвища: *Німій, Німас, Заї́ка, Іка́вий, Щі́кавий, Карта́вий, Гарка́вий*; позбавлені слуху: *Глух, Глухий, Глухенький, Глуха́н, Глушко́, Глухма́н*; позбавлені зору: *Слі́пий, Сліпе́ць, Сліпко́, Сліпéнький, Тёмний, Сліпа́к*; людина з дефектом зору — *Косогля́д*. Для горбатих народ створив прізвища: *Горба́тий, Горба́й, Горба́ль, Горба́нь, Горба́ч, Горба́тько, Горбу́ль, Горбу́н, Горбу́шко, Горба́н, Горб*. Досить різноманітні прізвища одержували люди кульгаві: *Кривій, Кривéнький, Криве́нь, Кривéшко, Кривко́, Крива́нчик, Кривци́ун, Хромéць, Коря́чко* (від «корячкуватий» — кривий, Грінченко, II, стор. 239). *Катерно́га* (від слова «кутерногий», Грінченко, II, 333), *Ку́лявець*.

Одні з цих прізвищ, так би мовити, нейтральні, які просто констатують факт каліцтва: *Німій, Слі́пий, Глухий, Горба́тий*; деякі можна навіть назвати евфемічними, наприклад, *Тёмний*, замість надто різкого, неприємного «сліпий». Деякі колишні прізвиська (сьогодні прізвища) виявляють щирю симпатію, співчуття до нещасного каліки (*Кривéнький, Крива́нчик, Горбу́шко*), але є й такі, що вражають своєю жорстокістю, зневажливим ставленням до особи, що стала калікою: *Сліпа́к, Горба́ч, Кривци́ун, Катерно́га*. Справа, видно, не в каліцтві: і каліка може бути людиною, що не заслужила прихильності й пошани. Щодо прізвищ *Сліпéнький, Сліпко́, Сліпа́к*, то вони, мабуть, означали людей не зовсім позбавлених зору, а скоріше таких, що мали слабкий зір.

Лівацтво не можна вважати фізичною вадою, але

оскільки більшість людей працює правою рукою, видається ненормальним, і тому лівші одержували відповідні прізвиська. З них виникли прізвища *Ліва́к*, *Лівші́н*, *Шульга́* (див. Грінченко, IV, 518), *Шульга́н*, *Шульга́ч*, *Майку́т*, *Мальку́т* (див. Грінченко, II, 398).

Зовнішній вигляд. Людина, що своїм зовнішнім виглядом справляла на оточення позитивне враження, подобалася, могла одержати назву *Гобжий*, *Прина́дний*, *Форёмний*, *Хоробший*, *Хоробі́н*, *Хоробшко*, *Чістик*. Винятково вродливий міг одержати назву *Мальований* («хлопець як мальований») або *Красота*, якщо тільки ці назви не мали іронічного забарвлення.

Неприємний зовнішній вигляд мали, треба думати, люди, які одержали прізвиська *Бриду́н*, *Лихові́д*, *Пашку́да*; якщо до того хтось ще був неохайний, міг одержати назву *Грязний*, *Зальопаний*, *Нечистя́к*.

Дбали, видно, про свій зовнішній вигляд перші носії прізвиська *Дженджера*, *Джинджирі́стий* (Грінченко, I, 374), *Чепурний*, *Модний*, *Галянт*.

Загальне враження людей слабосилих справляли ті, що одержали прізвиська *Безкрівний* чи *Безко́стий*.

Прізвище *Островёрхий* говорить теж про загальний вигляд: людина висока із специфічною будовою черепа, а прізвище *Поломаний* дає образ людини незграбної, можливо «поломаної» в якомусь нещасному випадку.

Залежно від зачіски виникли прізвиська *Кошлатий*, *Кобла*, *Кошла́к*, *Кошла́й*, *Кудла*, *Куйовда*, *Костру́ба*, *Мушта* (від слова «муштатий» — кудлатий — Грінченко, II, 457), *Патла́ха*, *Патла́й*, *Пелех*, *Пелешо́к*, *Пелехатий*, *Чуб*, *Чуба́й*, *Чубар*, *Чубе́й*, *Чубі́р*, *Чубі́й*, *Чуба́тий*, *Чуба́ха*, *Чуба́тько*, *Чупрі́на*, *Чупру́н*, *Кудря*, *Кудрявець*, *Кудрик*, *Куче́рко*. Стрижені одержували назви *Стри́га* або *Стригу́н*, а позбавлені волосся — *Лісий*, *Лиса́к*, *Лиса́йко*, *Лиса́н*, *Лису́н*.

За кольором волосся чорняві одержували назви: *Чорний*, *Чорня́вий*, *Чорне́нький*, *Черне́га*, *Черні́га*, *Чорній*, *Чорне́й*, *Чорна́й*, *Черне́та*, *Черні́ш*, *Чорні́ш*, *Черну́ха*, *Чорну́ха*, *Черну́х*, *Черня́вець*, *Чорня́к*, *Черня́к*; біляві — *Білий*, *Білик*, *Білько́*, *Біле́ць*, *Біла́к*, *Біля́к*, *Біла́н*, *Біла́нь*, *Білас*, *Білах*, *Біла́ш*, *Біле́й*, *Білу́ха*, *Біле́нький*, *Білу́х*, *Білокúр*, *Білокúрий*, *Бло́ндко*; можливо, що на колір волосся вказували й такі прізвиська, як *Ясний*, *Світлий*, *Світла́к*, *Світлик*, а також *Жовтий* і *Жовту́к*.

Руді одержували прізвиська *Рудій, Рудь, Рудько, Рідень, Рідик, Рудяк, Рижий, Рижко, Рижак*. Людей з сивим волоссям називали *Сівий, Сивенький, Сивак, Сідак, Сідько, Сідаш*.

Бородаті одержали прізвиська *Бородай, Бородайко, Бородач, Бородій, Майборода*; людина, в якій борода не росла, або яка голила бороду (очевидно, в середовищі, де більшість чоловіків носила бороду), мала назву *Голобородько* або *Безбородько*.

Вуса носили майже всі, тому зрозуміло, що людина без вусів виділялася з-поміж усіх і одержала прізвисько *Безус*. Але є й такі прізвища, як *Вус* або *Вусатий*. Видно, що власники цих прізвищ виділялися з-посеред інших чи надзвичайною величиною, чи формою вусів. Форма вусів, безумовно, могла стати приводом для надання прізвиська. Про це говорять прізвища *Кривоус, Крутоус, Сторчоус, Триус*⁵⁷. Людина з особливо довгими вусами — це *Пруді(в)ус*. Колір вусів теж міг бути ознакою, від якої утворилося прізвисько: *Біло(в)ус, Чорноус*. Не відомо, за яких обставин виникло прізвисько *Мокроус* або *Замниус*.

Поряд з бородою та вусами могли також виділяти людину з її оточення брови. На це вказують прізвища *Чорнобрів, Чорнобрівий, Чорнобрівець, Білобрівка*.

Людину, тіло якої було вкрите волоссям, називали *Волохач* або *Волохатий*.

Людину із знаками перенесеної віспи називали *Дзюбатий, Дзюба, Дзюбій* або *Рябій, Рябуха, Рябчун*. Людина з гулями — це *Гульоватий*, а прізвисько *Бородавка* говорить, що найхарактернішою ознакою його носія була велика бородавка на видному місці.

З темною шкірою пов'язані прізвища *Чорномаз, Чорнокója, Смаглий*; червоний відтінок шкіри сприяв утворенню прізвищ *Червоний, Червонюк, Червоняк*.

Прізвисько *Ранатий* теж, мабуть, виникло у зв'язку з особливістю шкіри першого його носія.

Прізвища *Печений* та *Піджарко* вказують на те, що перші їх носії мали знаки від опіку.

Особливості одягу також впадають у вічі й запам'ятовуються як ознака певної людини. Серед сучасних

⁵⁷ Мабуть такого «триуса» описує Гоголь: «...гайдук с усамі в три яруса. Верхній ярус усів шел назад, другої прямо вперед, третій вниз». (Н. В. Гоголь, Сочинения, СПб., 1901, стор. 319).

прізвищ знаходимо чимало таких, що первісно були прізвиськами, утвореними від особливостей одягу. Так, той, хто ходив у надмірно довгій одежі, одержав назву *Довгопól* або *Довгопóлий*; хто не мав взуття, передав своїм нащадкам прізвище *Бóсий*; людина у сукмані, не по росту шитій, — *Сукманістий*; *Бúнда* — прізвище того, хто носив «бунду», а *Кúчма* чи *Кучма́й* — людини, яку можна було впізнати по великій мохнатій шапці. Від незвичного кольору шапки виникло прізвище *Рябоша́пка*, а з кольором одягу основоположника роду зв'язане походження прізвищ *Білоштáн*, *Сіроштáн*, *Червоноштáн* і, можливо, *Бúрий*, *Сірий*, *Сірик*, *Сірко́*, *Сіро́ба*, *Ша́рий*, *Зелéний*, *Зеленéнький*. Таке прізвище, як *Шарава́ра*, вказувало на якусь особливість штанів (шаровар) першого носія цього прізвиська. На відсутність цієї частини одягу вказувало прізвище *Безштáнко*, яке могло не мати прямого значення, а бути презирливою назвою бідняка (пор. франц. *sans-culotte*).

Від верхньої одягу (мабуть, козацького жупана з петлицями) пішло прізвище *Петлічний*, а відсутність т. зв. «дуд» (див. Грінченко, I, 453) на рукавах дала привід до утворення прізвища *Бездúдний*. У кого при якійсь нагоді відірвався рукав, той став навіки *Безрука́вим*, а людина в латаній-перелатаній одяжі передала потомкам прізвище *Сороколáт*. На особливості одягу вказували й такі прізвища, як *Па́зуха*, *Панчо́ха*, *Шкарпéта*.

Хода людини становить одну з її характеристичних ознак, але прізвищ, утворених у зв'язку з цією ознакою, небагато. Людина, що ходила якимось особливо легко, одержала назву *Легкостúп*. Хто ходив швидко — *Скорохóд*, *Скорохóда* чи *Гальóна*; хто більше бігав — *Бігúн*, *Побігúшка*, *Летя́га*. *Похилько́м* або *Хило́ю* називали того, хто ходив, похилившись наперед. Ті, що ходять, тихенько крадучись, дістали прізвиська *Тихолáз* і *Тихолі́з*. Прізвища *Шва́нда*, *Шва́ндя*, *Канди́ба*, *Дроботі́й*, *Дроботúн*, *Топтúн* характеризували окремі властивості ходи, які в українській мові виражаються дієсловами «швандяти», «шкандибати», «дроботіти», «топтатися».

Нечисленні також прізвища, утворені у зв'язку з віком людини. Вони надавались переважно людям похилого віку. Тут є і емоційно нейтральні, як *Старі́к* і позитивно забарвлені, як *Стару́шок*, *Старéнький*, *Стару́нь-*

ко, і глузливі — *Старцун, Старух, Дідур, Дідюра*. Рідше прізвиськом наділяли молодих людей: *Молод, Юнаш, Малолітко*. Прізвище *Сороколіт* точно вказувало на вік його носія.

Інші ознаки, зв'язані з фізичними (фізіологічними) властивостями. Сфера властивостей, які могли бути підмічені і стати основою для утворення прізвиська, досить широка — від простої звички, що перейшла в «другу природу», до патологічних особливостей. Так, *Кивко* і *Кивайло* — первісно прізвиська тих, що «киваються» або кивають головою, треба чи не треба; *Жмурко* — людина, що жмурить чомусь очі, а *Моргаль* або *Моргун* — безперервно моргає. *Цмокало, Плювака, Невмивака, Свистун, Чухрай, Чухань* були прізвиськами людей, які постійно цмокають, плюють, свищуть, не люблять умиватися, чухаються. Усе це погані звички, що їх оточення висміювало, надаючи людині відповідну назву.

Інші властивості мають патологічний характер і від волі людини не залежать, а, проте, люди, яким вони притаманні, одержували за це прізвиська, які згодом стали родовими прізвищами. Приведемо такі: *Храпливий, Храпко, Храпач, Храпцун, Хропунець, Сапєга, Сопїга, Хрипливий, Хрипко, Сопливий, Харқавий, Болібрух, Файдўла, Яловий, Солодун*.

б) Прізвища, утворені від назв психічних властивостей

Психічних властивостей, які стали основою для утворення прізвищ, дуже багато і вони дуже різноманітні.

Вдача, характер. Людина добра, спокійна, яка нікому зла не заподіяла, користувалася пошаною, могла одержати прізвиська: *Благий, Тихий, Тихонький, Тихойко, Ласкавий, Делікатний, Субтєльний, Коханий, Любий, Мірний, Мірош, Святий, Солодкий, Добрун, Добрий, Тихун*; можливо, що близьке до них значення мали і прізвиська *Оксамітний* та *Шовковий*. Негативну характеристику вдачі передавали прізвиська *Самохвал, Скоробрєха, Крикун, Криклівець, Криклій, Верескун, Верещака, Горлатий, Горлай, Репетїло, Репетун, Шумїло, Бўчний, Пішний, Пишняк, Кичатий, Кичун, Дмиш-*

кó, Хва́ста, Круті́й, Крутько́, Круті́голова, Морочі́ло, Дармо́д, Недба́йло.

Людина, що не вміла мирно жити з сусідами, одержувала прізвиська *За́дра, Задира́йко, Бешке́та, Заведі́я, Забія́ка, Грубія́н.*

Похмурі, нетовариські люди — це *Пону́рко, Настобу́рко, Мрук, Дику́н, Дікий, Дичко́, Бурчи́ло, Бурку́н, Ворку́н, Мовча́н, Молчко́.*

Тип людей несерйозних, слабовольних знайшов відображення у прізвиськах *Шалаві́ло, Шалапу́та, Гала́й, Гала́йко, Тарада́й, Верті́й, Слабоду́х.*

Повільну, нерішучу вдачу передавали такі прізвиська: *Гмі́ря, Гу́ла, Заба́ра, Забарі́ло, Гнилю́х, Недві́га, М'я́ло, Капа́рник, Тіохтя́.*

На протилежність їм люди активні, рухливі одержували прізвиська *Бістри́й, Бистра́й, Моторни́й, Смілик, Жва́вий, Жваве́ць, Ско́рий, Скорéнький, Ско́рик, Хуткі́й, Швидкі́й, Швидь, Гаря́чий, Огністи́й.*

Люди веселої вдачі — це *Весéлий, Потішни́й, Смішко́, Сміяне́ць, Танцю́ра, Гуля́ка, Скочко́.*

Хто любив випивати, одержав прізвиська *Налива́йко, Цідибра́га, Пия́ка, Окові́тий, Непийпи́во*; видно, любили добре попоїсти ті, що одержали прізвища *Жиру́ха, На́пха, Ла́комий, Ла́сий, Смаку́ла, Скоро́д.*

Людей хитрих і облесливих названо прізвиськами *Хітри́й, Хітра́, Хітрень, Хитре́ня, Лисі́ця, Масни́й, Лизу́н, Лизуне́ць, Пронóза, Шахра́й, Шу́я.*

Любителям спліток та інтриг дістались назви *Шепту́н, Шепті́й, Шéнта.*

Плаксивими й безпорадними були, напевно, ті, що одержали прізвиська *Рю́ма, Плаксі́вий, Плаксі́й, Пла́кош, Réва, Реві́й, Стогні́й, Мамі́й, Жури́ло, Жури́біда.*

Поганими рисами характеру відзначалися й ті, що їх названо *Лю́тий, Окру́тний, Суро́вий, Остри́й, Скупі́й, Лиху́ша, Кривду́н, Стрóгуш.*

Позитивні ознаки вдачі відзначаються у прізвищах *Працьові́тий, Ще́дрий, Терпелі́вець, Ціка́вий, Небо́ян.* Прізвищами *Ді́вний, Химéра* названо, очевидно, людей, яких оточенню важко було збагнути.

Розум, освіта. Значно менше знаходимо прізвищ, за основу для утворення яких послужила характеристика інтелектуальних властивостей, наприклад: *Мудри́й, Мудрик, Мудра́к, Мудре́ць, Змісли́й, Мудре́йовський,*

Мудрецький, Розумнюк, Голова́, Голова́ч. Дуже розумною людиною був, мабуть, той, кого назвали *Семирóзум*. Це прізвище дуже нагадує назву галицько-волинського князя Ярослава Володимировича — *Осьмомисл*. Зате можна сумніватися в тому, чи справді мудра, обдарована людина одержала назву *Філософ*. Можливо, що це прізвище було вираженням іронії.

Люди, які відзначалися посередніми інтелектуальними здібностями, діставали прізвиська на зразок таких: *Немудрий, Тупіця, Тупічка, Теліця*.

На освіченість вказувало прізвище *Письме́нний*, а на відсутність її — *Нетеса*.

Прізвиська за фізичними чи психічними ознаками і властивостями надавалися двісті чи більше років тому далеким предкам тих людей, які сьогодні є носіями утворених із цих прізвиськ родових прізвищ. Немає сумніву, що сучасні прізвища, утворені від характеристичної ознаки предка, як і всі прізвища, є назвами, позбавленими будь-якого значення.

ІНШІ ШЛЯХИ ВИНИКНЕННЯ ПРІЗВИЩ

Досить значна кількість прізвищ залишається поза основними чотирма семантичними групами. Це прізвища, які виникли, подібно утвореним за особистими ознаками, з колишніх прізвиськ (вуличних кличок), але причини утворення цих кличок для нас невідомі.

У невеликій роботі В. Ястребова⁵⁸ подаються цікаві факти виникнення прізвиськ. Для сторонніх людей прізвисько не розкриває своєї таємниці, нічого не говорить. Треба було знати людину, яка це прізвисько одержала, і знати обставини, серед яких її саме так названо. Лише тоді можна повністю оцінити влучність, з якою народ зумів відмітити найістотнішу рису людини. На перший погляд таке прізвисько, як *Бузівок*, майже нічого не говорить. Зарахуємо його до прізвищ, утворених семантичним способом. Слово «бузівок» означає однорічного бичка. Може, перший носій цього прізвиська продав,

⁵⁸ В. Ястребов, Малорусские прозвища Херсонской губернии, Одесса, 1893.

купив, зарізав бичка? Може, вживав це слово серед оточення, для якого воно було незрозумілим? Даремно було б витрачати час на безплідні здогадки. В. Ястребов пояснює значення цього слова так: це вгодований, як молочний бичок, пустотливий, але й дурний, як теля, парубок. «А хто такий *Горобець*? — *Горобець* — це наглядч економії, маленький і верткий, наглядає за робітниками тишком-нишком, як горобець з-під стріхи»⁵⁹.

Ніхто не може сьогодні сказати, чому хтось одержав прізвисько *Цюзь*, *Гавдида*, *Печиборц*, *Шутурма*, чому когось назвали *Каретою*, *Молоком*, *Куркою*, *Вітром*. Немає сумніву, що кожне прізвисько виникло не без причини, при певних обставинах. На жаль, ми можемо лише в окремих випадках про ці причини тільки здогадуватися з більшою чи меншою правдоподібністю.

Так, наприклад, існує низка прізвищ, утворених від числівників: *Півторак*, *Одинчак*, *Вторак*, *Третяк*, *Четвертак*, *Шестак*, *Семерак*, *Семеренко*, *Восьмак*, *Десятирик*, *Подвайцятник*, *Сотченко*. М. Сумцов наводить ще прізвища *Половінченко*, *Одинець*, *Первак*, *Пятак*, *Десятин*, *Сороковий*. Він схиляється до думки, що прізвища, утворені від числівників «стоять осторонь», від них рідко утворюються похідні, бо причина виникнення такого прізвища скоро забувається, воно стає позбавленим конкретного змісту. Сумцов додає, що коли прізвисько виникло, значення його було для всіх ясне, наприклад, колись *Одинець* означало селянина, що самотній жив у лісі, а *Півторак* — селянина, на утриманні якого знаходилась непрацездатна особа⁶⁰.

З думкою М. Ф. Сумцова можна тільки частково погодитись. Причина виникнення прізвиська від іменника чи іншої частини мови так само скоро забувається, як і причина утворення прізвиська від числівника. Прізвиська, утворені від числівників, іноді навіть легше піддаються семантичній інтерпретації порівняно з іншими. Сам Сумцов намагався два з них пояснити. Інші пояснює А. М. Селищев, на думку якого назви типу *Вторак*, *Третяк*, *Шестак* і подібні вказували, якою по черзі ди-

⁵⁹ В. Ястребов, Малорусские прозвища Херсонской губернии, Одесса, 1893, стор. 9 і наступні.

⁶⁰ Див. Н. Ф. Сумцов, назв. праця, стор. 221.

тиною був у своїй сім'ї носій даного імені⁶¹. Пояснення Селищева теж гіпотетичне. В. М. Ястребов, на конкретному прикладі показує, що прізвисько *Третяк* мав чоловік, який втретє оженився, що було дуже рідким явищем⁶².

Щодо пояснення Сумцовим прізвища *Півторак*, то в окремому випадку воно, напевно, відповідало дійсності, але ж воно не єдине. Від збирача, який записав це прізвище в с. Хмелівці Тернопільської обл., ми почули, що його носій був власником «півтора загона поля». В іншому випадку *Півтораком* називали селянина, у якого було «півтора коня» (один свій, другий спільний з сусідом). Прізвище *Подвайцятник* одержала людина, яка щось «по двадцять» продавала чи купувала, а може, наймалася за таку ціну на роботу. *Сотченко* — це «син Сотки», але чому батька назвали *Соткою*, невідомо.

Значна кількість прізвищ виникла у зв'язку з тим, що хтось часто повторював якесь слово чи словосполучення. Думаємо, що саме таким шляхом утворилися прізвища *Десяк* — від слова «десь», *Щобак* — від сполучника «щоб» (на території, де замість «щоб» говорять «жиби» або «шуби»), *Щомак* — від «щом» (тобто «щом» < «що єсьм», наприклад: «щом казав», «щом зробив»), *Дикало* — від слова «ди» («ади» < «а диви»), *Няйкало* — від «няй», *Цокало*, *Шокало* і *Штокало* — від польського «со», говіркового «що» і російського «что», слів, які ці люди вживали («казали»), замість загальноживаного «що». Так само утворилося і прізвище *Воткало* — назва людини, яка «вот казала». Прізвисько (сьогодні прізвище) *Панібудьляска* одержав хтось за свою ввічливість, а прізвище *Добрідник* виникло з вітання «добрідень», що дивно звучало серед оточення, яке цим словом не вітається. Так могли постати і прізвиська (згодом прізвища) від деяких вигуків і звуконаслідувальних слів. Хтось любив, наприклад, повторяти «гоц», «каюк», «леле», «пшик», «круть», «фіть» — і це могло бути достатньою причиною для закріплення за ним одного з цих слів як прізвиська. Як мало треба було, щоб одержати подібне прізвисько, показує факт,

⁶¹ Див. А. М. Селищев, Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ, Ученые записки МГУ, вып. 128, М., 1948. стор. 136—141.

⁶² Див. В. Ястребов, назв. праця, стор. 13.

про який розповідає В. Ястребов: «Селянин з наймитом гнав худобу на пасовисько і, побачивши на дорозі пташку, кинувся, щоб її спіймати. Пташка крикнула «чик» — і полетіла, а прізвисько *Чик* у селянина залишилось»⁶³. (Прізвище *Чик* зустрічається і нині в Івано-Франківській обл.)

Від сказаного при якійсь нагоді слова, а іноді від т. зв. слова-паразита могли постати й такі прізвища, як *Некеру́й*, *Ба́чиш*, *Влі́зло*, *Яві́ся*, *Про́ца́й* і ін.

Перекручене слово або особливості індивідуальної вимови могли теж стати об'єктом насмішок і підставою для утворення прізвиська. Так виникли, мабуть, прізвиська *Однора́л* і *Карнида́л* з перекручених слів «генерал» і «кардинал»; може, *Шкірта* одержав таке прізвисько за те, що, не маючи зубів, так вимовляв слово «скирта», а *Дзе́кало* — назва людини, яка «дзекає» (білоруська вимова палатального д').

Прізвиська, утворені від назв страв, як *Бори́ц*, *Бу́лка*, *Варені́ця*, *Са́ло*, *Мала́й*, *Молоко́*, *Ма́сло*, *Юшка* і багато інших, могли утворитися завдяки тому, що хтось особливо любив таку страву або частував нею гостей⁶⁴.

Назви знарядь праці могли стати прізвиськами людей, які ними користувалися. Наприклад, *Ші́ло* і *Шва́йка* могли стати прізвиськами шевців, *Бати́г* — пастуха чи фурмана, *Гні́пель* — ткача (Грінченко, I, 293), *Кари́ок* — столяра (Грінченко, II, 224).

Різні обставини могли зумовити утворення прізвиська від назв тварин. Однією з причин могла бути зовнішня подібність до якоїсь тварини або наявність певних властивостей, що вважаються характерними для тої чи іншої тварини. Так, людина важка, міцна, незграбна могла одержати прізвисько *Медві́дь*, хитра, підступна — *Лис*, *Лиси́ця*, дебела, вперта — *Бик*, вертка, спритна — *В'юн*. Але чи завжди існував зв'язок між твариною і виглядом чи вдачею людини, цього не можемо твердити. Могли існувати сотні інших причин, що викликали появу цих прізвиськ, а також таких, як *Ку́рка*, *Жа́ба*, *Соро́ка*, *Ви́дра*, *Кабáн*, *Бобе́р*, *Борсу́к*, *Ко́цур*, *Лось*, *Па(в)у́к* і багато інших.

Ще менше для нас зрозуміле утворення прізвиськ

⁶³ В. Ястребов, назв. праця, стор. 14.

⁶⁴ Пор. Hei n z e, назв. праця, стор. 47.

від назв різних речей і предметів домашнього вжитку, будинків тощо, як *Брама, Карета, Ліжко, Збанок, Макогін, Півсіток, Цвях, Шатро, Поле, Лиман* і ін.

Прізвища можуть походити від абстрактних іменників, як *Журба, Доль, Правда, Височінь*, і від назв різних явищ природи, як *Заверюха, Зима, Погода, Туча, Вітер, Град, Мороз*. Зв'язок між семантикою цих загальних назв і переходом їх у власні назви для нас повністю втрачений.

Ще можна висловлювати якісь здогади з приводу утворення таких насмішкуватих прізвиськ, що перейшли згодом у прізвища, як *Підкуймуха, Святокум, Семибаламут, Нетудихата, Покіньборода, Неїжмак, Вирвихвіст, Золотонуп* і ін., але існує також велика кількість прізвищ, утворення яких пояснити зовсім неможливо. Це штучно утворені слова, незрозумілі для нас ні своєю семантикою, ні будовою: *Баляба, Галазіка, Сикілінда, Піндра, Цубера, Нарепеха, Джічка, Джэбка, Шпуй, Цюзь, Пось* і сотні інших. Звичайно, для їх творців і для перших носіїв ці назви не були позбавлені значення. Цікаві ілюстрації подає В. Ястребов, який пише: «Есть прізвища по цвету волос: *Гейс* — черный, ...*Кес* в детстве имел большой, как кисет, живот... *Салабай* — слюнит и шепелявит, *Балалай* — возвращаясь домой после светлой заутрени, подражал звону колоколов, напевая: «ба-ла-лай»; прізвище *Ландарко* дано за умение «грать на язык», *Мензыка* — показывая жеребят, ржал по-лошадиному»⁶⁵. Значення цих слів В. Ястребов записував безпосередньо від людей, які ще пам'ятали обставини, за яких прізвиська виникли. Оскільки наші офіційні прізвища цього типу утворилися саме з прізвиськ, то маємо тут прекрасне пояснення їх генезису.

Той, хто надавав прізвисько, не рахувався з тим, чи буде воно носієві до вподоби і навіть з тим, чи задовольняє воно хоч мінімальні вимоги пристойності. Непристойних прізвиськ є чимало ще й тепер по селах, але серед родових прізвищ їх зовсім небагато. Це пояснюється тим, що носії непристойних прізвищ активно вживали заходів, щоб їх позбутися, а державні установи йшли назустріч бажаним позбутися «поганого» прізвища, а іноді міняли його, не питаючи носія про згоду.

⁶⁵ В. Ястребов, назв. праця, стор. 15.

Зокрема в армії змінювано непристойні прізвища. Як свідчить М. Корнилович, «Алексей, Степанов сын, *Голопятый*» не таке вже непристойне мав назвисько, але його було все ж змінено на «Алексей, Степанов сын, *Степанов*». Рекрутчина, як пише Корнилович, впливала в значній мірі на процес творення прізвищ. Вона не визнавала безпрізвищних і вимагала зміни або творення прізвищ «по отчествам». «Рекрутська устава за тих часів мала таке велике значення для нижчих класів люду й цілої системи управління, що могла діяти на народну ономастику й поза сферою військової служби»⁶⁶.

Змінити прізвище в той час, коли прізвища не були ще міцно закріплені за родами, було неважко. Зокрема існувала тенденція «аристократизації» прізвищ. Двірські люди, наслідуючи шляхту, самі змінювали свої прізвища на подібні до шляхетських. М. Корнилович наводить такий приклад: двірський козак *Завіруха*, коли його підвищено на лакея, придбав прізвище *Свіжжевський*⁶⁷. Нечуй-Левицький у своїй автобіографії розповідає, що прадід його був записаний не *Левицьким*, а *Леонтовичем*. «Він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим що прізвище *Левицький* було тоді модне». Те саме було з дідом письменника по матері: «...простий козак з Полтавщини зайшов звітіль у Київщину з своїм братом. Вони поставали священниками, і мій дід дав собі прізвище *Трезвинський*, а його брат назвав себе *Коцєвольським*»⁶⁸.

«Зміна українських прізвищ, — пише М. Ф. Сумцов, — відбулася під впливом тих культурних рухів, які виявились у суспільстві. Родові прізвища змінювались на догоду тій чи іншій групі діячів, що височіла над народом культурним рівнем чи адміністративним своїм становищем. Навіть і тоді, коли висоті адміністративного становища не відповідала висота культурного розвитку панівної в суспільстві групи діячів, панівна в країні сила все-таки давала певний напрям місцевому крайовому життю, підтягала його під такі чи інші форми

⁶⁶ М. Корнилович, Народня родова ономастика на Волині, Етнографічний вісник, кн. 9, К., 1930, стор. 130.

⁶⁷ Див. там же, стор. 128.

⁶⁸ «Житєпись І. Левицького (Нечуя), написана ним самим», «Світ», № 7, 1881.

громадського існування і, видозмінюючи різні прояви народного життя, зміняла і родові прізвища... У XVII ст. українські прізвища змінювались на лад польських, згодом появились невластиві українській мові (в оригіналі «малорусському языку». — Ю. Р.) прізвища на **-ов**, які мають численні інтелігентні українці з дворян. У старовину з переходом особи із селянського стану в дворянський закінчення на **-ов** або **-ин** було неначе гербовим знаком порівняно вищого суспільного становища. З метою облагородити родове прізвище не тільки залюбки приймали закінчення **-ов**, але, якщо прізвище було складне, то змінювали одну із складових частин, яка чимось була не до вподоби; так із *Салогуб* виникло *Соллогуб*. Треба додати, що закінчення **-ов** виникало іноді чисто канцелярським або приказним шляхом»⁶⁹. Далі автор зазначає, що багато характерних для України прізвищ змінили також архіереї та ректори духовних семінарій. «Вступає, бувало, до семінарії який-небудь *Книш*, *Халява* або *Горобець* — преосвящений переглядає список учнів і міняє *Книша* в *Меліоранського*, *Халяву* в *Орнатського*, а *Горобця* в *Сперанського*»⁷⁰.

Такими шляхами йшло народження українських родових прізвищ. На кінець XVIII — початок XIX ст. процес стабілізації їх був в основному закінчений. Можна було б думати, що з того часу всякі хитання і рух припинилися і в особовій ономастиці настав застій. Але це не зовсім так.

По-перше, окремі роди вимирають, а з ними гинуть і прізвища.

По-друге, існуючі прізвища можуть змінюватися чи внаслідок свідомих дій їх носіїв, чи внаслідок помилкових записів в особові документи.

По-третє, прізвища, утворені на базі діалектів, мають тенденцію вирівнюватись до нормативних форм, наприклад, гуцульське *Когутék* чи *Степанék* змінюється на *Когутя́к*, *Степаня́к*; *Онишишо́к* перетворюється в *Онищука*, *Гоянюк* — в *Гоянюка* і т. п.

⁶⁹ Н. Ф. Сумцов, назв. праця, стор. 227.

⁷⁰ Там же, стор. 228 (переклад наш. — Ю. Р.).

Зокрема треба згадати про часту зміну флексії **-а** на **-о** у багатьох прізвищах (напр., *Лелека* на *Лелеко*) під впливом дуже поширених українських прізвищ на **-ко**, **-енко** і з бажання відмежувати прізвище від загальної назви. Цей мотив впливає в окремих випадках також на зміну форм відмінювання і наголосу прізвищ.

Нарешті, нові прізвища народжуються й сьогодні внаслідок офіційної зміни старого прізвища, яке з певних причин носія не задовольняє, на інше, на його думку, краще. Нові прізвища надаються також дітям, батьки яких невідомі.

Побажати б тільки, щоб усі ці зміни і творення нових прізвищ не відбувалися всупереч законам розвитку української мови.

II. СЛОВОТВОРЧА БУДОВА І ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИЩ

Кожне прізвище як родова назва особи належить до розряду іменників. А проте за своїм походженням і будовою, а також за морфологічними ознаками українські прізвища треба поділити на дві групи: прізвища прикметникового і прізвища іменникового типу.

Вивчаючи словотворчу будову прізвищ, необхідно ці два типи розглядати окремо. Словотвір іменників і словотвір прикметників має свої специфічні властивості.

ПРИЗВИЩА ПРИКМЕТНИКОВОГО ТИПУ

Серед прізвищ прикметникового типу знаходимо: 1) прізвища у формі членних прикметників і діеприкметників з закінченням **-ий** у наз. відм. одн. в чоловічих назвах і **-а** — в жіночих; 2) прізвища у формі нечленних прикметників і діеприкметників.

У першій групі з чисто практичних міркувань виділяємо дві підгрупи: а) прізвища з суфіксами **-ськ-**, **-цьк-**, **-зьк-** і б) інші прізвища з прикметниковим членним закінченням **-ий (-ій)**, **-а (-я)**.

У другій групі виділяємо: а) нечленні якісні і відносні прикметники, а також діеприкметники; б) присвійні прикметники з суфіксами **-ів (-ов-, -ев-)**, **-ин**, **-їн**.

1. *Прізвища з суфіксами -ськ-, -цьк-, -зьк-*. Уже пам'ятки давньоруського періоду свідчать, що суфікс **-ськ-** служив для утворення відносних прикметників. За допомогою його формувалися прикметники від назв місцевостей, племен, народностей, країн, держав, для вира-

ження приналежності. Пізніше за допомогою цього суфікса стали утворюватися також прикметники від загальних назв осіб і тварин і від назв різного роду конкретних і абстрактних понять. Суфікс цей дуже продуктивний і в сучасній українській мові¹.

Внаслідок палаталізації останнього приголосного основи, а пізніше асиміляції і злиття з первісного суфікса **-ськ-** утворились його фонетичні варіанти: **-зьк-** (після **г, ж, з**: «бугський» > «бужський» > «бузький»; «збаражський» > «збаразький»; «кавказський» > «кавказький») і **-цьк-** (після основи, закінченої на **к, ч, ц**: «козачський» > «козачський» > «козацький»; «ткачський» > «ткацький»; «німецьський» > «німецький»).

Утворені таким способом відносні прикметники дуже часто ставали родовими прізвищами, особливо якщо походили від назв населених пунктів.

Суфікси **-ськ-, -зьк-, -цьк-**, утворюючи прізвища, можуть приєднуватись безпосередньо до кореневої морфеми: *Барський* (від назви м. Бар), *Во́льський* (с. Воля), *Воро́нський* (с. Ворона), *Гадя́цький* (м. Гадяч), *Га́лицький* (м. Галич), *Ло́ський* (с. Лось, Лосе), *Роздо́льський* (с. Роздол). Якщо передсуфіксальна частина закінчувалась на два приголосні, між ними появлялось вставне **е**: від назви с. Вишня утворилось прізвище *Ви́шенський*; від м. Дубно — *Дубе́нський*, Борки — *Боре́цький*, Бібрка — *Бобре́цький*, Грабівці — *Грабове́цький*, Гринівці — *Грине́вецький*, Жиравка — *Жираве́цький*, Ляхівці — *Ляхове́цький*, Негрибка — *Негрибе́цький*, Підгірці — *Підгоре́цький*.

В інших випадках у групі приголосних виступає спрощення: від назви с. Свірж утворюється прізвище *Сві́рський* (з первісного **Свіржський*), від с. Демня — *Де́мський* (з **Демнський*), від с. Підсоснів — *Підсо́нський* (з **Підсоснський*), від с. Торки — *То́рський* (з **Торкський*).

Але частіше прізвища на **-ський** утворювалися від основ, поширених іншими суфіксами. Від назв місцевостей, утворених за допомогою суфіксів **-ов-** (**-ів-**), **-ев-** (**-ів-**), **-ин-**, **-ан-**, **-ен-**, **-ар-** утворювалися прізвища зі складними суфіксами **-овськ-ий**, **-евськ-ий**, **-івськ-ий**,

¹ Пор. Л. Д. Коцюба, Из истории суффиксов относительных прилагательных украинского языка. Автореф. канд. дисс., К., 1954.

-инськ-ий, -енськ-ий, -арськ-ий. Так, від назви с. Березів утворилося прізвище *Березовський*, від Борусів — *Борусовський*, від Дахнів, Дахнівка — *Дахновський*, від Дзвонкове — *Дзвонковський*, від Дмитрів, Дмитрівка, Дмитрове — *Дмитровський*, від Зборів — *Зборовський*, від Козлів, Козлівка, Козлове — *Козловський*, від Мужилів, Мужилівичі — *Мужилівський*, від Нижанковичі — *Нижанковський*.

Перехід етимологічного **о** в **і** зустрічається в багатьох прізвищах: *Бандрівський, Боянівський, Будзанівський, Вербилівський, Галичанивський, Казанівський, Орхівський, Сеньківський, Шандрівський*. Нерідко одне прізвище вживається у двох варіантах, з **-ов-** та **-ів-**: *Вербовський і Вербівський, Павловський і Павлівський*.

Суфікс **-ев-** виступає після палатальних приголосних (у тому числі після ствердливих у сучасній українській мові шиплячих та після **й (j)**): *Андрієвський, Богачевський, Букачевський, Горбачевський, Кисілевський, Лукашевський, Осташевський, Писаревський, Хмилевський*. Рідко зустрічається суфікс **-ев-** після непалатальних, наприклад, *Данилевський, Татаревський*. В окремих випадках первісне **е** перейшло (можливо, під впливом польської мови) в **о**: *Вишнівський, Хмельовський* (частіше *Вишнівський, Хме(і)левський*).

Суфіксальне **е** також може переходити в **і**: *Василівський, Жидачівський, Дзендзелівський, Маличівський, Томашівський*.

Збереження первісних **о, е** зв'язане, очевидно, з традицією вживання даного прізвища, а в ряді випадків також з діяльністю урядовців, які оформляли особові документи російською або польською мовами. Прізвища, що їх носії вимовляли по-українськи з закінченням **-івський**, записувались, як правило, російською мовою з **-овський, -евський**, а польською — з **-owski, -ewski**.

Суфікс **-ин-** виступає перед суфіксом **-ськ-** у прізвищах, утворених від топонімів на **-ин, -ина, -инка, -инівка**: *Балучинський* (від Балучин), *Білінський* (від Білин, Білінівка), *Бурштінський* (Бурштин), *Бутінський* (Бутин, Бутини), *Голінський* (Голинь), *Гордінський* (Гординя), *Дубінський* (Дубина), *Жбадінський* (Жбадин), *Заплатінський* (Заплатин), *Корчінський* (Корчин), *Поручінський* (Поручин), *Рогатінський* (Рогатин), *Лозінський* (Лозина), *Лопатінський* (Лопатин).

Прізвища **-ин-ськ-ий** могли утворюватися і від назв населених пунктів на **-ин-ці**: від Дучинці — *Дучинський*, Копитинці — *Копитинський*, Котюжинці — *Котюжинський*, Купчинці — *Купчинський*.

У ряді випадків передсуфіксальна частина неясна, наприклад, *Баслядинський*, *Шутурмінський*.

Рідше перед суфіксом **-ськ-ий** виступає суфікс **-ан-**. Маємо тут насамперед прізвища, утворені від назв місцевостей на **-ан-и**: *Бережанський* (від Бережани), *Білянський* (Біляни), *Добрянський* (Добряни), *Климанський* (Климани), *Ольшанський* (Ольшани). Прізвища на **-ан-ськ-ий** могли утворюватися і від інших топонімів з суфіксом **-ан-**: *Вигнанський* (від Вигнанка), *Водянський* (від Водяне), *Волосянський* (від Волосянка), *Зубанський* (від Зубані), *Копанський* (від Копань), *Созанський* (від Созань).

За допомогою цього суфікса утворене, мабуть, і прізвище *Бистранський* від назви с. Бистра, а це свідчило б, що утворився новий складний суфікс **-анськ-ий**.

Прізвища на **-ен-ськ-ий** виникли, очевидно, на базі давнього суфікса **-ьн-**: *Дубенський* (від Дубно), *Ровенський* (Ровно), *Руденський* (Рудно).

Суфікс **-ав-** перед **-ськ-ий** виступає в прізвищах *Білявський* (від Білявці), *Журавський* (Журава, Журавка), *Ославський* (Ослава), *Поплавський* (Поплави, Поплавка), *Синявський* (Синява, Синявка), *Тарнавський* (Тарнава, Тарнавка), *Черхавський* (Черхава).

Суфікс **-ар-** виступає у ряді прізвищ, утворених від назв на **-ар**, на означення заняття: *Бляхарський*, *Винарський*, *Кухарський*, *Пекарський*, *Токарський*. Можливо, що вони виникли з бажання уподібнити «посполите» прізвище *Кухар*, *Пекар* до прикметникових «шляхетських» прізвищ, але в окремих випадках не виключене походження цих прізвищ також від топонімів.

Небагато є прізвищ на **-уль-ськ-ий**: *Затюльський*, *Котюльський*, *Мочульський* (останнє від топонімів Мочули, Мочулин, Мочулинці).

При утворенні прізвища за допомогою суфікса **-ськ-** від назв, основа яких закінчується на **с**, відбувалося стягнення: від назви Підлисса — *Підліський*; Городисько, Городиська — *Городіський*; Спас, Спасів — *Спасський*; Черкаси — *Черкаський*; Ясниська — *Ясніський*.

Якщо основа закінчувалась на **г**, **ж**, **з**, наступала

асиміляція і стягнення: Водолага — *Водолáзький*, Ломазів — *Ломáзький*, Підлуж — *Підлúзький* (також *Підлúський*), Сиволож — *Сиволóзький*.

Від назв, що їх основи закінчувались на **к, т, ц, ч**, утворилися за допомогою суфікса **-ськ-** шляхом асиміляції приголосних прізвища, закінчені на **-цьк-ий**: від *Башуки* — *Башúцький*; *Бібрка* — *Бобрéцький*; *Висока*, *Високе* — *Висóцький*; *Водники* — *Воднúцький*; *Кальник* — *Кальнúцький*; *Волосате* — *Волосáцький*; *Канафости* — *Канафóцький* (з первісного **Канафостський*); *Лісковате* — *Лісковáцький*; *Бережниця* — *Бережнúцький*; *Витвиця* — *Витвúцький*; *Глібовичі* — *Глібовúцький*; *Залуччя* — *Залúцький*; *Ревуче* — *Ревúцький*; *Хомичі* — *Хомúцький*.

Більшість прізвищ цього типу утворена від топонімів — у тому числі всі, перелічені вище, — але зустрічаються й утворені від загальних назв або від прізвиськ: *Дробóцький* (від прізвиська *Дробот*); *Заплóцький* («за плотом»), *Лакóцький* (від прізвиська *Лакота*).

На **-ецький** закінчуються іноді прізвища, утворені від топонімів, які не мають фонетичних умов для утворення **-ць**: від назви села *Бринь* — *Бринéцький*; від *Комань* — *Команéцький*; *Мотилі* — *Мотилéцький*; *Підгороддя* — *Підгородéцький*; *Ставрів*, *Ставрове* — *Ставровéцький*; *Терло*, *Терлівка* — *Терлéцький*. Це свідчить про утворення за моделлю *Гвоздéцький*, *Чернéцький* нового складного суфікса **-ецьк-ий**.

Прізвища на **-ицький** теж можуть походити від основ, які не дають фонетичних умов для утворення **-цьк-**: від *Жовнине* — *Жовнúцький*, від *Проскурня* — *Проскурнúцький*, від *Рихли* — *Рихлúцький*. Таким чином, треба ствердити також утворення нового суфікса **-ицьк-ий**.

Прізвищ на **-уцьк-ий** небагато. Деякі з них утворилися від топонімів, як *Залуцький* (Залуччя), *Заслуцький* (Заслuch, Заслuchне), *Кремінчуцький* (Кременчук), в інших можемо вивести походження від топонімів при умові, що тут діяв уже новий суфікс **-уцьк-ий**. У такому випадку прізвище *Кривúцький* може походити від назви *Кривуля*, *Кривулі* або *Кривуха*.

Інші прізвища у формі членних прикметників і дієприкметників. Значну групу українських прізвищ становлять також прізвища — прикметники і дієприкметники — з повним закінченням **-ий** (рідше **-ій**) у чоловічих прізвищах і закінченням **-а** (рідше **-'а**) у жіночих.

Це переважно прізвища, утворені морфолого-синтаксичним способом. Найбільше серед них прикметників суфіксально-префіксального утворення, в яких, як правило, виступає суфікс **-н-**, а перед коренем стоять префікси: **без-, за-, на-, над-, під-, по-, при-**.

Префікс **без-** вказує на відсутність предмета, названого кореневою морфемою. Він виражав, очевидно, найхарактернішу ознаку людини, яку вперше назвали *Бездольний, Безкорова́ний, Безкро́вний, Безхлі́бний*. Є серед прізвищ з префіксом **без-** і безсуфіксні: *Безбо́кий, Безп'я́тий, Безрука́вий, Безру́кий*.

Префікси **за-, на-, під-**, а частково і **по-, при-** визначали людину за місцем проживання, причому префікс **за-** вказував, що хтось живе далі від названого кореневою морфемою предмета: *Заболо́тний, Забо́рний* (за бором), *Заброва́рний, Забу́жний* (за Бугом), *Заве́рбний, Задоро́жний, Замогі́льний, Заокі́пний, Запо́тічний, Зауго́льний, Заце́рковний, Зая́рний*.

Префікс **на-** вказував на місце проживання саме в пункті, названому кореневою морфемою: *Нагі́рний, Наконе́чний* (на кінці села), *Наку́тний, Нарі́жний*. Префікси **над-** і **під-** вказували на місце проживання поблизу названого предмета: *Надбере́жний, Надозі́рний, Підце́рковний, Підве́рбний, Підду́бний, Підлі́сний, Підлу́жний, Підсадо́чний, Підфі́гурний*.

Подібне значення мають прізвища з префіксами **по-** і **при-**: *Побере́жний, Погребе́льний, Подві́рний, Посмі́тний, Приса́дний*.

В окремих випадках ці прізвища можуть мати й інше значення. Так, прізвище *Підру́чний* означало людину, яка була в когось «під рукою», тобто людину підлеглу, залежну. Прізвища *Насу́шний, Піднебе́сний, Підпі́сний, Попере́чний* виникли, мабуть, із насмішливих прізвищець. Прізвище *Поселю́жний* — це, без сумніву, zdeформоване **Пошелю́жний*, що означало батрака, який наймався «по шелюгу»².

Прізвища цього типу — це переважно прикметники твердої групи. Прикметники м'якої групи зустрічаються серед них рідко (*Загоро́дний, Задоро́жний, Підса́дний*). У західних областях їх немає зовсім. Деякі прізвища,

² «Шелюг» або «шеляг» — старовинна найдрібніша польська монета (Преображенський, II, 1233).

записані в східних областях УРСР, мають м'яку основу, а ті самі прізвища в західних — тверду: *Задорóжній* і *Задорóжний*, *Заболóтній* і *Заболóтний*.

Другу за кількістю підгрупу прізвищ — членних прикметників становлять прикметники з суфіксом **-н-** без префіксів. Це переважно відносні прикметники, утворені від іменників: *Гі́рний*, *Горóдній*, *Калю́жний*, *Коша́рний*, *Кульба́шний*, *Кладóчний*, *Око́пний*, *Острівні́й*, *Очерéтний*, *Па́сич(ш)ний*, *Петлі́чний*, *Пшени́ч(ш)ний*, *Світлі́чний*, *Фольва́рочний*, *Халу́пний*.

Зрідка у функції прізвищ виступають якісні прикметники з цим суфіксом: *Бі́дний*, *Бу́чний*, *Ва́жний*, *Дру́жний*, *Деліка́тний*, *Пи́шний*.

За значенням прізвища-прикметники цієї підгрупи означають у багатьох випадках місце проживання (*Ви́гінний*, *Гребельні́й*, *Острівні́й*), деколи — заняття (*Па́сичний*, *Пасті́вничний*, *Гуме́нний*), зрідка — якусь індивідуальну ознаку (*Лазе́бний*, *Мі́рний*) чи насмішку (*Же́рєбний*).

Третю підгрупу становлять прізвища, утворені з відносних прикметників з суфіксом **-ов-**. Вони могли означати: а) відношення до місця: *Берегові́й*, *Борові́й*, *Горбові́й*, *Лісові́й*, *Степові́й*, *Шляхові́й*; б) відношення до певного матеріалу, переважно дерева, що важко сьогодні пояснити. Може, такі дерева росли коло хати, може, хата була з такого матеріалу збудована, може, назва була вжита в переносному значенні. Маємо прізвища *Берестко́вий*, *Вербові́й*, *Вільхо́вий*, *Грабо́вий*, *Глодо́вий*, *Грушові́й*, *Дубо́вий*, *Лозові́й*, *Сосно́вий*; в) відношення до інших предметів: *Воло́вий*, *Гнойові́й*, *Грошові́й*, *Дернові́й*, *Маслові́й*, *Мозгові́й*, *Мостові́й*, *Сирові́й*, *Шовко́вий*. Пояснити причину їх виникнення неможливо. В одному тільки випадку ми одержали пояснення: «*Мостовий*, бо його прадід був стражником на мості».

Окремі прізвища цієї підгрупи утворені також від назв явищ природи: *Вітрові́й*, *Громові́й*, *Мартові́й*.

Четверту підгрупу становлять прізвища — безафіксні прикметники. Утворені вони від назви якоїсь характерної ознаки людини, і мали початково характер прізвиस्क. Могли вказувати на зовнішній вигляд, напр.: *Бі́лий*, *Го́жий*, *Гру́бий*, *До́вгий*, *Жо́втий*, *Ку́ций*, *Малі́й*, *Рі́жий*, на якусь фізичну ознаку: *Глухі́й*, *Дебе́лий*, *Ду́жий*, *Кри-*

вій, Німій, Сівій, Сліпій, на ознаки характеру/ чи вдачі: *Благій, Гóрдий, Дікий, Бістрий, Весéлий, Смілий, Тіхий, Хітрий*. Іноді прізвище могло утворюватись і від масті коня (*Гнідій, Кáрий, Чáлий*) або мало характер насмішки (*Мокрий, Оковітий*) чи вказувало на «незаконне» походження (*Лівий*).

Ці чотири підгрупи прізвищ-членних прикметників найчисленніші.

Прізвища, утворені з прикметників з суфіксом **-ат-**, виражали якусь характерну, переважно фізичну ознаку: *Бедра́тий, Волоха́тий, Вуса́тий, Голова́тий, Горба́тий, Гульова́тий, Кошла́тий, Пелеха́тий, Черева́тий, Чуба́тий, Щерба́тий*. Неясне значення прізвищ *Медза́тий, Сага́тий, Ціва́тий*. Зрідка такі прізвища могли виражати властивість вдачі: *Кича́тий*.

Прізвища, утворені з прикметників з суфіксом **-ав-**, виражали переважно якусь фізичну властивість: *Гарка́вий, Жіла́вий, Іка́вий, Чорня́вий*), рідше — ознаку вдачі: *Жва́вий, Ласка́вий*. Невідомо, яке значення мали прізвища *Коржа́вий, Шудра́вий*.

Звсїм незначна кількість прізвищ утворилася з прикметників з суфіксами: **-ист-** (*Вічі́стий, Джинджи́рїстий, Комі́рїстий, Сукмані́стий, Шибі́стий*), **-ч-** (*Виногра́дчий, Оса́дчий, Помі́рчий*), **-ев-** (*Вишнє́вий, Корче́вий*), **-ив-** (*Плаксі́вий, Сиплі́вий, Соплі́вий, Храплі́вий, Хриплі́вий*), **-аст-** (*Віха́стий, Муша́стий*), **-ішн-** (*Горі́шний, До́лішний*), **-ечн-**, **-ешн-** (*Городє́чний, Кромє́шний*), **-енн-** (*Письме́нний*), **-к-** (*Важкі́й, Гладкі́й, Солодкі́й*), **-інн-** (*Голі́нний*), **-ик-** (*Велі́кий*), **-ок-** (*Широ́кий*), **-ач-** (*Кі́р'ячий*), **-овит-** (*Працьові́тий*), **-оват-** (*Крисова́тий*), **-івн-** (*Попі́вний, Петрі́вний*), **-нич-** (*Ловні́чий*).

Серед прізвищ-членних прикметників досить помітне місце займають прикметники із зменшеними суфіксами **-еньк-**, **-оньк-**: *Біле́нький, Глухе́нький, Зелене́нький, Криве́нький, Леге́нький, Мале́нький, Радє́нький, Синє́нький, Сиве́нький, Скорє́нький, Сліпе́нький, Старє́нький, Ти́хонький*.

Як прізвища зрідка виступають також складні прикметники: *Білоку́рий, Островє́рхий, Повтала́рний*.

Морфологічний склад та семантика окремих прикметникових прізвищ неясні: *Нєсній*³, *Телє́вний, Хандо́чий*.

³ Можливо, що з *М'ясній* — *Мнясній* — діал. *Мнесній* > *Нєсній*.

Прізвищ-дієприкметників небагато. В основному, це пасивні дієприкметники на *-ан-ий, -ен-ий*: *Годóваний, Завойóваний, Зальóпаний, Қохáний, Насі́паний, Натолóчений, Нетаврóваний, Невінчаний, Мальóваний, Печéний, Питльóваний, Поліваний, Полóманий, Смáлэний*. Одне відоме нам прізвище має форму пасивного дієприкметника з суфіксом *-м-*: *Невідóмий*.

Активні дієприкметники з суфіксом *-л-* рідше виступають у ролі прізвищ: *Горі́лий, Зáйшлий, Зме́рзлий, Погорі́лий*. Винятковим явищем є прізвище у формі активного дієприкметника минулого часу: *Любі́вий*.

Усі прізвища, про які досі була мова, незважаючи на повну субстантивацию у значенні, зберегли прикметникові форми відмінювання за відмінками і родами — чоловічим та жіночим (прізвища чоловіків і жінок).

2. *Прізвища — нечленні прикметники і дієприкметники, утворені з якісних і відносних прикметників та дієприкметників*. Таких прізвищ збереглось небагато. Можливо, що частина їх одержала пізніше членну форму, на що вказує паралельне існування таких прізвищ, як *Білокúр* і *Білокúрий, Куц* і *Кúций, Сух* і *Сухій, Глух* і *Глухий*.

Нами записано, крім названих вище, такі прикметники — прізвища в нечленній формі: *Бéззуб, Бéзрук, Бéзух, Білокúр, Буй, Бúлан, Глух, Куц, Мниш, Мóлод, Сух, Шуй, Шут*⁴.

Зустрічаються також пасивні дієприкметники в нечленній формі з суфіксом *-н*: *Бажáн, Дзьобáн, Ді́ян, Жадáн, Жéлан, Ківáн, Қóхáн, Лизáн, Мазáн, Найдéн, Оби́цáн, Припхáн, Продáн, Рі́ган, Рубáн, Скидáн, Сті́ран, Стúкан, Чéкан*.

Генетичний зв'язок цих прізвищ з категорією прикметників чи дієприкметників у свідомості сучасних мовлян зовсім стерся: жодне з них не відмінюється як прикметник, хоч існуючі в українській мові нечленні прикметники чоловічого роду («готов», «здоров» і ін.) у непрямих відмінках завжди мають флексію членної форми. Ці прізвища мають тільки іменникові форми відмінювання і зберігають форму чоловічого роду і тоді, коли

⁴ Від прикметника «шутий» — безрогий, безвухий, безхвостий, лисий (Грінченко. IV 520).

є прізвищами жінок (*Марія Сух, Наталка Продан*), Як прізвища жінок вони не змінюються за відмінками.

Прізвища, утворені з присвійних прикметників, виникли як назви сина по батькові або по матері за допомогою суфіксів **-ів, -ов, -ев, -ин, -їн**.

Суфікси **-ов (-ів)** та **-ин (-їн)**, хоч різні за походженням, є носіями того самого значення. Перший із них, як доводить В. Вондрак⁵, походить від закінчення родового відмінка множини іменників з основою на *j*. Основа **сынов-, волон-** стала словотворчим елементом, який послужив також як модель для утворення прикметників від інших основ.

Суфікс **-ин (-їн)** у своєму виникненні зв'язаний з наростанням *po* на *й*-основи⁶. «У період формування мови української народності за суфіксами **-ов-, -ин-** закріпилась спеціальна функція, що виявилася в утворюванні присвійних прикметників, особливо, якщо основою є ім'я людини. Суфікс **-ов-** утворився на іменниках *й*-основ чоловічого роду і як засіб вираження атрибутивності поширився на імена *o*-основ теж чоловічого роду в той час, коли основи втрачали своє значення й уступали місце категорії роду. Ці умови закріпили словотворчий елемент **-ов** за чоловічим родом. Суфікс **-ин** утворився на іменах *й*-основ чоловічого і жіночого роду, причому більшою була група імен жіночого роду, і словотворчий елемент **-ин** також був підхоплений основами на **-а** чоловічого й жіночого роду. Ці умови закріпили **-ин** за іменами жіночого роду і чоловічого, якщо вони формою відмінювання не відрізнялись від жіночого»⁷.

Прізвища на **-ів (-їв), -ов, -ев**. Прізвища з суфіксом **-ів**, у якому звук *i* в непрямих відмінках чергується з *o*, утворювалися від назв (головним чином від власних імен) з основою на твердий приголосний: *Андрійків*, род. *Андрійкова* (від *Андрійко*); *Андрішків*, род. *Андрішкова* (від *Андрішко*); *Бойків*, род. *Бойкова* (від *Бойко*); *Васильків*, род. *Василькова* (від *Василько*); *Данілів*, род. *Данілова* (від *Данило*); *Кирилів*, род. *Кирилова* (від *Кирило*); *Павлів*, род. *Павлова* (від *Павло*); *Герасимів*, род. *Герасимова* (від *Герасим*), *Якімів*, род. *Які-*

⁵ Див. W. V o n d r a k, Vergleichende slavische Grammatik, Bd. I, Göttingen, 1908, стор. 412.

⁶ Див. Л. Д. К о ц ю б а, назв. праця, стор. 14.

⁷ Т а м ж е, стор. 14—15.

мова (від Яким); *Дем'янів*, род. *Дем'янова* (від Дем'ян); *Катерінів*, род. *Катерінова* (від Катерина); *Семєнів*, род. *Семєнова* (від Семен); *Пилінів*, род. *Пилінова* (від Пилип); *Дмітрів*, род. *Дмітрова* (від Дмитро); *Онұфрив*, род. *Онұфрова* (від Онұфрїй, Онұфро); *Олєксів*, род. *Олєксова* (від Олекса); *Гнатів*, род. *Гнатова* (від Гнат); *Микїтів*, род. *Микїтова* (від Микита); *Андрїхів*, род. *Андрїхова* (від Андрух). Ці прізвища походять майже виключно від чоловічих власних імен (рідше від загальних назв — прізвицьк), закінчених на твердий приголосний або на **-о** після твердого приголосного. Досить рідко утворювалися прізвища цього типу від чоловічих імен на **-а** (*Микїтів*, *Миколів*, *Кўзьмів*) і ще рідше — від жіночих (*Катерінів*).

Значно менше прізвищ з суфіксом **-ів**, у якому звук і чергується з **е** в непрямих відмінках. Вони утворилися від оснoв, закінчених на м'який чи первісно м'який приголосний, стверділий або на **-о** з попереднім м'яким приголосним: *Фєдів*, род. *Фєдева* (від Федь); *Кўзів*, род. *Кўзева* (від Кузь); *Васїлів*, род. *Васїлева* (від Василь); *Грінів*, род. *Грїнева* (від Гринь); *Михайлїнів*, род. *Михайлїнева* (від Михайлунь); *Петрїнів*, род. *Петрїнева* (від Петрунь, Петруньо); *Ігорів*, род. *Ігорева* (від Ігор, р первісно м'яке); *Костів*, род. *Костева* (від Кость); *Андрїйців*, род. *Андрїйцева* (від Андрейцьо); *Грїців*, род. *Грїцева* (від Гриць); *Іванців*, род. *Іванцева* (від Іванець); *Матвїйців*, род. *Матвїйцева* (від Матвїйцьо); *Івасів*, род. *Івасєва* (від Івась); *Лєсів*, род. *Лєсева* (від Лесь). Давня м'якість альвеолярних (шиплячих) приголосних залишила свій слід у чергуванні з **е**: *Лукашів*, род. *Лукашєва*; *Кожів*, род. *Кожєва*; *Ткачів*, род. *Ткачєва*.

Природно, що таке чергування виступає і в прізвищах, утворених від основи, закінченої на **-й (-ј)**; правильно маємо тут букви **ї—є**: *Андрїїв*, род. *Андрїєва*; *Гордїїв*, род. *Гордїєва*; *Грицаїїв*, род. *Грицаїєва*; *Матвїїїв*, род. *Матвїїєва*; *Тимофїїв*, род. *Тимофїєва*. (Діалектно у прізвищах на **-ів** з м'якою основою буває і чергування з **о** за аналогією до твердої групи: *Іванців*, род. *Іванцьова*).

Прізвища на **-ов** (*Михайлов*) і на **-ев (-єв)** (*Андрїєв*) — це ті самі присвійні прикметники, що *Михайлів* та *Андрїїв*, але в них збереглося етимологічне **о**, **е** також

у формі називного відмінка⁸. Зона поширення цих форм — уся українська територія, що входила до складу Росії. Зрідка зустрічаємо їх також у Закарпатській обл., наприклад, *Сáбов, Рóшков, Гóрзов*. Причинами збереження *о, е* треба вважати, по-перше, традиційне вживання саме такої форми прізвища з давніх-давен і, по-друге, те, що у дореволюційні часи метрики виписувалися російською мовою й особові документи видавали, не звертаючи уваги на особливості української мови, а, навпаки, намагаючись «підігнати» українські особові назви під урядовий стандарт⁹. Таким чином, усі українські прізвища з суфіксами **-ов, -ев**, без уваги на те, як вони вимовлялися їх носіями, одержали єдину офіційну форму, зливаючись з типовими для російської мови прізвищами на **-ов, -ев**.

Тому немає підстав вважати прізвища на **-ов, -ев** виключно російськими. Це спільний тип прізвища. Тільки в деяких випадках передсуфіксальна частина може вносити диференціацію, вказуючи на їх українське чи російське походження. Так, немає сумніву, що прізвища *Грицайóв, Грицькóв, Дóвбишов, Дроздóв, Іськóв, Каськóв, Кравцóв, Охрéмов, Панáсов, Приймакóв, Тимкóв, Шевцóв, Якíмов* і багато інших, утворених від української форми імені або від української загальної назви, якої немає в російській мові, виникли на українському ґрунті і є суто українськими. Що ж до прізвищ типу *Іванов, Михайлов, Павлов* і т. п., то розмежування їх за походженням абсолютно неможливе. Треба вважати їх російськими, якщо їх носії росіяни, і українськими, якщо їх носії — українці.

Прізвища на **-ин, -ишин**. За допомогою суфікса **-ин** в українській мові утворюються присвійні прикметники від іменників І відміни: «сестра» — «сестрин», Галя — Галин, «тітка» — «тітчин», рідко від інших: «мати» — «материн». Так само виникли й родові прізвища на **-ин**,

⁸ Подібне збереження *о, е* в закритому складі, зумовлене традицією, маємо також у багатьох прізвищах на **-овський, -евський**, які нерідко виступають паралельно з варіантом на **-івський**.

⁹ Про переробку українських прізвищ ще в XVII ст. говорить А. М. Селищев: «Українські прізвища на **-ович, -евич** прирівнювались в Москві до звичайних московських форм на **-ов, -ев**. Так, в кінці 17 ст. гетьмана Самойловича писали в Москві *Самойловым*, українця Михневича — *Михнёвым* і т. п.» («Происхождение русских фамилий», Ученые записки МГУ. вып. 128, 1948), стор. 136.

які становлять досить помітну групу серед українських прізвищ. Як правило, ці прізвища утворювались від імен, а також від первісних прізвищ (чи прізвиськ), закінчених на **-а (-я)**.

Прізвища типу присвійних прикметників на **-ин** утворені в першу чергу від багатьох основних чи демінутивних форм жіночих власних імен: від Гануська — *Гану́щин*, Гапка — *Га́пчин*, Гася — *Га́син*, Зінька — *Зі́нчин*, Ксенька — *Ксе́нчин*, Леся — *Ле́син*, Маланка — *Мала́нчин*, Марунька — *Мару́нчин*, Маруся — *Мару́син*, Маруська — *Мару́щин*, Настя — *На́стин*, Олена — *Оле́нин*, Оришка — *Ори́щин*, Палагна — *Пала́гнин*, Парася — *Пара́син*, Парашка — *Пара́щин*, Стефіня — *Стефі́нин*, Стеха — *Сте́шин*, Танька — *Та́нчин*, Феня — *Фе́нин*, Феська — *Фе́щин*, Хима — *Хи́мин*, Явдоха — *Явдо́шин*.

Рідше такі прізвища виникали від чоловічих імен на **-а**: від Вакула — *Ваку́лин*, Васюта — *Васю́тин*, Карпу́та — *Карпу́тин*, Кузьма — *Кузьми́н*, Микита — *Мики́тин*, Микола — *Мико́лин*, Микула — *Мику́лин*, Никола — *Нико́лин*, Олекса — *Оле́син*, Сава — *Са́вин*, Савка — *Са́вчин*, Хома — *Хо́мін*.

Усі ці прізвища, як взагалі прізвища типу присвійних прикметників, є прізвищами патронімічними або матронімічними.

Прізвища на **-ин** утворювались також від прізвиськ основоположників роду. Так, від прізвиська Барда утворилося прізвище *Барди́н*, від Башта — *Ба́штин*, Брезва — *Бре́звин*, Брода — *Бро́дин*, Вдовиця — *Вдові́чин*, Верба — *Ве́рбин*, Вовчанка — *Вовча́нчин*, Ворона — *Воро́нин*, Горопаха — *Горопа́шин*, Гуля — *Гу́лин*, Динда — *Динди́н*, Капуста — *Капу́стин*, Киселиця — *Кисели́чин*, Косарка — *Коса́рчин*, Лагута — *Лагу́тин*, Рибка — *Ри́бчин*, Смола — *Смо́лин*.

Як бачимо, при утворенні прізвищ виступало властиве українській мові чергування приголосних: **шк, ськ > шч** (Марушка — *Мару́щин*, Гануська — *Гану́щин*); **г > ж** (Шульга — *Шульж́ин*); **к > ч** (Микитка — *Микитчи́н*); **х > ш** (Горопаха — *Горопа́шин*); **ц > ч** (Вдовиця — *Вдовичи́н*).

Прізвища на **-ин** могли іноді утворюватись і від прикметникової основи. Такими є прізвища *Бу́рин*, *Коротчи́н*. Думаємо, що вони виникли від прикметникових прізвищ жінок: *Бура* — *Бу́рин*, *Коротка* — *Коротчи́н*.

У ряді випадків семантика передсуфіксальної частини неясна (*Брезвин, Вольбин, Гуйтин, Манянчин* і ін.), проте можемо не сумніватися, що твірна основа *Брезва, Вольба, Гуйта, Манянка* — це прізвиська, від яких утворено прізвище сина типу присвійного прикметника.

Іноді прізвище на **-ин** могло означати походження з певного населеного пункту: *Керечанін* — це людина, яка походила із с. Керецьки Закарпатської обл. Але це вже інший омонімічний суфікс. Утворене за його допомогою слово — не присвійний прикметник, а іменник. Суфікс **-ин** означає в цьому випадку одиничність («один із жителів с. Керецьки»), подібно, як у прізвищах іменникового типу, що означали належність до певної національності: *Волошин, Литвин, Русин, Сербин, Турчин, Угрин*. Зовнішньо дуже подібні до прізвищ прикметникового типу, вони з ними нічого спільного не мають. Морфологічно їх відмінність від прикметникових прізвищ виявляється в тому, що в орудному відмінку вони мають закінчення **-ом** (*Русином, Турчином, Волошином*), тоді як прикметникові прізвища, хоч втратили, субстантивуючись, прикметникові форми відмінювання, проте в орудному відмінку зберегли закінчення **-им** (*Лесиним, Маланчиним*).

Окремо треба виділити матронімічні прізвища, утворені за допомогою суфікса **-ин** від назви матері на **-иха** (**-їха**).

Найчастіше виникали вони від назви матері, утвореної від імені чоловіка: чоловік Андрій, жінка Андрія — *Андрїїха, син її — Андрїйшин*; Андрусь — *Андрусиха — Андрусїшин*; Василь — *Василиха — Василїшин*; Гаврило — *Гаврилиха — Гаврилїшин*; Гарасим — *Гарасимиha — Гарасимїшин*; Гнат — *Гнатиха — Гнатїшин*; Гринько — *Гринчиха — Гринчїшин*; Ілько — *Ільчиха — Ільчїшин*; Лесько — *Лещиха — Лещїшин*; Олекса — *Олексиха — Олексїшин*; Проць — *Проциха — Процїшин*; Хома — *Хомиха — Хомїшин*; Яремко — *Яремчиха — Яремчїшин*; Яць — *Яциха — Яцїшин*.

Рідше ці прізвища утворювались від назви заняття (професії) материного чоловіка. Так, син вїйтихи — це *Вїйтишин*, син дячихи — *Дячїшин*, ковалихи — *Ковалїшин*, ткачихи — *Ткачїшин*, шевчихи — *Шевчїшин*.

Прізвища на **-ишин** утворювались і від прізвиська материного чоловіка: Бас — *Басиха — Басїшин*; Гадза-

ла — Гадзалиха — *Гадзали́шин*; Дуда — Дудиха — *Дуді́шин*; Квасний — Квасниха — *Квасні́шин*.

В окремих випадках прізвища на **-ишин** утворені від жіночого імені (*Гапíшин, Кащíшин, Марунíшин, Теклі́шин*) або від назви заняття жінки (*Кухарчíшин*). Виникнення їх можна пояснити аналогією до великої кількості прізвищ по матері на **-ишин**, у результаті чого стало можливим утворення *Марунишин, Кухарчишин*, замість *Марунин, Кухарчин*. Але можливе ще інше пояснення: жіночі імена у формі називного відмінка бувають іноді прізвищами. Є прізвища *Гапка, Катерина, Малашка, Педоря*. Могло існувати також прізвище *Каська, Маруня, Текля*, а поряд з прізвищем *Швачка — Кухарка*. У такому випадку жінку цілком природно називали *Кащиною, Маруною, Теклиною, Кухарчиною*, а вже син її одержував прізвище у вигляді присвійного прикметника на **-ишин**.

Усі чоловічі прізвища типу присвійних прикметників з суфіксами **-ів, -ов, -ев, -ин, -ишин** у сучасній літературній мові повністю субстантивувалися і відмінюються в однині як іменники (за винятком орудного відмінка), а в множині зберегли прикметникові форми, за винятком називного відмінка. В окремих західноукраїнських говірках ці прізвища в однині відмінюються як прикметники: *Микóлів, Микóлового, Микóловому; Михайлі́шин, Михайлі́шиного, Михайлі́шиному*.

Подібні жіночі прізвища у східних областях України зберегли прикметникові форми відмінювання (*Микі́тина, Микі́тиної, Микі́тиній*), а в західних областях (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька) переважно дорівнюють чоловічим прізвищам і, як закінчені на приголосний, не відмінюються: *Ольга Ткачів, Ольги Ткачів, Ользі Ткачів...*; *Марія Івані́шин, Марії Івані́шин, Марією Івані́шин...*

ПРІЗВИЩА ІМЕННИКОВОГО ТИПУ

За способом творення серед прізвищ іменникового типу відрізняємо такі, які утворені: лексико-семантичним способом; морфологічним способом; регресивним (безафіксним) способом; синтаксико-морфологічним способом (складанням основ). Окремо треба виділити: прізвища, що утворилися із скам'янілих дієслівних форм,

прислівників, службових слів, вигуків; українські прізвища іншомовного походження. У такій послідовності і будемо їх розглядати.

Прізвища, утворені лексико-семантичним способом

Прізвища, співвідносні з власними іменами і загальними назвами, становлять одну з найбільших груп українських прізвищ.

Щодо прізвищ, однозвучних з іменами, то треба думати, що первісно вони справді були іменами основоположників роду, а згодом стали прізвиськами чи прізвищами нащадків, не зазнаючи жодної зміни. Так виникли прізвища *Кузьма, Гарасім, Северін* і ін. Прізвища, які дорівнюють іменникам — загальним назвам (апелятивам), були первісно прізвиськами. Звичайно, про причину виникнення таких прізвиськ ми не знаємо.

Я. Бистронь вважає, що групування цих прізвищ за семантичними ознаками недоцільне, що «немає тут ніякої проблеми і немає поля для досліджень». На його думку, можна тільки констатувати, що прізвищ таких дуже багато і що вони дуже різноманітні¹⁰.

Нам здається, що такий висновок не досить обґрунтований. Не можна не звернути уваги на те, які саме загальні назви ставали індивідуальними особовими назвами, які використовувались частіше, і які — рідко. Якщо маємо, наприклад, прізвища — назви рослин чи тварин, то для нас цікаво, які саме назви рослин чи тварин використовувались для утворення особових назв. Ми не знаємо причин, чому когось назвали саме так, а не інакше, але ці назви дають нам поняття про рослинний і тваринний світ нашої батьківщини. Прізвища, співвідносні з назвами сільськогосподарських культур, знарядь праці, страв, будинків, одягу, товариських розваг і т. д., дають досить широке уявлення про матеріальну і духовну культуру в той період, коли родові прізвища ще не були зафіксовані документами, але в кожній людині, крім її імені, було якесь індивідуальне прізвисько. У цьому відношенні для нас пізнавальне значення мають не тільки прізвища, утворені за допомогою спе-

¹⁰ Див. J. S. Bystroń, *Nazwiska polskie*, Lwów, стор. 6—10.

ціальних словотворчих елементів, властивих для будови українських родових прізвищ, але й прізвища, якими стали переосмислені загальні назви.

Маючи це на увазі, ми провели досить детальну класифікацію цих прізвищ за семантикою і вирахували процентне відношення кожної лексико-семантичної групи до загальної кількості прізвищ, утворених семантичним способом.

Прізвища цього типу походять від назв:

дерев: *Берéза, Верба́, Вішенька, Гру́шка, Лі́на, Осі́-ка, Рокі́та, Слі́ва, Смерéка, Сосна, Топо́ля, Бе́рест, Граб, Дуб, Орі́х, Тис, Яві́р, Ясе́нь;*

інших рослин та квітів: *Воло́шка, Дереза́, Калі́на, Кульба́ба, Лобода́, Лоза́, Мали́на, Рогоза́, Сирої́жка, Стоколоса́, Фіа́лка, Черемха́, Агрес, Ве́рес, Гриб, Дягі́ль, Кю́кіль, Лопу́х, Пері́й, Хрін;*

сільськогосподарських культур: *Бу́льба, Барабо́ля, Гре́чка, Капу́ста, Кукурудза́, Мо́ркава, Рі́па, Ре́дька, Са́лата, Цибу́ля, Бі́б, Буря́к, Гарбу́з, Горо́х, Каву́н, Пастерна́к, Пе́рець, Хмі́ль, Часні́к;*

частин рослин (у тому числі плодів): *Галу́за, Гі́чка, Кві́тка, Ші́шка, Било́, Кві́т, Ко́лос, Ко́ринь, Стру́к, Сук;*

професії (заняття): *Га́зда, Ку́хта, Музи́ка, Рибáлка, Шва́чка, Ворожби́т, Гайдю́к, Гнап* (майстер, що виготовляє сіряки і опанчі — Грінченко, I, 292), *Гу́мен, Дя́к, До́ктор, Ка́нтор, Кна́п* (ткач — Грінченко, II, 257), *Ко́валь, Коза́р* (пастух кіз — Грінченко, II, 265), *Колоді́й, Конова́л, Ко́нюх, Краве́ць, Кушні́р, Лі́мар, Машталі́р, Ме́льник, Охо́тник, Палама́р, Піса́р, Пасту́х, Рибáк, Са́дівні́к, Сви́на́р, Стельма́х, Сто́рож, Чаба́н;*

посад, соціальної приналежності: *Владі́ка, Воево́да, Ста́роста, Шля́хта, Дворяни́н, Депута́т, Деся́тник, Ді́дич, Кметь, Коза́к, Кріпа́к, Міщани́н, Мужі́к, Со́лтис, Цехмі́стер, Ци́сар;*

пов'язаних з військовою службою: *Джу́ра, Піхо́та, Чу́ра, Асау́л, Атама́н, Ге́тьман, Гу́зар, Довби́ш, Драгу́н, Жо́внір, Майо́р, Новобра́нець, Пласту́н, Пушка́р, Ре́крут, Салда́т, Ула́н;*

за національністю і походженням: *Кашу́ба, Баранді́й, Басара́б, Бо́йко, Венге́р, Во́лох, Кумлі́к, Ле́мко, Лях, Молдова́н, Німець, По́ляк, Ру́син, Серб, Сло́вак, Тата́рин, Ту́рок, Ци́ган, Чемері́с, Чех, Шваб, Швед, Черке́с;*

за індивідуальними (фізичними і психічними), ознаками: *Ба́йда, Бешке́та, Дзю́ба, Дженджэ́ра, Заведі́я, За́йка, Ка́ліка, Ку́кса, Стри́га, Бевз, Вéлет, Майку́т, Мрук, Філо́соф;*

загальних назв людей: *Осо́ба, Челя́да, Земля́к, Ле́гінь, Юна́к, Стари́к;*

тварин: *Білка, Ві́дра, Жа́ба, Кішка, Коза́, Куні́ця, Ла́ска, П'я́вка, Сёрна, Телі́ця, Черепáха, Байба́к, Бара́н, Бобёр, Борсу́к, Бугáй, Ведмі́дь, Вовк, Жеребе́ць, За́ець, Змі́й, Каба́н, Кінь, Кіт, Козéл, Ко́цур, Кріт, Крі́ль, Лі́лик, Лис, Лось, Медві́дь, Мул, Паці́ок, Повх, По́лоз, Ра́влик, Рак, Рись, Со́боль, Суга́к, Су́сол, Тур, Тхір, Ховра́х;*

птахів: *Воро́на, Дро́па, Зозу́ля, Ка́чка, Ку́рка, Куропа́тка, Ла́стівка, Перепели́ця, Ра́кша, Сині́ця, Сова́, Со́йка, Соро́ка, Теті́рка, Ча́йка, Ча́пля, Чі́рка, Шулі́ка, Бу́сель, Бе́ркут, Гі́голь, Го́луб, Гі́ль, Горобе́ць, Грак, Гу́са́к, Дерка́ч, Дрозд, Жураве́ль, Ка́плун, Ка́чур, Кіс (і Ко́с), Козу́т, Кру́к, Кулі́к, Ле́бідь, Орéл, Пі́вень, Пу́гач, Сич, Снігу́р, Со́кіл, Солове́й, Шпак, Чиж, Щі́гол, Ястри́б;*

риб: *Черві́нка, Шу́ка; В'юн, Кара́сь, Ко́блик, Лин, Ляц, Меньо́к, Оселе́дець, Пі́скор, Шара́н, Щупа́к;*

комах: *Блоха́, Ма́йка, Му́ха, Саранча́, Щі́павка, Гедзь, Дрі́к, Жу́к, Здрок, Кліш, Моті́ль, Мураве́ль, Овад, Па(в)у́к, Трут, Хру́ц;*

частин тіла людини, тварин, птахів: *Ва́рга, Голова́, Грива́, Губа́, Жі́жка, Жі́ла, Кішка, Костома́ха, Ла́ба, Лі́тка, Мо́рда, Ні́рка, Но́га, Чупри́на, Шійка́, Шкі́ра, Во́лос, Вус, Зуб, Кула́к, Ніс, Ри́ло, Рі́г, Фі́ст, Чуб, Че́реп;*

знаряддя праці: *Барда́, Брі́тва, Вага́, Де́рлиця, До́вбня, Клю́ка, Пі́лка, Прядка́, Сі́тка, Соха́, Тача́лка, Шва́йка, Шмі́га, Бовт, Гак, Гаму́лець, Гре́бінь, Дрюк, Кий, Клеве́ць, Косту́р, Мо́туз, Па́вуз, Пра́ник, Рубе́ль, Сіка́ч, Тара́н, Тібель, Цвях, Ці́п, Чепі́ль, Черпа́к, Ши́ло.*

музичних інструментів: *Банду́ра, Ду́да, Лі́ра, Скри́пка, Со́пілка, Сурма́, Труба́, Бараба́н, Бас, Пі́щик;*

частин різного приладдя: *Га́льма, Ка́пиця, Копани́ця, Ко́рба, Лю́шня, Ско́ба, Спі́ця, Чепі́га, Шпря́ха, Гніт, Гніпель, Греді́ль, Держа́к, Обу́х, Пі́тель, Сво́ринь, Терез, Чоп, Шпі́нь;*

страв, їжі: *Бріндза́, Бу́лка, Варени́ця, Галу́шка, Гі́шка, Грі́нка, За́тирка, Ка́ша, Ква́ша, Ковбаса́, Куле́ша, Лемі́шка, Лога́за, Масля́нка, Паляни́ця, Пастрома́, Си-*

рoвaткa, Сметaнa, Стiрaнкa, Тeтiркa (стрaвa з мукa бo з суxарiв — Грiнчeнкo, IV, 259), *Шпiркa, Юшкa, Бaлaбaн* (рiд хлiбa — Грiнчeнкo, I, 23), *Бoрц, Бiблiк, Бyдз, Джyр, Кaлaч, Кaлдyн, Кaпyснiяк, Кoрoвiй, Квaс, Кисiль, Книш, Кoрж, Кулiш, Мaлiй, Мaслo, Мoлoкo, Нaлiсник, Пирiг, Рoсoл, Рyбeць, Сaлo, Сoлoд, Тoлoкнo, Шквaрoк;*
бyдiнкiв i iх чaстин: *Бaштa, Брaмa, Грyбa, Кoбiцця, Кyчa, Хaлyнa, Цioнa, Шiбa, Шiбкa, Шiпкa, Шoпa, Дaх, Сyсiк, Штiбeль* (чaстинa цeркoвнoгo бyдiнкy — Грiнчeнкo, IV, 513);

пpeдмeтiв хaтнoгo yстaткyвaння i щoдeннoгo вжиткy: *Бoднiя, Гiлeтa, Дрaбiнa, Кoцyбa, Кoвдрa, Кoчeргa, Мaкiтрa, Нoчoвкa, Плeтiнкa, Сaквa, Скрiнькa, Тoрбa, Склiянкa, Бaрiлo, Вiхoть, Дзiгaр, Збaнoк, Гaрнeць, Глeк, Кiш, Кoзyб, Кoрiяк, Кoшeль, Лiжкo, Мaкoгiн, Пiвciтeк;*

oдeжi, взyття: *Бyндa, Бyркa, Гyгля, Кaпeлюхa, Кoбa, Кyртa, Кyчмa, Пaнчoхa, Шaпкa, Шaрaвaрa, Шкaрпeтa, Шyбa, Бaшмaк, Бyт, Кaпeць, Кaфтaн, Кoвпaк, Кoжyх, Кyбрaк, Лaх, Лaхмaн, Пaтiнoк, Пoстiл, Фaртyх, Хoдaк, Чoбiт;*

збpoї i пpeдмeтiв, зв'язaних з вeдeнням вiйни: *Бoмбa, Зaлoгa, Кyля, Пyшкa, Сaльвa* («зaлп» — Вгiцкнeг, 480); *Бyждигaн, Бyлaт, Бyнчyк, Кaлaвyр, Кaрaбiн, Кpиc, Сaгaйдaк, Стeмпeль,* («шoмпoл» — Вгiцкнeг, 483), *Шрoт;*

спopiднeння i сiмeйних вiднoшeнь: *Нaйдa, Нeнiя, Сyрoтa, Фiнa* («хрeщeниця» — Грiнчeнкo, IV, 377), *Бaтькo, Єдинeць, Нaслiдник, Oдинaк, Пaсiрб, Хaбaль* («кoхaнeць», «любoвник» — Грiнчeнкo, IV, 382);

aбстpaктних пoнять: *Бiдa, Гaньбa, Дoлiя, Дyмa, Жyрбa, Зaмoрoкa, Крiвдa, Нeзгoдa, Нyдьгa, Мyкa, Пoкyсa, Пeрaдa, Пoтiхa, Пpавдa, Свoбoдa, Скрyтa, Тaрaпaтa, Утpaтa, Химeрa, Бiль, Блyд, Гoлoд, Дoгляд, Пoспiх, Хoлoд, Чaд;*

явищ пpиpoди: *Зaвepiюхa, Мpaкa, Нeгoдa, Плyтa, Пoгoдa, Слoтa, Хмaрa, Шквiрiя, Вiтeр, Гpaд, Мopoз, Пeрyн, Сyxoвiй, Цoмпeль;*

зв'язaних з кaлeндaрeм: *Вeснa, Зимa, П'ятниця, Сeрeдa, Сyбoтa, Квiтeнь, Мaрeць;*

хвopoб, нapocтiв, знaкiв нa тiлi: *Бopoдaвкa, Гaрiячкa, Гyля, Сyдopoгa, Чeрвiнкa, Чyмa, Бaсaмaн, Кoвтyн, Мeзiль, Oхвaт, Пyхiр, Шpaм;*

поверхні землі і того, що на ній знаходиться: *Бұхта, Глїнка, Горá, Дїбрóва, Могїла, Мурáва, Скалá, Скїба, Байрáк, Гай, Гóрод, Жéжиль* (місце відкрите для вітру — Грінченко, I, 478), *Майдáн*;

географічних: *Ворóхта, Мóсквá, Печóра, Пóльща, Скавіна, Слободá, Стрїпа, Базавлўк, Бар, Бéскид, Кoнотóп, Сóкаль*;

матеріалів, речовин тощо: *Блáха, Бўчїна, Габá, Гóнта, Їрха, Колóда, Смолá, Табáка, Шлїхта* («ткацький клей» — Грінченко, IV, 503), *Вїхоть, Кармазїн, Карўк, Клак, Крéмень, Криштáль, Саф'ян, Фалéндиш* («англійське сукно» — Вгүскнер, 303).

виробів, продуктів, праці: *Валовїна, Крўпа, Кудéля, Макўха, Нїтка, Кўжїль, Курмáн* («мотузка» — Грінченко, II, 330), *Макўх, Мóтуз, Чмир* («коротка шерсть, що залишається на товкачах після валяння сукна» — Грінченко, IV, 465);

зв'язаних з сільським господарством: *Копїця, Мёрва, Пáсіка, Худóба, Шкїрта, Куль, Рїй, Свищ, Тяглó*;

пов'язаних з конярством: *Парїпа* («кінь, шкапа» — Вгүскнер, 396), *Підкóва, Потебнїя, Тибїнка, Хабá, Дéреш, Хомўт, Чапрáк*;

грошей: *Грївна, Копїйка, Корўна, Галагáн* (старовинна монета — Грінченко, I, 346), *Грош, Пїнязь, Четвертáк*;

засобів транспорту: *Карéта, Коляса, Мажáра, Телéга, Щóгла, Корабéль, Кормó, Парус, Чóвен*;

пов'язаних з торгівлею: *Вагá, Базáр, Каравáн, Флис*;
розваг, іграшок, карт тощо: *Бесéда, Герéга* (те саме, що «дзига», рос. «волчок» — Грінченко, I, 348), *Дáма, Дзвїнка, Забáва, Крáля, Лялька, Машкáра, Чїрва, Кóзир, Пиж* («рід дитячої гри» — Грінченко, III, 150), *Туз*;

акустичних вражень: *Гáлас, Гам, Гук, Крик, Свист, Шéлест, Шум*;

пов'язаних з релігійними віруваннями, обрядами, звичаями тощо: *Колядá, Панахїда, Пїсанка, Ангел, Ардáн, Бїс, Блуд, Дух, Масóн, Спас*;

установ: *Шкóла, Фабрїка, Тартáк, Шпитáль*;

слів з дитячої мови: *Вáва* («рана, біль» — Грінченко, I, 120), *Кїця, Кўка* («воша» — Грінченко, II, 320); *Басалїк* (назва дитини — Вгүскнер, 17), *Пáндрак* (назва дитини — Вгүскнер, 393);

предметів без виразної величини, форми: *Бріла, Бука́та, Парті́ка, Гудз(ь), Жмут, Узол;*

пов'язаних з горінням: *Іскра, Пóжар, Чад, Шкрум;*
мір простору і часу: *Верста́, Годі́на, Секунда;*
великих зборищ людей: *Гурба́, Гі́ща, Товпа́.*

Подана нижче таблиця показує кількісне і процентне відношення окремих перелічених семантичних груп до загальної кількості прізвищ, утворених лексико-семантичним способом. (За 100% приймаємо наявну в час написання роботи кількість прізвищ цього типу — 1142, див. табл. на стор. 102).

До прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, треба зарахувати також своєрідні аббревіатури, прізвища, які виникли в результаті скорочення форми називного відмінка (а може, кличної форми) імені.

Можливість утворення скороченої власної назви підтверджується практикою живої розмовної мови. У південній частині Івано-Франківської обл. загальноновживані кличні форми від імен скорочені. Ніхто не кличе повним іменем Іване, Михайле, Марусе, Парашко, а скорочено: *Іва́, Миха́, Мару́, Пара́.* Отже, найчастіше бувають скороченими прізвища, утворені від власних імен. Такими є прізвища: *Влад* (від Владимір або Владислав), *Зінь* (від Зінько), *Мих* (від Михайло), *Нич* (від Ничипір), *Тан* (від Танас), *Тимó* (від Тимофій), *Уль* (від Ульянов), *Филь* (від Филемон), *Філь* (такого самого походження, якщо не від Теофіль), *Хар* (від Харитон).

Прізвища, утворені морфологічним способом

Понад 60% усіх українських прізвищ утворено за допомогою суфіксів, кількість яких становить майже півтори сотні. Семантика цих суфіксів не завжди ясна.

Там, де лексичне значення слова, від якого утворене прізвище, для нас зрозуміле, ми можемо виділити декілька основних семантичних груп суфіксів.

Першу групу становлять патро- і матронімічні суфікси. Вони утворювали прізвища не тільки від власного імені батька або матері, а й від первісного прізвища (прізвиська), від назви заняття (професії), від соціальної приналежності, національності, віросповідання, фізичних ознак, психічних властивостей і т. п. основоположника роду. До цієї групи належать, наприклад, пріз-

Лексико-семантична група	Кількість прізвищ	Процент
Власні імена	165	14,45
Назви птахів	74	6,48
Назви тварин	68	5,95
Назви страв, їжі	59	5,16
Назви заняття, професії	52	4,55
Назви знаряддя праці	47	4,11
Назви абстрактних понять	43	3,76
Назви частин тіла	35	3,07
Назви предметів домашнього вжитку	34	2,98
Назви за національністю і походженням	34	2,98
Назви одягу, взуття, їх частин	32	2,80
Назви посад, соціальної приналежності	31	2,71
Назви за індивідуальними ознаками	30	2,70
Назви кущів, рослин, квітів	29	2,54
Назви частин різного приладдя	28	2,45
Назви матеріалів, речовин	27	2,36
Назви комах	23	2,01
Назви дерев	22	1,92
Назви сільськогосподарських культур	22	1,92
Назви, пов'язані з військовою службою	22	1,92
Назви поверхні землі	18	1,54
Географічні назви	16	1,40
Назви зброї, військові терміни	16	1,40
Назви будинків і їх частин	16	1,40
Назви явищ природи	15	1,35
Назви частин рослин, плодів	14	1,22
Назви риб	14	1,22
Назви розваг, іграшок	14	1,22
Назви хвороб, знаків на тілі	12	1,05
Назви, пов'язані з релігійними віруваннями	12	1,05
Назви споріднення, сімейних відношень	11	0,96
Назви, пов'язані з сільським господарством	11	0,96
Назви продуктів праці	10	0,88
Назви музичних інструментів	10	0,88
Назви засобів транспорту	10	0,88
Назви предметів без виразної форми	8	0,70
Назви грошей	8	0,70
Назви, пов'язані з конярством	8	0,70
Назви, пов'язані з календарем	7	0,61
Назви слухових вражень	7	0,61
Дітячі слова	6	0,52
Назви, пов'язані з торгівлею	4	0,35
Загальні назви людей	5	0,35
Назви установ	4	0,43
Назви зборищ людей	3	0,26
Назви мір простору, часу	3	0,26
Назви, пов'язані з горінням	3	0,26
	1142	100%

вища *Андрійчак* (від імені чоловічого предка, тобто «син Андрійка»), *Марусénко* (від імені жіночого предка «син Марусі»), *Довганюк* (від прізвиська предка «Довгань»), *Мужичюк* (за соціальною приналежністю предка «син мужика»), *Кравчénко* (від назви професії батька «син кравця»), *Вермéнич* (за національною приналежністю «син вірменина»), *Вихристюк* (за віросповіданням предка «син вихреста»).

Другу семантичну групу утворюють суфікси, що вказують на походження з певної місцевості чи території, як у прізвищах *Бескидняк*, *Самборак*, *Поліщук*, *Волинéць*, *Підлужéвич* (з с. Підлужжя), *Охтирченко* (з м. Охтирки).

Третя група — згрубілі і зменшені суфікси, взагалі суфікси, що надають назвам певного емоційного забарвлення. За їх допомогою утворені такі прізвища, як *Іванюра*, *Павліще*, *Старух*, *Наймчик*, *Пилипéйко*, *Ткачусь*.

Четверту групу становлять суфікси, що виражають атрибутивність. Це суфікси у прізвищах: *Бородáč*, *Довгань*, *Здоровéга*, *Мудрác*, *Чубар*.

П'ята група — суфікси із значенням дійової особи: *Борило*, *Наливайко*, *Міняйло*, *Щебетун*, *Смішко*.

Крім цих основних груп, існує ще велика кількість суфіксів, значення яких сьогодні незрозуміле. Роль їх зводиться до вираження субстантивації передсуфіксальної частини (переважно дієслівної або прикметникової основи). Такими є суфікси в прізвищах *Букéла*, *Курча́ба*, *Череву́та*.

Не маючи змоги групувати всі суфікси за їх значенням, будемо розглядати їх в алфавітному порядку.

Терміном «суфікс» у багатьох випадках будемо користуватися умовно. Можливо, що виділена частина прізвища не є суфіксом. Так, виділяючи як суфікс **-ага** у прізвищі *Джаламага* або **-ань** у прізвищі *Курань*, ми орієнтуємось на наявність таких суфіксів у інших прізвищах або загальних назвах, що мають чіткішу будову. Але в цих і в багатьох інших прізвищах не можемо з абсолютною певністю говорити про суфікс, бо не знаємо, який у даній особовій назві корінь. Флексію від суфікса не завжди відділяємо, тому що в багатьох випадках вона виконує не тільки роль показника формальних значень. Так, необхідно відрізнити переважно патроні-

мічний суфікс **-ак** (*Антоня́к*) від згрубілого суфікса **-ака** (*Федоря́ка*).

Один і той самий суфікс може мати декілька різних значень. «Однозначні (моносемічні) афіксальні одиниці зустрічаються рідко, значно частіше — багатозначні (полісемічні) одиниці»¹¹. І. І. Ковалик називає омонімічні ряди афіксів афіксемами, а їх різновиди — суфіксемами і префіксемами¹². Говорячи про суфікси, що послужили для утворення прізвищ, ми маємо на увазі багатозначні афікси — суфіксеми.

Не всі суфікси були використані для утворення прізвищ в однаковій мірі. Одні з них виявились продуктивними (за допомогою їх утворено кількадесят, кількасот і понад тисячу прізвищ), інші — непродуктивні, що послужили для утворення всього кількох, іноді одного-двох прізвищ.

Для розгляду суфіксальної будови ми відібрали 9200 прізвищ, записаних в усіх областях Української РСР. Виходячи з цієї кількості, ми подаємо процент прізвищ, утворених за допомогою кожного суфікса.

Після таких необхідних вступних пояснень приступаємо до розгляду цих суфіксів:

-аб-а. Прізвищ із цим суфіксом небагато, всього 11, що становить 0,12%. Це прізвища такі, як *Баля́ба, Дуля́ба, Каца́ба, Куля́ба, Курча́ба, Шкара́ба, Яка́ба*. Лексичне значення передсуфіксальної частини переважно неясне. Можливо, що *Куля́ба, Курча́ба* утворені від дієслівної основи («кулитися», «курчити-корчити»), *Куца́ба* — від «куций», отже, можна думати про агентивне і атрибутивне значення.

-ав-а. З цим суфіксом записано всього три прізвища (0,03%), а саме: *Біла́ва, Лазáва і Муля́ва*. У першому з них основа прикметникова; у двох інших, мабуть, дієслівна («лазити», «муляти»), отже, вони мали б агентивне значення «той, що лазить, муляє».

-авк- (-авк-а і -авк-о): *Дульня́вка, Фула́вка, Хлі́павка, Шалаба́вка, Маля́вко, Мардзя́вко*. Становлять 0,05%. Наголос у всіх на суфіксі, за винятком прізвища *Хлі́павка*, утвореного від дієслівної основи. В інших твірна основа неясна.

¹¹ І. Ковалик, Вчення про словотвір, Львів, 1961, стор. 8.

¹² Там же, стор. 9.

-аг-а: *Верещáга, Гарнáга, Гуня́га, Джалама́га, Довб'я́га, Летя́га, Сарамáга, Чавáга*. Всього 9 прізвищ, що становить 0,09%. Суфікс цей має, мабуть, значення згрубілого, зневажливого. Згрубілість чітко виражена в прізвищах *Гуня́га* (від Гуня) і *Довб'я́га* (від Довбня). Від дієслівних основ утворені прізвища *Летя́га* і *Верещáга* (агентивне значення), про інші важко що-небудь сказати з уваги на те, що значення передсуфіксальної частини незрозуміле.

-ай послужив для утворення більш сотні прізвищ (105, що становить 1,14%). Залежно від характеру передсуфіксальної частини значення його не однакове.

1. Передсуфіксальна частина — прикметник: *Бистра́й, Довга́й, Куца́й, Лиса́й, Суха́й, Чорна́й*. Прізвища ці виражали атрибутивність, їх можна вважати синонімами прикметникових прізвищ *Бі́стрый, Дóвгий, Кúций, Лі́сий*, але суфікс **-ай** надає їм глумливого (насмішкуватого) забарвлення.

2. Передсуфіксальна частина — іменник: *Борода́й, Горба́й, Губа́й, Кучма́й, Лабáй, Сурма́й, Чуба́й*. Деякі з цих прізвищ, як і попередня група, виражали атрибутивність, вказуючи з насмішкою на наявність певної характерної ознаки — великих кінцівок (*Лабай*), бороди (*Бородай*), губів (*Губай*) і под. Інші виникли у зв'язку з якимись іншими обставинами. Так чи інакше, прізвищам цим властиве вираження ознаки, яка для оточення була смішною.

3. Твірна основа — дієслово: *Креса́й, Мазáй, Паца́й, Потира́й, Приста́й, Чухра́й*. Прізвища ці означали людину, для якої найбільш характеристичною є дія, виражена в передсуфіксальній частині: *Приста́й* — людина, яка «пристала» до сім'ї дівчини, *Чухра́й* — той, що завжди «чухрає» і т. д. В окремих випадках форма прізвища співпадає з формою наказового способу, але це не дієслово, а іменник, що виражає ознаку.

4. Прізвища, утворені від імен: *Грица́й, Кліма́й, Луца́й, Лучка́й, Нича́й*¹³, *Проца́й* (від імен Гриць, Клим, Луць, Лучка, Нич—Никифор, Проць). Суфікс **-ай** надає імені особливого зменшено-фамільярного відтінку.

¹³ Це прізвище часто пишуть і вимовляють з *е* (*Нечай*) внаслідок змішання ненаголошеного *и—е*, а також фальшивої етимології чи деетимологізації.

5. Передсуфіксальна частина — вигук або звуконаслідувальне слово: *Гайдáй, Тютюрáй*. Значення їх подібне до прізвищ, утворених від дієслівних основ.

6. Окремі прізвища, закінчені на **-ай** — іншомовного (татарського) походження: *Джула́й, Кула́й, Портуха́й, Сапса́й, Сурга́й*.

7. Значну частину прізвищ на **-ай** становлять прізвища, утворені від неясної основи: *Бага́й, Галама́й, Каба́й, Лахта́й*.

8. У виняткових випадках можна думати про зв'язок прізвища з назвою місця походження чи проживання. Може, *Косова́й* означало людину, що походила з Косова, *Будка́й* — з Будок, а *Липа́й* — з Липи.

-айк- (-айк-а, -айк-о). Цих прізвищ 19, тобто 0,20%. На **-айка** маємо всього одне прізвище — *Плава́йка*, інші закінчуються на **-о**, хоч не виключена можливість, що частина їх первісно мала флексію **-а**. Суфікс **-айк-а, -айк-о** складний. Частина утворених з ним прізвищ могла бути первісно утворена з суфіксом **-ай**, а згодом одержала додатково суфікс **-к-о** як демінутивний. Про це говорить той факт, що паралельно існують утворені від одної основи прізвища на **-ай** і на **-айко**: *Бала́й і Бала́йко, Борода́й і Борода́йко, Гала́й і Гала́йко, Лиса́й і Лиса́йко, Приста́й і Приста́йко*.

Зменшено-насмішкуватий характер мали також прізвища *Віда́йко, Задира́йко, Затина́йко, Налива́йко, Мельничáйко*.

-айл-о (51 прізвище, тобто 0,55%). Вони утворені переважно від дієслівних основ: *Брика́йло, Гримáйло, Двига́йло, Дибáйло, Куса́йло, Маца́йло, Полоха́йло, Світа́йло, Скрипа́йло, Таска́йло, Чека́йло, Чита́йло*. Суфікс має виразно згрубілий, зневажливий характер. Ці прізвища були зневажливими назвами виконавців дії, вираженої у передсуфіксальній частині.

Іноді прізвища на **-айло** могли утворюватись і не від дієслівної основи: *Когута́йло, Мися́йло, Боруха́йло*. Перше з них це, мабуть, вираження презирливої назви людини, подібної вдачею до когута (півня), друге — згрубіло-фамільярна назва від імені Михайло (Мисько), третє — така сама назва від єврейського імені Борух (що могло бути прізвищем).

В окремих випадках значення передсуфіксальної частини неясне: *Бовца́йло*.

-ак (-'ак). Цих прізвищ записано 904, що становить 9,82%. Суфікс в основному патро- або матронімічний. Ці прізвища, що вказували на батька чи матір (а іноді на дальшого предка — діда чи прадіда) його першого носія, утворювались:

а) від чоловічих імен: *Андрійчак, Андрусяк, Антоняк, Гаериляк, Гарасим'як, Гнатяк, Грицяк, Давидяк, Куриляк, Микитчак, Никифоряк, Петруняк, Остап'як, Романчак, Степаняк, Стецяк, Тодорак, Трофим'як, Федорчак, Юрчак, Яков'як;*

б) від жіночих імен: *Гальчак, Гануляк, Ганусяк, Ганчак, Досяк, Євчак, Гануцяк, Мариняк, Марунчак, Маруцяк, Настасяк, Паращак, Хим'як;* прізвищ, утворених від жіночих імен порівняно небагато;

в) від назви матері на **-иха**, утвореної від імені чоловіка: *Гнатишак* (від назви Гнатиша, «син Гнатиши», те саме, що *Гнатишин*), *Дмитришак, Макаришак, Петришак, Якимишак*. Таких прізвищ небагато, бо від назви матері по чоловікові прізвища утворювались переважно як присвійні прикметники з суфіксом **-ишин**;

г) від прізвиська батька (діда) першого носія: *Бараняк* (від прізвиська Баран), *Бариляк* (Барило), *Вдовичак* (Вдович), *Верхоляк* (Верхола), *Владичак* (Владика), *Когутяк* (Когут), *Малиняк* (Малина), *Притуляк* (Притула), *Собчак* (Собко), *Худяк* (Худьо), *Шуляк* (Шуль);

д) з суфіксом **-ак** могло бути утворене також прізвище від часто повторюваного слова-паразита або від слова, незвичного для оточення: *Гевак* (від лемківського «гев» — тут), *Гирак* (від німецького «hier», засвоєного в колишній австрійській армії), *Гутак* — той, що говорив «gut», *Дадак* (мабуть, повторяв «да-да»), *Десяк* (від слова «десь»), *Лемак* (від слова «лем»), *Щобак* (від «щоб»; прізвисько утворене на території, де цей сполучник не вживається);

е) окрему групу становлять прізвища, утворені від числівникових основ: *Вторак, Третяк, Шостак, Семерак, Восьмак*. А. М. Селищев вважає, що такі назви вказували, якою по черзі дитиною був у своїй сім'ї носій даного імені¹⁴.

Прізвища з суфіксом **-ак** могли мати ще такі значення:

¹⁴ Див. А. М. Селищев, назв. праця, стор. 128—152.

1. Виразити характеристичну зовнішню ознаку першого носія: *Біляк* (людина біла чи біловолоса), *Лисак* (лиса), *Куцак* («куца», малого зросту), *Лівак* (лівша), *Сивак* (сива), *Щербак* («щербата», беззуба). Прізвища ці утворювались від прикметників. Суфікс **-ак** виражав субстантивізацію (опредмечення) ознаки.

2. Означати людину, для якої найбільш характерною ознакою була дана дія: *Лизак*, *Мацяк*, *Пересоляк*, *Писак*, *Питак*, *Свистак*, *Неспляк*. Вони утворені від дієслівної основи.

3. Вказувати на походження з певної місцевості чи країни: *Баличак* (с. Баличі, Льв), *Подільчак*, *Самборак*, *Лоняк* (с. Лоні, Льв).

4. Вказувати на національну або діалектну приналежність: *Волощак*, *Гуцуляк*, *Жидяк*, *Турчак*, *Угряк*.

5. Вказувати на місце проживання: *Загірняк*, *Задворняк*, *Лісняк*, *Долішняк*.

Слід відмітити, що на Гуцульщині суфікс **-ак** після м'якого приголосного вимовляється як **-'ек**. У ряді випадків прізвища з такою вимовою зафіксовані документами: *Гузієк*, *Грекулєк*, *Когутєк*, *Марусєк*, *Опарєк*, *Степанєк*, *Цикалєк*, *Чибурєк*.

-ак-а має переважно згрубіло-зневажливе значення, подібно до **-ага**. Можливо, що обидва вони фонетичні варіанти одного суфікса. На це вказує наявність прізвищ *Ломака* і *Ломага*. Відтінок згрубілості бачимо виразно в прізвищах *Каміняка*, *Федоряка*. Більшість прізвищ на **-ака** утворена від дієслівних основ і означає людину, яку характеризує дія, виражена в передсуфіксальній частині: *Верещака*, *Гуляка*, *Забіяка*, *Плювака*, *Скробака*, *Невмивака*.

В окремих випадках прізвище з суфіксом **-ака** виступає паралельно до прізвища з суфіксом **-ак**: *Подолька* і *Подольак*. Різниця між ними помітна: прізвище з суфіксом **-ак** виражає тільки походження з Поділля, а прізвище з суфіксом **-ака** має, крім цього, відтінок певної згрубілості чи фамільярності. Саме через те доводиться говорити про суфікс **-ака**, бо **-а** не тільки флексія, але разом з **-ак-** служить для виявлення лексичних і емоційних відтінків значення.

У ряді випадків значення передсуфіксальної частини прізвища на **-ака** неясне: *Кавака*, *Сарамака*.

Усіх прізвищ на **-ака** 23, що становить 0,25%.

-ал- нетиповий для української мови суфікс. Є припущення про польське походження прізвищ з цим суфіксом (форма минулого часу, наголос на передостанньому складі). Але проти цього говорить факт, що поширені вони не на території, де зв'язок з поляками був найтісніший, а, навпаки, в таких областях, як Сумська, Донецька, Одеська, Херсонська. Тому більш переконливою є гіпотеза про деформацію первісного прізвища на **-ало**. Про це говорить і те, що в ряді випадків зустрічаємо паралельні форми: *Гу́цал* і *Гу́цало*, *Са́кал* і *Са́кало*, *Сі́кал* і *Сі́кало*, *Че́кал* і *Че́кало*, *Цьо́кал* і *Цьо́кало*, *Шо́кал* і *Шо́кало*. Причина деформації могла бути чисто фонетична (ненаголошеність кінцевого **о**) або свідоме намагання носіїв позбутися прізвища згрубіло-зневажливого відтінку значення, характерного для прізвищ на **-ало**. Прізвищ цих 11, тобто 0,12%.

-ал-а. З трьох десятків прізвищ на **-ала** (0,32%) більшість має незрозумілу передсуфіксальну частину, як *Бачка́ла*, *Беца́ла*, *Гаджа́ла*, *Джава́ла*, *Забанджа́ла*, *Габáла*, *Танта́ла*, *Шабáла*, *Шавáла*, *Шивáла*. Отож і про суфікс можна тут говорити тільки умовно. Деякі прізвища на **-ала** утворені від дієслівної основи і означають людину, для якої властива певна дія: *Кача́ла*, *Нада́ла*, *Служа́ла*. Ряд прізвищ виступає у паралельних формах на **-ала** і на **-ало**: *Гата́ла* і *Гата́ло*, *Дигда́ла* і *Дигда́ло*, *Ціка́ла* і *Ціка́ло*. Яка з цих форм первісна, сказати важко.

-ал-о. Прізвищ на **-ало** 75, що становить 0,81%. Можна їх поділити на дві підгрупи: прізвища з суфіксом **-ало** і прізвища зі складним суфіксом **-к-ало**.

Перша підгрупа (близько 50 прізвищ) — це переважно віддієслівні утворення: *Гу́пало*, *Ду́вало*, *Ко́пало*, *Мо́пало*, *М'я́ло*, *Накопа́ло*, *Помика́ло*, *Пу́гало*, *Сі́кало*, *То́ркало*, *Хру́пало*, *Цмо́кало*, *Ця́пало*, *Ша́мало*. Означали вони людину, яка постійно виконувала певну дію, наприклад, *Цю́кало* — це «той, що цюкає», тобто працює сокирою. Замість дієслівної основи може виступати звуконаслідувальне слово, яке теж виражає дію, наприклад, *Бу́хало*, *Го́цало*.

Друга підгрупа має складний суфікс **-к-ал-о**, що виник, як вважає В. Сімович, шляхом стягнення форми

«казало» (наприклад, «гавкати» — «гав казати») ¹⁵. Прізвищ таких налічується до трьох десятків. Перед **-кало** маємо звичайно звуконаслідувальне слово або якесь інше слово, що його хтось залюбки повторяв («казав»): *Га́кало*, тобто людина, що мала звичку говорити «га», *Ді́кало* від слова «ди» < «ади» < «а диви!», *Ня́йкало* від «няй!», *Цо́кало* від повторювання польського «со». Синонімічними до останнього будуть *Шо́кало* і *Што́кало*; перше означало людину, що вживала замість «що» «шо», а друге — того, хто на російський лад говорив «што».

Про прізвища на **-ло** (які виникли з діеприкетників середнього роду минулого часу), В. Сімович пише, що вони мають значення «то попен agentis, то характеристики людини, притаманної їй прикмети, зв'язаної з підміченою смішною рисою чи яким недостатком у вимові, чи знову з уживанням часто тих самих слів, невідомих громаді, а тим-то для неї смішних, чи з повторюванням або вживанням якогось незвичного для інших слова, чи з перекрученням якого вислову» ¹⁶. Сімович вважає, що назви на **-ло (-ало, -ило)** мають у собі відтінок іронії, зв'язаний з формою середнього роду.

-ал'-а виступає всього в трьох прізвищах (0,03%): *Рогáля, Томáля, Шпáля*.

-аль. В іменниках «коваль», «скрипаль» суфікс **-аль** означає назву діючої особи. Але з-поміж майже чотирьох десятків прізвищ на **-аль** (35, що становить 0,38%) тільки деякі мали це значення: *Мазгáль, Мигáль, Моргáль, Пацкáль, Хрáпáль*, утворені від дієслів «мазгати», «мигати», «моргати», «пацкати», «храпати». Частіше вони виражали наявність певної ознаки і утворювалися від іменника: *Горбáль, Зубáль, Ногáль, Носáль, Рогáль* або від прикметника: *Довгáль*. У ряді випадків передсуфіксальна частина неясна: *Дербáль, Пігáль, Сагáль, Чмáль*. Наголос у цих прізвищах переважно на суфіксі і тільки в деяких (як *Брúхáль, Гáмбáль, Сáкаль*) на передостанньому складі, що можна пояснювати іншомовним впливом або неукраїнським походженням прізвища.

¹⁵ Див. В. Сімович, Граматика української мови, вид. 2, Київ — Ляйпціг, стор. 247.

¹⁶ В. Сімович, Українські йменники чоловічого роду на **-о** в історичному розвитку й освітленні, «Праці українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі», т. I, 1929, стор. 327.

-ан. Суфікс досить продуктивний. За його допомогою утворено 224 прізвища, тобто 2,43%. Серед них відрізняємо:

а) прізвища, що походять від власних імен: *Гарасан, Грицан, Климан, Костан, Процан, Сидоран, Федан, Юрцан*;

б) від топонімів або загально за місцем проживання: *Бережан, Болахан, Подолян, Слободян, Хуторян, Чернівчан*;

в) прізвища атрибутивного характеру, утворені від прикметникових основ: *Білан, Глухан, Довган, Куцан, Лисан, Сухан, Щербан*;

г) прізвища, утворені від первісних прізвиськ: *Балан* (від прізвища Бала), *Беган* (Бега), *Будзан* (Будз), *Долян* (Доля), *Капустян* (Капуста), *Козлан* (Козел), *Орлян* (Орел), *Хоптян* (Хопта), *Ярован* (Яровий).

Можливість утворення прізвищ від імен і прізвиськ доводить, що суфікс **-ан**, поряд з іншими значеннями, має також відтінок патронімічності.

Досить значну групу прізвищ на **-ан** складають прізвища — нечленні дієприкметники (*Бажан, Продан*), про які була мова раніше. Думаємо, що суфікс **-ан** походить саме від пасивних дієприкметників минулого часу, які і стали моделлю для утворення прізвищ на **-ан** від іменних основ.

-анк-о. Виступає у невеликій кількості прізвищ (11, що становить 0,12%). Його другий компонент (**-к-о**) вносить відтінок зменшеності у прізвище: *Петрушанко, Пушанко, Шумелянко*.

-ант. Послужив для утворення всього чотирьох прізвищ (0,04%): *Бальянт, Гальянт, Кюбант, Сірант*. Прізвище *Гальянт* (звук г проривний) французького походження, але наголос на передостанньому складі вказує на його запозичення посередньо через польську мову. *Кюбант* — латинський дієприкметник (*subans, -ntis* «лежачий»), але не виключена можливість утворення його від імені Куба (Яків). Про інші важко що-небудь певне сказати.

-ань. Прізвищ з цим суфіксом 34 (0,37%). Утворені за його допомогою прізвища від прикметникових або іменникових основ мали атрибутивне значення: *Білань, Головань, Горбань, Довгань, Зубань, Мордань, Цибань, Щербань*. Зрідка прізвища на **-ань** могли утворюватись

і від дієслів: *Ходáнь, Човгáнь, Штовхáнь*, тобто були назвами людини, що ходить, човгається, штовхається.

Друге значення цього суфікса — вираження зменшеності, пестливості. Такі прізвища утворювались семантичним способом від зменшених власних імен: *Гарáнь* (Гарасим), *Климáнь, Лукáнь, Протáнь, Семáнь, Федáнь*.

Неясними залишаються такі прізвища, як *Демушкáнь, Козáнь, Курáнь, Ліпіянь, Шмань*.

-ар. Прізвищ з суфіксом **-ар** 108 (1,17%). Значна частина їх утворена семантичним способом з іменників, що означають заняття чи професію: *Бóндар, Вівчáр, Вóвняр, Гарбáр, Гонтáр, Гончáр, Грабáр, Димкáр, Дúдар, Золотáр, Зубáр, Крамар, Кúхар, Мúсар, Почтáр, Пушкáр, Хмíляр*.

Серед інших прізвищ на **-ар** деякі виражають ознаку, як *Гúбар* (синонім до «губатий»), *Кúцáр* («куций»), *Чúбар* («чубатий»).

Деякі прізвища утворені від дієслівної основи: *Дмúхар, Бігар, Клéпар*; отже, мали значення діючої особи. Значення і будова значної кількості прізвищ на **-ар** для нас неясні: *Бамбушкáр, Вáнцáр, Дúшар, Пікняр, Плюкар, Чúчмар, Шáбар*.

-ар-а. Прізвищ з таким суфіксом 10 (0;1%). Про морфологічну будову і значення прізвищ *Бугáра, Кавáра, Чабáра, Чучвáра, Шкабáра, Шкамбáра, Шмагáра, Шумáра* нічого не можемо сказати, оскільки значення передсуфіксальної частини неясне і не відомо, з яких словотворчих елементів ці назви утворені.

-ас. Суфікс цей, мабуть, неукраїнського походження. Записано 60 прізвищ (0,65%). Частина їх утворена від власних імен: *Демидáс, Курилáс, Тóмас, Фéдас, Юрас*. Можливо, що до них треба зарахувати також прізвища *Бáнас*¹⁷, *Фíляс* (від скороченого Філь, Теофіль чи, може, Філемон), *Кóляс* (від Микола). Серед прізвищ з суфіксом **-ас** є такі, що утворені від загальних назв і були, можливо, первісно прізвиськами: *Бúндас* (від «бинда»), *Бóмбас* («бомба»), *Бúдас* («буда»), *Дúбас* («дуб»), *Дúмас* («дума»), *Лóбас* («лоб»), *Магалáс* («магала»).

З прикметникових основ утворилися: *Бíлáс, Гóляс, Нíмас* (від «німий»). Від дієслів — *Бíгас, Гáяс* (від «гаяти»), *Мíгас* («мигати»), *Пікас, Чéкас* («чекати»).

¹⁷ Я. Бистронь виводить від імені Бенедикт. Див. J. S. Bystroń, назв. праця, стор. 175.

Походження і будова прізвищ: *Бінас, Бріндас, Кáнас, Кáрнас, Кúрнас, Пáлас, Хáнас* для нас зовсім незрозумілі.

Можливо, що для утворення цих прізвищ зразком були польські прізвища на **-ас**: *Janas, Kłimas, Miklas, Petras*¹⁸. Це тим більше можливо, що розміщені вони майже всі на заході України.

-ась. В окремих прізвищах суфікс **-ась** зустрічається поряд з **-ас**. У результаті маємо паралельні форми прізвищ: *Демидáс і Демидáсь, Фіртас і Фіртась*. А проте суфікс **-ась** — окремий суфікс, що має виразно демінутивне значення і виступає у прізвищах, утворених від власних імен: *Бáрнась* (від польського імені *Wagnaba*), *Галáсь* (можливо, від *Галактіон*), *Гарáсь* (від *Гарасим*), *Демидáсь* (Демид), *Климáсь* (Клим), *Микитáсь* (Микита), *Кіндрáсь* (Кіндрат), *Ромáсь* (Роман). Зменшено-пестливе забарвлення має і прізвище *Кохáсь*. У деяких прізвищах на **-ась** немає змоги в'яснити значення основи, а через те й морфологічну будову їх: *Говáсь, Грипáсь, Гайвáсь, Токáсь*.

Прізвищ на **-ась** 13, тобто 0,14%. Наголос переважно на суфіксі.

-ат. Про суфікс у прізвищах *Курнáт, Сáбáт, Фáлáт, Шкумáт, Шкурáт* говоримо умовно, бо походження і будова цих прізвищ неясні. Їх усього 5, тобто вони становлять 0,05%. Можна думати про мадьярське походження прізвища *Сабат* і польське — прізвища *Фалат*. Не слід змішувати їх з прізвищами типу *Хронов'ят*, що мають форму родового відмінка множини іменників IV відміни, про які буде йти мова далі.

-ат-. Прізвища типу іменників середнього роду з основою на приголосний належать сьогодні до рідкісних, хоч у минулому тип цей був досить поширений¹⁹. Прізвища ці були первісно назвами дітей, утвореними від імені або прізвиська (прізвища) батька: *Романчá, Максимчá, Хведченя́*, подібно як утворюються сьогодні в українській мові назви молодих тварин: ведмежа, вовчєня. Л. Л. Гумецька пише: «Подібно до того, як у за-

¹⁸ Приклади взято з назв. праці Я. Бистроня.

¹⁹ Про них пише І. Франко в роботі «Причинки до української ономастики», Збірник Наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка, Львів, 1906, стор. 185.

гальних іменниках суфікс **-ат** служив засобом творення іменників у значенні молодих тварин, відантропонімічним утворенням цей суфікс надавав значення патронімічності, служив засобом утворення імен дітей, нащадків певної особи від імені, вказаного в основі слова»²⁰.

Прізвища ці відмінювались, одержуючи суфікс **-ат-**, як іменники IV відміни. На сучасному етапі ці застарілі форми прізвищ втратили свій зв'язок з іменниками IV відміни. Якщо вони мали форму називного відмінка, вони асимілювались з іменниками I відміни. Таким чином утворилися прізвища *Зубéня, Крупéня, Любéня, Хитрéня, Верéскля, Чевельчá*, що відмінюються сьогодні як іменники I відміни.

Але іменники, утворені за допомогою суфікса **-ат-**, могли мати також форму родового відмінка множини, подібно до російських прізвищ типу *Черных, Малых*. Невелика кількість їх збереглася у Львівській обл., переважно в гірських районах Бойківщини. Це прізвища *Коня́т, Миков'я́т, Процев'я́т, Стар'я́т, Щура́т*. Усіх прізвищ з суфіксом **-ат-** в нашій картотеці 12, тобто 0,13%.

-ах. Прізвища з суфіксом **-ах** мають згрубіле значення, що видно з протиставлення їх прізвищам з суфіксом **-ась**: *Ромáх — Ромáсь, Іва́х — Іва́сь, Була́х — Була́сь*. В окремих прізвищах маємо протиставлення прізвищам з суфіксом **-аш**: *Бараба́х і Бараба́ш, Дмитра́х і Дмитра́ш, Кіна́х і Кіна́ш*. Прізвищ на **-ах** усього коло двох десятків (0,2%). Крім указаних вище, маємо ще: *Ба́нах, Біла́х, Кура́х, Матла́х, Маця́х, Порта́х, Ре́бах, Сі́нах, Ша́лах*.

-ах-а має ще виразніше згрубіло-фамільярне значення. За допомогою його утворилося 14 прізвищ (0,15%), а саме: а) від власних імен: *Іва́ха, Ромáха*; б) від дієслів: *Дробáха, Затира́ха, Рубáха*; в) від іменників і прикметників: *Чубáха, Щербáха*. Є і прізвища, походження яких незрозуміле: *Коцюрма́ха, Самотáха, Тарада́ха*.

-ач. Прізвища на **-ач**, яких нараховуємо 60 (0,65%), розподіляються на дві основні групи: а) агентивні, утворені від дієслівної основи: *Бовта́ч, Грач, Драч, Забіга́ч, Заганя́ч, Заліта́ч, Кара́ч, Клепа́ч, Копáч, Скроба́ч, Хра-*

²⁰ Л. Л. Гумецька, З приводу імені *Гостята* в Новгородській берестяній грамоті, Друга республіканська ономастична нарада (Тези), К., 1962, стор. 165.

пáч, Черкáч; б) атрибутивні, утворені від іменних основ: *Бородáч, Великáч, Волевáч, Волохáч, Головáч, Горбáч, Губáч, Зубáч, Лабáч, Лобáч, Рогáч, Ухáч, Чолáч*.

Крім цього, є ще ряд прізвищ, значення яких не зовсім ясне (*Косилáч, Стрихáч*). Деякі прізвища на **-ач** утворені від незрозумілої основи: *Корвáч, Курáч, Півкáч*. Окремі прізвища утворені від імені, наприклад, *Лукáч*.

-аш. З цим суфіксом утворено 55 прізвищ, що становить 0,59%, причому значну частину від власних імен: *Григорáш, Дмитрáш, Захаріяш, Ілляш, Кінáш* (від імені Конон), *Клімáш, Лукáш, Матіяш, Матяш, Михáш, Оста́ш, Пётрáш, Федáш, Юрáш*. Суфікс **-аш** надає іменам зменшено-фамільярного відтінку.

Деякі прізвища на **-аш** постали на базі прикметників і мають атрибутивне значення: *Біла́ш, Ма́лаш, Худáш, Юна́ш*. В окремих випадках прізвище, утворене від іменника, має пестливо-зменшене забарвлення (*Братáш*).

Нерідко прізвища на **-аш** мають незрозумілу передсуфіксальну частину: *Болюбáш, Грénдаш, Па́паш, Сага́ш* та ін.

-ашк-о. Прізвищ на **-ашко** 16 (0,17%). Це, власне, прізвища на **-аш**, в які демінутивний суфікс **-к-о** вносить додатковий відтінок. У багатьох випадках зустрічаються паралельно прізвища на **-аш** і на **-ашко**: *Пётрáш* і *Петрáшко*, *Сабада́ш* і *Сабада́шко*, *Федáш* і *Федáшко*. Від імен утворені також *Василáшко, Горда́шко, Рома́шко, Стефа́шко, Тома́шко*.

Від іменників — загальних назв утворилися: *Кия́шко, Отама́шко, Хорта́шко*. Можливо, що прізвище *Сьома́шко* утворене від числівникової основи і мало подібне значення, як *Семерáч*, а *Самáшко* — від займенника.

-ба. Суфікс **-ба** служить в українській мові для творення іменників з назвою дії від дієслівних основ: «боротьба», «молотьба», «часто з підсиленням опредмеченого узагальнення і з послабленням уявлення про дію»²¹ — «журба», «ганьба».

У двох десятках прізвищ на **-ба** (0,21%) тільки деякі виявляють походження від дієслова. Можемо лише

²¹ «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, т. I, К., 1951, стор. 360.

здогадуватись, що *Ку́льба* походить від «кулитися» (пор. «кульбастий» — загнутий), але назва кульба вже не означає дію «кулення», а людину, яка кулиться. Подібно *Ма́йба* від «маяти», *Ре́йба*, можливо, від «рейдити», «рейдати» — балакати, отже, «рейба» міг би мати значення «балакун», «базіка»; *Ту́льба* від «тулити», «тулитися», *Шко́рба* від «шкорбати» — тягти, теревити, *Шту́рба* від «штурляти» — штовхати, *Шу́льба* від «шулити» — грати в «шуль» (Грінченко, IV, 517), *Ся́ба* від «сябрувати» — водити компанію. Усе це, очевидно, здогади.

Окремі прізвища на *-ба* утворені від іменників. Вони або тотожні з іменником — загальною назвою (тобто утворені лексико-семантичним способом), напр., *Стóвба*, що означає частину плуга (Грінченко, IV, 207), або виникли як прізвища з первісної загальної назви шляхом її часткової деформації, напр., *Чóба* з іменника «чобан» — дерев'яний посуд для молока (Грінченко, IV, 467), *Кóвба* з іменника «ковбан», «ковбиця». Прізвище *Чету́рба* утворене, мабуть, з числівникового кореня.

-да (*-ойда*, *-енда*, *-инда*, *-айда*, *-анда*, *-елда*, *-унда*). За допомогою цих суфіксів утворилося понад 70 прізвищ (точно 73 — 0,79%), переважно неясного лексичного значення, зате з досить відчутним відтінком зневажливості. Суфікс *-да* може приєднуватися до кореневої морфемі безпосередньо або до основи, поширеної іншими суфіксами. Отже, прізвища ці поділяються на такі підгрупи:

а) з суфіксом *-да*: *Бу́рда*, *Ва́йда*, *Га́рда*, *Го́зда*, *Го́нда*, *Гре́нда*, *Да́рда*, *Жми́да*, *Зво́зда*, *Ка́йда*, *Ки́нда*, *Кóйда*, *Ко́рда*, *Ли́нда*, *По́йда*, *Пу́нда*, *Фу́рда*, *Ха́нда*, *Чеверда́*, *Шабáда́*, *Ша́йда*, *Ша́рда*, *Ше́гда*, *Шемéрда́*, *Шпи́нда*;

б) з складним суфіксом *-ай-да*: *Гала́йда́*, *Кала́йда́*, *Кабайда́*, *Пала́йда*, *Шанáйда*, *Шаха́йда*. З них одне тільки прізвище *Галайда*, відоме з Шевченкових «Гайдамаків», більш-менш зрозуміле — від іменника «галай» («галайкати» — вигукувати). Грінченко подає також інше значення цього слова, а саме: «скиталець, бездомний» (Грінченко, I, 267). Можливо, що *Погáйда* виводиться від «погаяти». Етимологія інших залишається нез'ясованою;

в) прізвища з складним суфіксом *-ан-да*: *Бала́нда*, *Кова́нда*, *Шкара́нда*. Перше з них можна розглядати як утворене регресивним способом від дієслова «баланда-

ти»; іменник «баланда» Грінченко пояснює як «медлительный, неловкий человек» і «вздорный болтун» (Грінченко, I, 24). Два інші неясні;

г) прізвища з складним суфіксом **-ен-да**: *Лешéнда*, *Малéнда*, *Огрéнда*. Можливо, що *Маленда* утворене від кореня «мал» і означало людину малого зросту. Так само гіпотетично можна говорити про утворення *Лешéнда* з первісного **Лишенда*, що могло означати «залишеног», або такого, що все лишає. Що ж до прізвища *Огрєнда*, то воно спільного кореня з прикметником «огрядний», а наявність **-ен-** можна пояснювати переключенням прізвища на польський лад з первісного **Ог-ряда*;

д) з суфіксом **-елда** маємо тільки одне прізвище *Шумéлда*. Очевидний його зв'язок з словом «шум», «шуміти». Отже, воно могло означати людину неспокійну, що вносить з собою багато шуму;

е) складний суфікс **-ин-да** виступає в прізвищах *Бе-рiнда*, *Кучми́нда*, *Чехи́нда* і *Сикилі(у)нда*. Перше з них відоме як прізвище нашого славетного лексиколога XVII ст. Воно живе сьогодні тільки на Львівщині (це доказ того, що П. Беринда був вихідцем з Підкарпаття). Походження цього прізвища, мабуть, віддієслівне («брати»). Прізвища *Кучминда* і *Чехинда* — зневажливі назви, утворені від іменників «кучма» і «чех»;

є) складний суфікс **-ой-да** виступає у прізвищах *Ле-го́йда* і *Макóйда*. *Легойда* — це, мабуть, варіант слова «легейда», за поясненням Грінченка, «неповоротливый человек, увалень» (Грінченко, II, 351);

ж) складний суфікс **-ун-да** виступає у прізвищі *Яци́нда*, утвореному від імені Яць (Яків). У цій формі імені відчувається яскраво виражена згрубілість.

-дра. Прізвищ на **-дра** 11 (0,12%). Маємо серед них такі, як *Дуди́дра*, *Ду́дра*, *Дзи́ндра*, *Ляпа́ндра*, *Пíндра*, *Поля́ндра*, *Та́дра*, *Фíдра*, *Цéндра*, *Ша́ндра*. Прізвище *Сколóздра* утворене, мабуть, лексико-семантичним способом від назви бур'яну «сколоздра». Що ж до інших прізвищ на **-дра**, то про переважну їх кількість важко що-небудь сказати. Можливо, що *Дзиндра* означає те саме, що «циндра», від дієслова «циндрити» — гайнувати. Якщо так, то про суфікс тут не доводиться говорити; прізвище це треба б зарахувати до утворених безафіксним способом. Його фонетичним варіантом може

бути також прізвище *Цендра*. Прізвища *Дудра* і *Дудидра* походять, імовірно, від звуконаслідувального «ду-ду», отже, прізвища могли означати тих, хто грав на дуді чи сопілці. *Ляпандра* — теж назва діючої особи від «ляпати», а *Шандра* утворене, мабуть, від імені *Шандор* (мадьярське Олександр). Тут теж про суфікс говорити не можна. Інші прізвища на **-дра** зовсім неясні.

-еба. За його допомогою утворені три прізвища (0,03%): *Вашкэба*, *Кулэба* і *Ястрэба*.

-евич. Суфікс **-евич** один із ряду патронімічних суфіксів (**-ич**, **-анич**, **-евич**, **-ович**), за допомогою яких утворилося до 800 українських прізвищ. Зокрема, з суфіксом **-евич** записано в нас 300 прізвищ, що становить 3,26%, утворених способом суфіксації.

Як прізвища патронімічні вони утворювалися насамперед від імен: *Андрушкэвич*, *Антонэвич*, *Базилэвич*, *Блажкэвич*, *Борисэвич*, *Василэвич*, *Вашкэвич*, *Гаврилэвич*, *Гаврисэвич*, *Гавришкэвич*, *Гарасэвич*, *Гнатіэвич*, *Гнаткэвич*, *Гринэвич*, *Данилэвич*, *Дашкэвич*, *Євстахэвич*, *Захаркэвич*, *Захаріясэвич*, *Зінкэвич*, *Івашкэвич*, *Климкэвич*, *Конашэвич*, *Костэвич*, *Лукашэвич*, *Макарэвич*, *Маркэвич*, *Миколабэвич*, *Михнэвич*, *Назарэвич*, *Назаркэвич*, *Олескэвич*, *Павлусэвич*, *Панасэвич*, *Протасэвич*, *Саэвич*, *Тишкэвич*, *Федэвич*, *Філэвич*, *Харэвич*, *Юркэвич*, *Яремкэвич*. Менше цих прізвищ утворилося від жіночих імен: *Галькэвич*, *Гандзэвич*, *Ганіткэвич*, *Ганкэвич*, *Катрэвич*, *Маринкэвич*, *Марунэвич*, *Оришкэвич*, *Танькэвич*.

Крім імен, патронімічні прізвища з суфіксом **-евич** могли утворюватись від прізвищ. Кількість їх теж значна: *Андрущакэвич* (від *Андрущак*), *Білэвич* (від *Білий*), *Богачэвич* (від *Богач*), *Боднэвич* (від *Бодня*), *Бойкэвич* (від *Бойко*), *Волосэвич* (від *Волос*), *Гайдукэвич* (від *Гайдук*), *Гречкэвич* (від *Гречка*, *Гречко*), *Жмуркэвич* (від *Жмурко*), *Кваснэвич* (від *Квасний*), *Лащукэвич* (від *Лащук*), *Малисэвич* (від *Малис*), *Теслэвич* (від *Тесля*), *Туркалэвич* (від *Туркало*), *Фурманэвич* (від *Фурман*). Деякі прізвища утворені від назви професії (заняття) батька: *Косарэвич*, *Мулярэвич*, *Пастишкэвич*, *Сницарэвич*, *Теслэвич*, *Фурманэвич*.

Іноді прізвище на **-евич** не має патронімічного значення, а вказує на походження з певної країни чи якогось населеного пункту. Можливо, що *Дубнэвич* походив з *Дубна*, *Жолкэвич* — з *Жовкви* (*Жолква*), *Загаэвич* —

з с. Загаю, *Магеревич* — з Магерова, *Підлужевич* — з с. Підлужжя.

Аналогічно від імен, прізвиськ, назви заняття тощо утворювалися прізвища з суфіксом **-ович**, які становлять 2,84%.

-евк-а. З цим суфіксом маємо всього два прізвища: *Костівка* і *Писарівка*. Це становить 0,02%.

-ега. В основному надає словам згрубілого відтінку. За допомогою його утворилось 19 прізвищ (0,2%). Прізвища, утворені від прикметників, вказували на велику міру ознаки: від «здоровий» — *Здоровега*, «сердешний» — *Сердєга*, «чорний» — *Чернега*. У деяких випадках можна думати про утворення прізвища від дієслівної основи: *Бажєга* — «той, що бажає», *Румега* — від дієслова «румегати», *Сапєга* — від «сапіти». Окремі прізвища утворені, мабуть, від імен: *Сенега* може бути згрубілою формою від Сень (Семен), як і *Ромєга* — від Роман. Про інші прізвища на **-ега** (*Бурдєга*, *Гаджєга*, *Лемєга*, *Генєга*, *Сендєга*) можемо снувати певні здогади, а зовсім незрозумілими є *Безєга*, *Бельмега*, *Берневега*, *Гомєга*, *Шмега*.

-еда. З цим непродуктивним суфіксом утворилися тільки два прізвища (0,02%): *Букєда* і *Кумєда*, причому, якщо друге утворене від прикметника «кумедний», то про суфікс не доводиться говорити.

-ей. Прізвищ на **-ей** понад шістдесят (точно 66, тобто 0,71%). Доданий до власного імені, цей суфікс надає йому зменшеного, а разом з тим якогось шанобливого відтінку. Нам доводилось чути серед селян Львівщини, що до Микити вони з повагою зверталися «Микитею», — «Микито» здавалося їм надто грубим. Від імен утворені прізвища: *Микитєй*, *Пилипєй*, *Томєй*; можливо, що *Марфєй* походить від імені Марфа, а *Веремєй* — з Веремій (Яремій, Єремія).

Зрідка прізвища на **-ей** утворювалися від прикметників: *Білєй*, *Сідєй*, *Чорнєй*. Частіше вони походять від іменників: *Бортєй* (від «борть»), *Головєй*, *Дубєй*, *Дупєй*, *Капустєй*, *Кицєй*, *Кудрєй*, *Лушнєй*, *Маслєй*, *Смолєй*, *Чубєй*, *Шкурлєй*, *Шурубєй* (від прізвища *Шуруб*²²).

²² За Верхратським, Грінченко пояснює: «Шурубейник — лентяй, голыш» (IV, стор. 519).

Деякі прізвища на **-ей** утворені від дієслівних основ: *Задерей, Хтей, Щадей, Шемлей* (від «шемелити», «шемтїти»²³). Окремі прізвища мадьярського походження: *Біксей, Бокотей, Ледней, Леней*.

Залишається ще досить значна група прізвищ, будова і значення яких неясні: *Бегей, Бонтей, Гелей, Гелемей, Гобрей, Делегей, Кілімей, Халамей*.

-ейк- (**-ейка, -ейко**) складний, утворений з **-ей** і **-к-**. Якщо відтінок зменшеності, що його вносить перший із них, відчувався слабо, засобом вираження зменшеності чи пестливості служив суфікс **-к-а** або (частіше) **-к-о**.

Ми записали тільки одне прізвище на **-ейка**: *Тацейка*, утворене від Таця (Тетяна). Прізвищ на **-ейко** більше. Основну частину їх становлять зменшені форми імен (отже, це прізвища, утворені лексико-семантичним способом): *Андрусейко, Гаврилейко, Данилейко, Івасейко, Лесейко, Матейко, Михалейко, Миханейко* (від Михань), *Мусейко* (від Мусій), *Пилипейко, Стецейко, Федейко, Ясейко, Яцейко*. Можливо, що і прізвище *Борейко* походить від Борис, а *Олейко* — від Олекса чи Олександр.

Інші прізвища на **-ейко** утворені, мабуть, від прізвищ для надання їм пестливого чи зменшеного відтінку: *Божейко, Братейко, Голубейко, Дерейко, Зубейко, Котилейко, Кумейко, Шумейко* й ін. Утворені вони від прізвищ (прізвищ) Божко, Голуб, Зуб, Котило, Шум тощо.

Можна не сумніватися, що суфікс **-ейк-** являє собою фонетичний варіант суфікса **-еньк-**: Тацейка те саме, що Таценька, Івасейко — Івасенько. Прізвища на **-ейко** розміщені майже повністю в західній частині України, саме там, де загальноукраїнському **-еньк-** відповідає **-ейк-**. Усіх прізвищ цього типу 38, що становить 0,41%.

-ел- (**-ел-а, -ел-к-а, -ел-о, -ел'-а, -ель**). Усіх таких прізвищ 22, тобто 0,24%. Суфікс **-ел-а** виражає, мабуть, згрубілість, поєднану із зневажливістю. Про це свідчать такі прізвища, як *Куцела, Мацела*. Інші прізвища на **-ел-а** не піддаються ні морфологічному, ні семантичному аналізу: *Беркела, Бурбела, Гамела, Гурела, Китела*.

Із зменшеним **-ел-к-а** записано три прізвища: *Жимелка, Хавелка* і *Ягелка*, а з суфіксом **-ел-о** — одне: *Дугело*. На **-еля** маємо прізвища *Метеля, Сунтеля, Хе-*

²³ «Шемелити» — шемелити, «шемтїти» — шарудїти (Грінченко, IV, стор. 491).

лемеля, Шовгеля і Шевеля. Деякі з них, імовірно, іншомовного походження. На **-ель** знайдено всього три прізвища: *Чечель, Шепель і Шіпель*.

-ем-а непродуктивний. Записано всього два прізвища на **-ема**: *Гадёма і Козерёма* (0,02%).

-ен- виступає теж тільки у двох прізвищах: *Бадён і Грүдён*.

-енд-а знаходимо у прізвищах *Молёнда і Семёнда*. Останнє, можливо, від імені Семен; в такому випадку суфікс не **-енда**, а **-да**.

-енк-о. Суфікс цей один із найпродуктивніших і найбільш характеристичний як формант українських прізвищ. Прізвища, утворені за його допомогою, становлять 10,57% прізвищ, утворених шляхом суфіксації. Суфікс **-енк-о** належить до патронімічних, отже, прізвища на **-енко** майже завжди означають сина того, кого називає передсуфіксальна частина.

Погляди на походження цього суфікса розходяться. В. Сімович уважав, що суфікс **-енко** розвинувся шляхом **-енькъ > -енько > -енко** із зменшених та пестливих прикметників на **-енький**²⁴. Інше припущення висловив О. Б. Ткаченко, який питанням походження прізвищ на **-енко** присвятив багато уваги. На його думку, суфікс цей складний і утворився шляхом поєднання суфікса **-ен (-т)** у словах типу «дѣтл», «телл» (*дѣтен-, *телен-) і суфікса **-(ъ)ко**²⁵.

Зважаючи на твірну основу, прізвища на **-енко** можна поділити на такі групи: а) утворені від власних імен; б) утворені від первісних прізвицьк (прізвищ); в) утворені від назви заняття (професії, посади) батька; г) утворені від назви місцевості за походженням.

Першу групу, в свою чергу, поділимо на прізвища, утворені від імені батька (патронімічні) і утворені від імені матері (матронімічні), прізвища, утворені від чоловічих імен: *Авра́менко, Бори́сенко, Ваку́ленко, Ва́щенко, Вла́сенко, Гаври́ленко, Горді́єнко, Григорі́енко, Грице́нко, Дани́ленко, Демиде́нко, Дёмченко, Дени́сенко, Дмитре́нко, Дороше́нко, Євдокі́менко, Заха́рченко, Зін-*

²⁴ В. Сімович, Українські йменники чол. роду на **-о...**, стор. 322.

²⁵ О. Б. Ткаченко, Українські прізвища з суфіксом **-енко** та споріднені утворення, «Слов'янське мовознавство». т. 2, К., 1948, стор. 56.

ченко, Іваненко, Івченко, Ігнатенко, Іщенко, Каленічєнко, Карпенко, Кирилєнко, Киричєнко, Кіндратенко, Кононенко, Костенко, Кузьменко, Лазаренко, Лук'яненко, Макаренко, Максїменко, Марченко, Микитенко, Нестеренко, Овдієнко, Олександренко, Олєксенко, Олєфіренко, Осипенко, Остапенко, Петренко, Пилипенко, Прокіпєнко, Радченко, Романенко, Самійленко, Свиридєнко, Семененко, Сизоненко, Степаненко, Тимошенко, Федоренко, Хоменко, Юрченко, Яременко; прїзвища, утворені від жіночих імен (матронїмічні): Галєнко, Ганнїсенко, Катренко, Ксєнченко, Магдєнко, Марїнченко, Марусєнко, Мотренко, Настенко, Одокієнко, Олєнченко, Педібренко, Соліщєнко, Софієнко, Фесєнко, Хїмченко, Христєнко.

Другу групу прїзвищ на **-енко** становлять прїзвища, утворені від прїзвиськ (прїзвищ) батьків. Їх теж можна поділити на дві підгрупи: прїзвища, які походять від прїзвиськ-їменників: Бабєнко, Барїльченко, Бичєнко, Білášєнко, Біличєнко, Брївченко, Бурлачєнко, Бутєнко, Вербєнко, Голївченко, Горбєнко, Гудзєнко, Гуцалєнко, Грїщєнко, Дідєнко, Добродїєнко, Довбєнко, Дядюрєнко, Жилєнко, Журбєнко, Жучєнко, Зайченко, Зубєнко, Каплунєнко, Коржєнко, Кочержєнко, Кучерєнко, Кучмєнко, Лемїщєнко, Лисїчєнко, Макушєнко, Масленко, Неумївайченко, Носєнко, Орлєнко, Пївнєнко, Пїдкївєнко, Рїбченко, Рябченко, Салєнко, Слїпченко, Степанючєнко (від прїзвища Степанюк), Ступачєнко, Холодєнко, Шрамченко; прїзвища, утворені від прїзвиськ-прикметників: Безвїненко (від Безвинний), Біленко, Бїсенко, Гаркавєнко, Глїшєнко, Гнїдєнко, Довжєнко, Корїтченко, Лїсовєнко, Осадченко, Рижєнко, Рудєнко, Рябєнко, Товстєнко, Хитрєнко, Хорошєнко, Чалєнко, Чорнєнко, Щербатєнко, Яловєнко.

Третю групу прїзвищ на **-енко** становлять прїзвища, утворені від назви батькового заняття (професїї, посади). Сюди належать: Бондарєнко, Вївчарєнко, Войтєнко, Гончарєнко, Дячєнко, Коновалєнко, Кухарєнко, Кушнїрєнко, Лимарєнко, Майстрєнко, Мельничєнко, Мїрошничєнко, Осаїленко, Пастушєнко, Писарєнко, Попєнко, Пушкарєнко, Рїбалїченко, Сотничєнко, Тєслєнко, Титарєнко, Ткачєнко, Чередничєнко, Шаповалєнко, Шинкарєнко.

Четверту групу становлять прїзвища, що вказували на національну приналежність або віросповідання батька

чи на місцевість, звідки походив перший носій прізвища: *Воло́щенко* (тобто «син волоха»), *Вихристе́нко* («син вихреста»), *Литвине́нко*, *Німченко*, *Татáрченко*, *Ту́рченко*, *Шведе́нко*, *Жихаре́нко* (той, що походив з с. Жихара на Харківщині), *Миргоро́дченко*, *Охти́рченко*, *Харко́в-щенко*.

Окремі групи становлять прізвища на **-енко**, утворені:

а) від складних слів (переважно прізвицьк): *Паніма́тченко*, *Кривов'язе́нко*, *Рябокоби́ленко*;

б) від службових слів: *Де́щенко* (від «дещо»), *Неха́єнко*;

Основа прізвищ *Ісиче́нко*, *Панете́нко*, *Хабре́нко* для нас неясна. Проте вони також патронімічні, утворені від різного типу прізвицьк батьків.

-ень. Прізвища з цим суфіксом становлять 0,17%. Суфікс **-ень** служить в українській мові в основному для утворення назв осіб за їх зовнішніми чи внутрішніми ознаками: «велетень», «красень», «телепень». Прізвища на **-ень** утворені:

а) від іменників: *Біле́нь* (від «било» — калатало, дошка, вживана замість дзвона), *Ковбаше́нь*, *Кокоте́нь*, *Шу́тень*;

б) від прикметників: *Криве́нь*, *Ліве́нь*, *Руде́нь*, *Хитре́нь*;

в) від дієслів: *Віхопе́нь*, *Кру́тень*, *Ме́лець*, *Перехо́дець*, *Сіпе́ць*.

Суфікс **-ень** утворився з давнього **-ьнь** і тому має випадне **е**. Воно випадає в більшості прізвищ: *Віхопе́нь* — *Віхопня*, *Ковбаше́нь* — *Ковбашня*, *Перехо́дець* — *Переходня*, але в окремих прізвищах при відмінюванні зберігається: *Ме́лець* — *Ме́лець*, *Біле́нь* — *Біле́нь*.

-енька- (-енька, -енько). Суфікс **-еньк-** виражає зменшеність (пестливість). Прізвищ, утворених з його допомогою, 12 (0,13%), з них тільки два на **-енька** (*Івасе́нька*, *Мате́нька*). Перше походить, мабуть, з первісного **Івасе́нько*, друге можна пояснювати як зменшене від слова «мати» (а може, від «матня»).

Серед прізвищ на **-енько** є утворені від власного імені: *Стасе́нько* і, може, *Сене́нько* (від *Сень*, *Семен*).

Інші різного походження: а) від іменникової основи: *Голове́нько*, *Серде́нько*, *Сине́нько* (скоріш за все від

«син»); б) від дієслова: *Походенько, Теленько* (від «теленькати»), *Шкребенько* (від «шкребти»); в) від неясної основи: *Цигенько*.

-епа. Виступає всього в трьох, записаних у нас прізвищах: *Дулéпа, Мазéпа, Терéпа* (0,04%).

-ера. Прізвищ на **-ера** 0,18%, а шлях утворення їх і семантика переважно неясні. Можливо, що *Бугéра* означало людину з-над Бугу, а *Угéра* — з Угорщини. Прізвище *Паздéра* від «паздерити», «паздеристий», «паздір'я», діалектне «паздерник» — жовтень. У такому випадку **-ер-** не суфікс, а входить у склад кореня **-дер-**. У ряді прізвищ твірна основа зовсім незрозуміла: *Бегéра, Говгéра, Дебéра, Дженджéра* (може від «дженджерувати» — неясного значення або від «дженджик», «дженджуристий» («щеголеватый, франт» — Грінченко, I, 374), *Кіцéра* (може, з первісного «кичера» — гора, вкрита лісом, крім вершка — Грінченко, II, 241), *Кудéра, Магéра, Пекéра, Цубéра, Шендéра, Штиндéра*. Наявність населеного пункту Магерів на Львівщині свідчить про те, що цей топонім утворився від прізвища, але значення його для нас неясне. «Магеркою» називається, як пояснює Брюкнер, угорська або мадьярська шапка (від слова *magyar*) (Brückner, 317), отже, можна припустити, що *Магерою* могли назвати людину за її угорське походження чи просто тому, що вона носила угорську шапку.

Прізвище *Кудéра* нагадує польське *kędzior*, рос. «кудри», «кудрявий», тому прізвище могло означати людину кучеряву. Про утворення інших прізвищ важко щонебудь сказати. Подібні прізвища, записані на сході України, мають **р** м'яке: *Чибéра, Шевéра*.

-есь. Прізвищ на **-есь** три (0,04%): *Бубéсь, Михтéсь, Приплéсь*. Важко сказати щонебудь про їх походження. Можливо, що *Михтэсь* утворене як зменшене від *Михтод* (Мєфодій).

-ет- (-ет, -ет'-а, -ет, -а). Прізвищ цих 18 (0,19%). Не в усіх наявний суфікс **-ет**. Будова деяких із них настільки неясна, що виділяти будь-які морфєми дуже ризиковано. До таких належать прізвища *Шеремéт, Шеремéта, Пантéта, Секéта, Скремéта, Харéта, Чечéта*. В інших можна здогадуватись, що за допомогою суфікса **-ета** утворено прізвища від дієслівних основ, наприклад, *Лу-пéта*, від прикметника — *Чернéта*, від іменника — *Па-*

лѣта (від слова «пала», «палка»). Окремі прізвища на *-ета* іншомовного походження: *Ракѣта* (хоч може бути здеформоване від українського «рокита»), *Секрѣта*, *Шекѣта*. Прізвище *Репѣта* утворене від дієслова «репетувати» регресивним способом, отже, до цієї групи не належить.

-ех (-ех-а). Усіх цих прізвищ 11 (0,12%). З них на *-ех* три: *Мáлех*, *Мáцех*, *Шелемѣх*. Перше можна вважати утвореним від прикметникової основи («малий»), друге, очевидно, запозичене з польської мови (*Maciek*), про третє взагалі нічого не можемо сказати. Не піддаються словотворчому аналізу і прізвища на *-ех-а*. Можливо, що *Бурмѣха* і *Бодѣха* утворені від дієслів «бурмотати», «бости», «бодати», отже, означали презирливі назви людини, яка бурмоче чи бодє (звичайно, в переносному значенні). Можливо, що *Ярѣха* — згрубіле слово, утворене від прикметника «ярий». Незрозумілими залишаються прізвища *Лемѣха* (може, згрубіле від «лемішки?»), *Репѣха* і *Нарепѣха*.

-ец-а відмічено в одному тільки прізвищі *Дуплѣца*. Будова і значення його неясні.

-ець. Суфікс *-ець* для утворення прізвищ досить продуктивний (328 прізвищ — 3,56%). Прізвища на *-ець* могли мати такі значення:

а) виражати атрибутивність: *Білѣць*, *Бравѣць*, *Гнідѣць*, *Голѣць*, *Грубѣць*, *Жвавѣць*, *Криклівець*, *Кудрявець*, *Кўлявець*, *Мáлець*, *Сліпѣць*, *Терпелівець*, *Хромѣць*, *Хропунѣць*, *Худинѣць*, *Чернявѣць*. Утворені майже виключно від прикметників;

б) вказувати на назву місцевості, звідки походив перший носій прізвища: *Богуслáвець*, *Волинѣць*, *Гóлинець*, *Добро́синець*, *Дулíбець*, *Жўковець*, *Жўлинець*, *Задесéнець*, *Зарудéнець*, *Кáнівець*, *Коломієць*, *Комарі́нець*, *Мизовѣць*, *Мостенѣць*, *Небі́ловець*, *Перегі́нець*, *Терша́ковець*, *Туча́нець*, *Іманець*, *Фáстовець*, *Черні́чинець*, *Чўдні́вець*.

За допомогою суфікса *-ець* від імені або прізвиська батька чи матері утворені патро- і матронімічні прізвища: *Влáшинець*, *Ївчíнець*, *Іванíшинець*, *Говгѣ́ринець* (від прізвища Говгера), *Лукачíнець*, *Марў́щинець*, *Мисакóвець*, *Павлíшинець*, *Попадíнець*, *Сенíнець*, *Тóминѣць*, *Федíнець*, *Фединíшинець*, *Хíмінець*, *Юрíшинець*. Цей тип характерний насамперед для Закарпаття. При-

пущення І. Франка, що прізвища на **-инець** означали внуків, досить переконливе²⁶.

Лексико-семантичним способом утворені прізвища, які означали назву професії чи заняття, приналежність до певного стану, організації, національності тощо: *Запоріжець, Кравець, Бондарець, Фурманець, Левенець, Литвинець, Скрипець, Сукновалець, Українець*.

Окрему, найбільшу за кількістю групу прізвищ на **-ець** становлять прізвища демінутивного типу. Суфікс **-ець** дуже часто вносить в іменники відтінок зменшеності чи пестливості: *вітрець, тютюнець* тощо. Відтінок пестливості він надає також власним іменам, які в такому вигляді лексико-семантичним способом перетворилися в прізвища: *Андрунець, Богданець, Василець, Гаврилець, Данилечко, Іванець, Корніець, Лаврінець, Логвинець, Лук'янець, Максимець, Мартинець, Миколачко, Пилипечко, Романець, Семенець, Степанець, Ульяновець, Федунець, Юхимець*.

Зменшеними за допомогою суфікса **-ець** можуть бути й загальні назви, від яких лексико-семантичним способом утворилися прізвища: *Баранець, Бугачко, Буханець, Голубець, Кабанець, Козубець, Лисунець, Москалечко, Таранець*.

-ечк-о. За допомогою цього суфікса утворилося 0,28% суфіксальних прізвищ. Суфікс **-ечк-** подібно до **-еньк-** і частково **-ець**, вносить в іменники виразний відтінок зменшеності. За його допомогою утворюються пестливі форми власних імен, які можуть згодом ставати прізвищами. Прізвищами, утвореними із зменшених форм імен, є: *Василечко, Гаврилечко, Дмитречко, Іванечко, Івасечко, Костечко, Лучечко, Маречко, Михайлечко, Петречко, Федечко, Харечко, Юречко*. Рідше трапляються прізвища цього типу, утворені від жіночих імен: *Галечко, Зінечко, Катречко*.

Прізвища на **-ечко** могли утворюватись і від загальних назв: *Батечко, Боєчко* (від «бойко»), *Маслечко, Панечко, Тістечко*.

У прізвищах на **-ечко** наголос, як правило, на суфіксі, хоч у зменшених іменах та загальних назвах, утворених за допомогою цього суфікса, буває завжди на

²⁶ І. Франко, назв. праця, стор. 20 (окр. відбиток).

передсуфіксальній частині: *Васі́лечко*, *Іва́сечко*, *ба́-течко*.

-ешк-о. Прізвища з цим суфіксом становлять 0,08%. Суфікс **-ешк-о** демінутивний. Деякі прізвища утворені від власних імен: *Демéшко* (від Дементій), *Мелéшко* (Мелетій), *Терéшко* (Терентій). Можливо, що й прізвище *Ярéшко* походить від Ярема. Інші прізвища на **-ешко** — це зменшені форми від первісних прізвиськ, як здогадуємось, *Бобéшко* — від прізвиська Бобик або Бобко, *Кривéшко* — від Кривко.

-иб-а виступає у трьох прізвищах неясної морфологічної будови: *Киді́ба*, *Кольчі́ба* і *Юсі́ба*. Зовнішньо подібні до них *Канді́ба*, *Приді́ба*, утворені регресивним способом з кореневою морфемою **-диб-**.

-иг-а. Суфікс цей має не зовсім ясне значення, але відчувається в ньому носій значення особи з негативним емоційним забарвленням. Можливо, що цей суфікс синонімічний з такими, як **-ега**, **-еда**, **-енда**, **-епа**, **-еха**, **-оха**, **-ура**. Прізвищ на **-ига** записано понад 20 (0,25%). Частина цих прізвищ утворена від іменників, яким суфікс надає значення згрубілості і зневажливості: *Барді́га* (від іменника «барда» — сокира), *Дзяді́га* (польське *dziadyga*, відповідає українському «дідуга»), *Палі́га* (від «пала» — велика палиця, палюга), *Патері́га* (наявність прізвища *Патер* дозволяє думати, що це згрубіла форма від цієї назви), *Петрі́га* (згрубіле від Петро), *Смерті́га* (смерть), *Таті́га* (тато), *Терлі́га* (терло, терлиця). Деякі прізвища утворені від дієслів, як *Мандрі́га*, *Саді́га* або від прикметників — *Малі́га* (малий), *Ярі́га* (ярий, якщо це не презирлива назва дрібного чиновника — яризи). Деякі прізвища на **-ига** мають неясну морфологічну будову: *Бенді́га*, *Ковлі́га*, *Салі́га*, *Фані́га*, *Юрді́га*. Неясне також прізвище *Папарі́га*, але можливо, що воно утворене за допомогою суфікса **-ига** від прізвища *Папа́ра*.

-ид-а. Один із малопродуктивних суфіксів. Записано всього три прізвища (0,03%), а саме: *Балі́да*, *Гавді́да*, *Лакі́да*. Їх будова і значення незрозумілі. (Сюди не належать прізвища типу *Даві́да*, *Свирі́да*, про які буде мова нижче).

-ийл-о. Варіант суфікса **-ил-о**. Виступає тільки в одному, записаному нами прізвищі — *Загасі́йло*. Суфікс цей виник, очевидно, за аналогією до суфікса **-айло**,

який утворився на базі форм наказового способу дієслів. Зіставляючи прізвища на **-ало** з прізвищами на **-айло**, В. Сімович відмічає певну семантичну різницю між обома типами: «В обох групах відчувається певна згрубілість імен, тільки ж та згрубілість у прізвищ на **-айло** уступає потрохи в тінь, а зате з'являється прикметна для носія дії «наворотність», часте виконання чи повторювання тої дії, що зробилася підставою для утворення прізвища»²⁷.

Думаємо, що сказане Сімовичем у такій же мірі можна віднести і до прізвищ на **-ило**, **-ийло**.

-ик (-ік). Суфікс цей досить продуктивний: у нашому матеріалі прізвищ, утворених за його допомогою, 695, тобто 7,55%.

Іменники з суфіксом **-ик**, а також із складним суфіксом **-ник** мають в українській мові декілька значень: а) значення особи за родом діяльності («візник»), за певним станом у суспільстві («сотник»), за зовнішніми чи внутрішніми ознаками і якостями («мрійник»), за ознакою різних типів відношень і зв'язків з оточенням («співвітчизник»); б) значення назви речей («вулик», «сірник»), назви приміщення («курник»), назви збірних і речовинних предметів («вишник»); в) значення здібності («вогник»).

Серед прізвищ, утворених за допомогою цих суфіксів, виділяємо такі групи:

1. Прізвища, які утворені (переважно лексико-семантичним способом) від іменників, що виражали зменшеність (пестливість). Серед них є прізвища, які походять:

а) від власних імен: *Ада́мик, Богда́нчик, Васи́лик, Гаври́лик, Гна́тик, Грі́ник, Грі́цик, Дани́лик, Дем́чик, Дем'я́ник, Дми́трик, Дми́трисик, Євту́шик, Іва́ник, Ілик, Ісик, Ка́рпик, Клі́мик, Ко́стик, Ку́зик, Ле́вчик, Лука́шик, Мака́рик, Миха́йлик, Нау́мик, Ону́фрик, Па́влик, Прокóпик, Рома́ник, Семáнчик, Се́ник, Сте́цик, Феду́ник, Юрик, Ярмо́лик, Гану́сик, Зінчик, Мару́сик, Орі́ник;*

б) від назв заняття або професії: *Бодна́рик, Вівча́рик, Гонча́рик, Дя́чик, Кра́вчик, Муля́рчик, Овча́рик, Пóпик, Сви́нарик, Слюса́рчик, Спода́рик, Тка́чик, Чабáник, Ше́вчик;*

²⁷ В. Сімович, Українські йменники чоловічого роду на **-о...**, стор. 341.

в) від первісно незменшеної загальної назви-прізвиська: *Барáник, Бáсик, Бі́чик, Бóбик, Бóрщик, В'ю́ник, Ву́сик, Гро́мик, Дрóздик, Зу́бик, Кі́злик, Ко́ржик, Корб́лик, Носáлик, У́сик, Ха́ник, Ходáчик, Цю́ник*.

Ці зменшені форми прізвищ у час виникнення могли мати різні відтінки значення; утворені від власних імен означали переважно пестливість (*Іва́сик, Васи́лик, Гану́сик*), утворені від назви заняття, професії, означали помічника, учня, «малого майстра» (*Тка́чик, Вівча́рик*), але могли бути й вираженням насмішки, іронії (*Ксьо́ндзик*). Такі самі відтінки значень мали і прізвища, утворені від загальних назв-прізвиськ.

2. Прізвища атрибутивні, утворені від прикметників. Ці прізвища можна вважати синонімами прикметникових прізвищ, напр., *Білий* — *Білик*. До цієї групи належать: *Вівся́ник, Га́рник, Го́лик, Го́рдик, Дубо́вик, Ма́лик, Масля́ник, Мі́лик, Му́дрик, Ні́жник, Ру́дик, Смі́лик, Тве́рдик, Ху́дик*.

3. Прізвища — назви професії (заняття), утворені лексико-семантичним способом: *Базáрник, Бóртник, Бра́жник, Бу́дник, Ві́нник, Волóвик, Гамáрник, Горóдник, Гу́тник, Кили́мник, Колéсник, Мірóшник, Олі́йник, Плахо́тник, Сока́рник, Ста́дник, Хо́мутник, Цегель́ник, Цилю́рик, Чамáрник, Череві́чник*.

4. Прізвища, утворені від назви місця проживання або походження (загальних назв і топонімів): *Бистря́ник*, (с. Бистра), *Козові́к* (м. Козова), *Піддуб́ник, Пустель́ник, Слободя́ник, Сможа́ник* (с. Сможе), *Староу́шник* (Стара Ушиця).

5. Декілька прізвищ з суфіксом **-ик** утворені від числівників: *Подвайця́тник, П'я́тник, Семері́к, Тридця́тник, Четвері́к, Шестері́к*.

Деякі прізвища на **-ик** або зовсім для нас не зрозумілі, або, навпаки, дозволяють досить впевнено пояснити своє виникнення. Незрозумілими є прізвища *Опрéндик, Па́дик, Па́фик, Панто́лик*. У першому з них елемент **-прéнд-** підказує якийсь зв'язок з польською мовою (*prędkі, prędko*), але що таке «опрендик», залишається неясним. Можливо, що *Падик* утворене від «падати», але відсутність інших назв діючої особи такого типу не дозволяє твердити, що це «той, що падає». Абсолютно незрозуміле походження прізвища *Пантолик*. Може, це якесь дивовижне зменшення від імені Пантелеймон?

Якщо так, то й *Пафика* можна виводити від Пафнутія. А, може, прізвище утворене не від імені, а від звуконаслідувального «паф-паф»?

Зрозумілими є *Акрémчик, Гі́рик, Дáйчик, Добрíдник*. Вони самі говорять за себе. *Акрémчик* — індивідуаліст, в якого була «своя хата з краю», все було «акремо». (Прізвище записане в Чернігівській області, де виникло на території «акаючого» говору, чим і пояснюється його правопис). *Гирик* і *Дайчик* — це, можна ризикнути таким здогадом, — плоди служби в давній австрійській армії. *Гирик* — це той, що виніс із неї звичку на кожен поклик відповідати «гир!» (hier!), а *Дайчик*, тобто німчик, один із тих відомих колись «знімчених Юрків», що за час служби «позабували» всі рідні слова, як про це розповідають народні анекдоти. *Добридником* назвали, очевидно, людину, що віталася словами «добрий день» серед оточення, для якого цей фразеологізм був незвичним.

Як фонетична різновидність суфікса **-ик** виступає **-їк** у прізвищах з основою, закінченою на **ј**: *Лóїк, Маїк, Рóїк, Саїк*.

Виражаючи такі різноманітні відтінки значення, суфікс **-ик** (**-їк**) має разом з тим щось спільне, що виступає в усіх, утворених за його допомогою прізвищах, — значення особи.

-ик-а. Суфікс цей непродуктивний, утворено з ним усього кілька прізвищ, які становлять 0,05%. Два з них, а саме: *Галазі́ка* і *Галандзі́ка* є, мабуть, різновидностями одного прізвища. Походження його важко пояснити. Прізвище *Федорі́ка* — зменшене від Федір, а *Мандрі́ка*, якщо не утворене лексико-семантичним способом від назви страви — (Грінченко, II, 404), то може бути віддієслівного походження й означати людину, яка любить мандрувати. Нарешті, прізвище *Тупі́ка* виглядає як атрибутивне.

-ил- (**-ил-а, -ил-к-о, -ил-о, -іл-о**). Прізвищ із цими різновидностями суфікса **-ил-** 66, тобто 0,71%. Багато уваги приділяє їм В. Сімович. На його думку, прізвища ці утворилися з дієприкметників минулого часу. Аналогічні утворення існують також у мовах чеській, сербохорватській, словацькій, польській і російській. Виражають вони відтінок іронії (зв'язаний з формою середнього роду) та згрубілості. Згодом за допомогою суфік-

сів **-ило**, **-ало** стали утворюватись подібні назви не тільки від дієслівних основ, але й від інших частин мови ²⁸.

З суфіксом **-ил-а** у нас записано три прізвища: *Путіла*, *Фучіла* і *Чічіла*.

Суфікс **-ило** (**-іло**) утворює насамперед згрубілі назви осіб від дієслів: *Боріло*, *Броіло*, *Бурчіло*, *Держіло*, *Журіло*, *Зоріло*, *Колотіло*, *Коптіло*, *Корміло*, *Косіло*, *Маїло*, *Морочіло*, *Синіло*, *Шуміло*, *Шутіло*. По-друге, за допомогою цього суфікса утворився ряд згрубілих назв від іменників: *Бедріло*, *Гречіло*, *Іваніло*, *Гузіло*, *Марчіло* (від Марко), *Решетіло*. У ряді випадків твірна основа прізвища на **-ило** неясна: *Бунзіло*, *Гапачіло*, *Зузіло*, *Курділо*, *Чувіло*. Це теж згрубілі чи зневажливі назви осіб, які, хоч незрозумілі для нас сьогодні, були цілком ясні для тих, хто їх придумав і для тих, хто їх одержав у свій час. Від іменників з суфіксом **-ило** походять також утворені лексико-семантичним способом прізвища *Мотовіло* і *Шалавіло*.

Суфікс **-илко** являє собою поєднання суфіксів: **-ил-к-о**. Отже, це прізвища, утворені первісно за допомогою **-ило**, а пізніше «здрібнені» суфіксом **-к-о**. Так виникли, треба думати, прізвища *Котілко*, *Неїлко*, *Топілко*, *Ходілко*, *Ціпілько*, *Шумілько*, *Ярмілько*. Деяким із них відповідають незменшені, наприклад, *Топіло*, *Шуміло*.

-им. Прізвищ з цим суфіксом небагато (0,09%), і будова їх не зовсім ясна; елемент **-им** умовно називаємо суфіксом. Він виступає у прізвищах *Билім*, *Борім*, *Бугрім*, *Будім*, *Булім*, *Гудім*, *Кудім*, *Сулім*, *Фулім*. Деякі з цих прізвищ зустрічаються і з закінченням **-а**: *Гудіма*, *Суліма*. Можливо, що останні треба розглядати як форму родового відмінка.

-ин. Іменниковий суфікс **-ин** виступає всього в кількох прізвищах, утворених лексико-семантичним способом: *Волошин*, *Грізін*, *Литвін*, *Русин*, *Сербин*, *Слов'янін*, *Турчин*, *Угерин*. Вони означають походження за національністю. Зрідка за допомогою цього суфікса виражається походження з якогось населеного пункту, як у прізвищі *Керечанін* (від назви с. Керецьки, Зк), або соціальний стан: *Челядін*. Іменниковий суфікс **-ин** не

²⁸ В. Сімонович, Українські йменники чоловічого роду на **-о...**, стор. 326—341.

можна змішувати з суфіксом **-ин** присвійного прикметника, за допомогою якого утворена досить значна кількість прізвищ. Але про деякі прізвища не можемо впевнено твердити, до якого типу вони належать: до іменникового чи прикметникового. Неясними є, наприклад, прізвища *Аркати́н, Галати́н, Поля́нчин, Сточа́нин, Ше́геді́н*. Можливо, що прізвище *Галатин* (також *Галацин*) означало походження з м. Галаца, *Полянчин* — з Поляни (Зк), а *Сочанин* — з села Токив (Токи, Тр). Прізвище *Шегедин* співзвучне з назвою міста на Угорщині, але воно може бути і присвійним прикметником від прізвища *Шегеда*, як і *Аркати́н* від *Арката*, а *Галати́н* від *Галата*. Вивчення мікротопоніміки України допоможе в ряді випадків установити непевний зв'язок між назвою місцевості й прізвищами на **-ин, -анин**. Прізвища з іменниковим суфіксом **-ин** становлять приблизно 0,08%.

-ин-а. Іменниковий суфікс **-ина** зменшений, з виразним відтінком зневажливості або співчутливості: «шевичина» — поганенький швець, «учителіна» — бідний, малоавторитетний учитель, «хатина» — невелика бідна хата. Такий самий відтінок мали і прізвиська (згодом прізвища), утворені за допомогою цього суфікса. Прізвищ на **-ина** записано 55, тобто 0,59%. Значна частина їх походить від власних імен: *Гриці́на, Демчи́на, Івані́на, Ільчи́на, Космі́на, Кости́на, Михали́на, Павлі́на, Сави́на, Сени́на* (від Сень), *Сенчи́на* (від Сенько), *Стаси́на, Стеці́на, Тимчи́на, Феді́на, Федори́на, Харчи́на* (від Харко), *Якови́на, Яци́на*.

Низка прізвищ на **-ина** утворена від прізвиस्क: *Вовчи́на, Диді́на, Дуді́на, Зяти́на, Коси́на, Плахти́на, Шали́на* (від прізвища *Ша́ла*), *Щерби́на* (від *Щерба*). Деякі прізвища утворені від назви професії (заняття, посади): *Войти́на, Кучери́на*. В окремих випадках твірна основа неясна: *Порци́на, Сеци́на, Токми́на*.

Наголос у прізвищах на **-ина** завжди на передостанньому складі.

-ир, -ир-а. Прізвищ з цими суфіксами небагато — 15 (0,16%). У більшості їх елемент **-ир** тільки умовно називаємо суфіксом. Як суфікс він виступає у прізвищах *Бригиді́р, Гладі́р, Чубі́р*. Будова інших прізвищ на **-ир** неясна: *Букі́р, Коцупі́р, Сонді́р*. Прізвище *Бобі́р* збігається з назвою риби (*acerina rossica*) (Грінченко, I, 77),

а прізвища *Магі́р* і *Могі́р* можуть бути здеформованим словом «мугир». Таким чином, усі три можна вважати утвореними лексико-семантичним способом.

Ще менше прізвищ на **-ира**: *Прохі́ра*, *Скові́ра*, *Цюні́ра*, *Чупі́ра*, *Шкові́ра*. Значення і походження твірної основи неясне.

-ис. Прізвищ на **-ис** усього десяток (0,10%): *Годис*, *Кордис*, *Котис*, *Кредис*, *Матис*, *Парис*, *Помис*, *Пурис*, *Серкіс*, *Чупіс*. Прізвища ці, мабуть, різноманітні за будовою й походженням. Важко сказати, чи є в якомусь із них суфікс **-ис**. Важко збагнути, яким чином стало українським прізвищем слово *Парис*, співзвучне з іменем троянського царевича. *Пурис* нагадує єврейське «пуриц» — пан, багатій, прізвища *Кредис*, *Кордис*, *Помис* дозвляють виводити їх із латинської мови, *Матис* походить, можливо, від імені Матей, а, нарешті, *Серкіс* і *Чупіс* зовсім неясні. Винятками можна вважати прізвища *Годис* і *Котис*, які могли бути утворені від дієслів («годити», «котити»), а також *Маліс* — від прикметника «малий».

-ись. Це демінутивний непродуктивний суфікс. За допомогою його утворено декілька зменшених форм імен, які стали прізвищами: *Гаврісь*, *Гурісь* (від *Гурій*), *Лаврісь*, *Максісь*. Деякі прізвища утворилися від іменників — загальних назв — *Дудісь*, а інші — від прикметників, напр., *Тупісь*. Найбільш поширене прізвище на **-ись** неукраїнського походження — *Форісь*, утворене від німецького *Vorreiter*, що прийшло до нас у польському оформленні (*forystarz*, *forysta*; *Brückner*, 126). Кількість прізвищ на **-ись** невелика — 0,07%.

-иськ-о. Таку саму кількість становлять прізвища, утворені за допомогою згрубілого суфікса **-исько**. Походять вони переважно від власних імен: *Гнатісько*, *Максісько*, *Савісько*, *Сенісько* (від *Сень*), рідше від іменників — загальних назв: *Ковалісько*, *Королісько*. В одному випадку твірна основа для нас неясна: *Утріс(ь)ко*. У діалектній вимові деякі з цих прізвищ мають у суфіксі звук с непалатальний: *Коваліско*, *Сеніско*.

-ит-а. З цим непродуктивним суфіксом записано три прізвища: *Маліта*, *Могоріта* і *Рикіта*. Можливо, що перше утворилось від прикметникової основи. Про друге нічого не можна сказати, а третє може бути здеформованим варіантом утвореного лексико-семантичним спосо-

бом прізвища *Рокіта*. Прізвища ці близькі до прізвищ на *-іта*, про які буде мова далі.

-их. Усіх записаних прізвищ на *-их* п'ять (тобто 0,05%). Утворені від власних імен прізвища *Вáврих* і *Гáврих* свідчать про згрубіле значення суфікса *-их*. Значення його — повна протилежність до суфікса *-ись*: *Лáврись*, *Гáврись*. На жаль, інші прізвища на *-их* не піддаються морфологічному аналізу, тому нічого не можемо сказати про прізвища *Пю́лих* і *Тéмих*. Останнє з прізвищ на *-их* — це *Черні́х*, яке можна розглядати як утворене за допомогою суфікса *-их* від прикметникової основи (подібно як утворене з суфіксом *-иш*: *Черні́ш*), але можливе також російське походження його з прізвищ у формі родового відмінка множини на *-ых*.

-их-а. За допомогою цього суфікса утворилися в українській мові назви жінок від імені, прізвища або професії чоловіка: *Івані́ха*, *Шкураті́ха*, *Шевчі́ха*. Записано всього п'ять прізвищ: *Балі́ха* (від прізвища *Ба́ла*), *Василі́ха*, *Данилі́ха*, *Кості́ха*, *Малі́ха* (від прізвища *Малій*).

-иц' -а. Суфікс *-иц' -а* в українській мові досить продуктивний і багатозначний. Він може виражати: а) пестливість — «вербиця», «травиця», «сестриця»; б) служити засобом конкретизації простору — «околиця», «границя»; в) бути засобом оформлення матеріального значення кореня слова — «кислиця», «гнилиця»; г) утворювати назви жінок («колгоспниця», «робітниця»), і д) самок («вовчиця»).

Прізвища, утворені за допомогою цього суфікса, становлять 0,3%.

Зменшено-пестливе значення мали прізвища, утворені від власних імен: *Івані́ця*, *Лук'яні́ця*, *Петрі́ця*, *Романі́ця*, *Стефані́ця*, *Феді́ця*.

Позитивне чи негативне емоціональне забарвлення прізвища, утвореного від прикметника, залежить не від суфікса *-иця*, а від значення основи. Позитивну характеристику виражало прізвище *Добрі́ця*, негативну — *Тупі́ця*. Ряд прізвищ на *-иця* виник лексико-семантичним способом від іменників на *-иця*, напр., *Візні́ця*, *Гнилі́ця*, *Квасні́ця*, *Кисели́ця*, *Мазні́ця*, *Сирі́ця*, *Телі́ця*. За цією моделлю виникли і прізвища *Крушані́ця*, *Саджані́ця*, *Смужані́ця*, *Сушені́ця*. Не зовсім ясне зна-

чення прізвища *Беліця*. Прізвище *Паніця* мало, очевидно, не зменшене чи пестливе значення, а означало «великого пана». Від діеприкетника утворилося прізвище *Пришліця*, що мало значення «чужа людина», «людина, що прийшла звідкись».

-ич, -анич. З патронімічними суфіксами **-ич, -анич** записано в нас коло двохсот прізвищ (2,15%). Вони бувають утворені:

а) від чоловічих імен: *Антонич, Гавлич, Гришканич, Ілїнич, Йонич, Кірич, Костич, Кўзьмич, Лукїнич, Малєтич* (від Мелетій, з первісного **Мелєтич*), *Микўлич, Милянич* (від Омелян), *Павлич, Петринич, Пєтрич, Савич, Сєнич, Семканич* (від Семко, Семен), *Ульянич, Федичканич, Хомич, Якубич, Яцїнич*;

б) від жіночих імен: *Аннич, Вєклич, Вірич, Ганич, Гафич, Дбмнич, Доротич, Зїнич, Касєнич, Катрич, Кулїнич, Магдич, Маргїтич, Марїнич, Мартич, Марўнич, Марўхнич, Мотрич, Наталич, Одарич, Олєнич, Пазїнич, Парашич, Улич* (від Уля, Уляна), *Фєннич, Хїмич, Хрїстич, Ярїнич*;

в) від прізвиська (прізвища) батька або від назви матері: *Байдич, Балич, Ватрич, Вдбвич, Вєрбич, Вовканич, Волбвич, Воронич, Гїрич, Гбйдич, Гбйнич, Гўбич, Дрбич, Дубанич, Дўбич, Дўдич, Дўмич, Дупєлич* (від прізвища *Дупель*), *Зозўлич, Кибальчич, Ключич, Криванич, Лагодич, Мбрквич, Пироганич, Підкбвич, Погбдич, Рєєч, Рїбчич, Рогўлич, Сливканич, Софїлканич, Фандич, Хоркавич, Чаплич, Чўбич, Шїлич*;

г) від назви місця проживання або походження: *Долїнич, Ратиц* (від річки Рати), *Устянич* (с. Устя).

Складний суфікс **-анич** виступає головним чином у прізвищах, утворених від поширених на Закарпатті назв жінок на **-аня**, наприклад, дружина Пирога — *Пироганя*, а син її — *Пироганич*.

Один із носіїв прізвища на **-чич** твердив, що прізвище його сербського походження, бо прізвища такі типові для сербів. Немає сумніву, що сербських прізвищ на **-чич** значно більше, ніж українських, але немає й підстав усі такі прізвища вважати неукраїнськими за походженням. Від українських прізвищ *Кибалка, Рїбка, Парашка, Синїця* патронімічні прізвища з суфіксом **-ич** не могли утворитися інакше, як саме у формі *Кибальчич, Рїбчич, Парашич, Синїчич*.

-ичк- (**-ичк-а, -ичк-о**). Прізвища з цими суфіксами мають демінутивний характер. Прізвища на **-ичк-а** утворені переважно лексико-семантичним способом: *Музічка, Палянічка, Телічка, Тупічка*. Прізвища на **-ичк-о** — це демінутивні форми власних імен: *Павлічко, Петрічко, Федорічко, Юрічко*. Одне тільки серед них прізвище не утворене від імені: *П'ятнічко*, що виникло, напевно, від первісного *П'ятничка*. Прізвища на **-ичк-а, -ичк-о** становлять 0,1%.

-иш. Прізвища на **-иш**, утворені від власних імен, мають демінутивне значення: *Гавриш, Даніш* (від Данило), *Павлиш, Станіш* (від Станіслав), *Хариш* (від Харитон).

Інше значення мали прізвища, утворені від прикметників: *Гардиш* (польське *hardy* — гордий), *Гладіш, Гблиш, Малиш, Черніш, Чорніш*. Суфікс **-иш** виражає тут субстантивізацію прикметникової основи. Прізвища такі мають атрибутивне значення.

Неясним залишається шлях утворення таких прізвищ, як *Відмиш, Вендиш, Гавдіш, Гелиш, Гентиш, Кірдиш, Кутіш, Маріш*. Мало правдоподібним видається здогад, що деякі з них можуть бути скам'янілими формами дієслів в 2-й ос. одн. тепер. часу: *Відмиш* (від «відьмити»), *Вендиш* (від пол. *wędzić, wędzisz*), *Кутіш, Маріш, Радіш*. Останнє з них походить скоріше від південнослов'янського власного імені Радо.

Прізвище *Яриш* — це, на нашу думку, zdeформоване первісне *Яриш* (род. *Яроша*). І, навпаки, записане на Львівщині прізвище *Містиш* могло утворитися з первісного *Містиш*, а це, в свою чергу, з давнішого **Містич* — міщанин, житель міста.

Прізвища на **-ич** становлять 0,3% суфіксальних утворень, хоч, як видно, не всі з них справді утворені за допомогою суфікса **-ич**.

-ишк-о. Складний суфікс, утворений з попереднього **-иш-** у з'єднанні з демінутивним суфіксом **-к-о**. За допомогою його утворено всього кілька прізвищ: *Малишко* (від існуючого *Малиш*), *Острішко, Петрішко*; становлять вони 0,03%.

-ищ, -ищ-е. За допомогою цього згрубілого суфікса утворилися прізвища *Сєнищ* (від імені Сень), *Даніще, Павліще, Петріще*. Усі утворені від власних імен. Становлять 0,04%.

-іvk-a (-овк-а). Суфікс **-іvk-a** дуже продуктивний для утворення топонімічних назв, зате у прізвищах зустрічається рідко. Переважно ці прізвища утворені лексико-семантичним способом від зменшених іменників — загальних назв, як *Вишнівка, Підківка, Стодівка* (від «стодола» — клуня). За цією моделлю виникли також *Івасівка, Соснівка* (може, від топонімічної назви) і *Фенівка* (утворене від жіночого імені Фенна). Становлять 0,06%.

-іг-а. Виступає цей суфікс, власне, тільки в одному прізвищі *Черніга* з давнього *Чернѣга* (паралельно існують також прізвища *Черне́га* і *Чорне́га*). Два інші прізвища на **-іга** неясного походження. Прізвище *Шуліга* — це, може, фонетичний варіант прізвища *Шуліка*, а *Штеліга* іншомовного походження (пор. пол. *sztaluga*, нім. *Stellage*). Всі прізвища на **-іг-а** становлять 0,03%.

-ій. Суфікс **-ій** брав досить активну участь в утворенні українських прізвиць і прізвищ. Записано 185 прізвищ із цим суфіксом, що становить 2,1%. Прізвища на **-ій** утворювалися:

а) від дієслівних основ, виражаючи назву діяча, в якій іноді досить виразно звучить негативне емоційне забарвлення: *Багрій, Басій, Буцій* (від «буцати»), *Бучій* («бучати»), *Вергій, Гасій, Гладій, Дудлій, Жирій, Завалій, Зарубій, Красій, Криклій, Крутій, Луній, Мазій, Надточій, Палій, Парій, Передерій, Плаксіій, Ревій, Скоблій, Скубій, Стогній, Сурміій, Теремій, Топчій, Трубій, Хорій, Циганій, Черній, Чорній, Чухрій, Шептій, Шматій*;

б) від чоловічих імен: *Дахній* (від Дахно, Дасій), *Дацій* (Даць, Дацко), *Карній, Киндій* (від Акиндин), *Кузій* (від Кузь, Кузьма), *Павлій, Пилипчій, Стецій, Хомцій* (від Хомцьо, Хома), *Яцій* (Яць, Яків);

в) від жіночих імен: *Галій, Ганій* (від Гапа, Гапка), *Дарій, Дзюбій* (від Дзюба), *Мариній, Марусій, Марушій, Пазій, Палажій, Парацій* і *Парацій* (від Парашка), *Таній* і *Тацій* (від Таня, Таця), *Химій* (від Хима).

Якщо прізвища (первісні прізвиська) з суфіксом **-ій**, утворені від чоловічих імен, мали демінутивний характер, то такі самі прізвища від жіночих (переважно зменшених, дівочих) імен мали інше значення: вони означали або сина (може, нешлюбного) Галі, Марусі

чи Хими, або були насмішливими прізвиськами, якими село наділило парубка, що залицявся до дівчини;

г) від іменників — загальних назв: *Бабій, Бедрій, Бородій, Бугрій, Гарматій, Гелетій* (від «гелета» — міра, бочка), *Головій, Гудзій, Гулій* (від «гуля», звук г проривний), *Дверій, Дебрій, Дроботій* (від прізвиська *Дрббот*, але могло виникнути і як віддієслівне від «дроботіти»), *Зорій, Капустій, Козій, Коробій, Коростій, Курій, Кучмій, Мамій, Маслій, Парубій, Плахтій, Рабій, Рибій, Смолій, Стеблій, Стегній, Ужвій* (від «ужва» — вужівка), *Хоптій, Цебрій, Чаплій, Чолій, Чубій, Чупрій, Щербій*.

Більшість прізвищ цієї групи вказує насмішливо на якусь характеристичну ознаку носія, наприклад, *Бородій* — «людина з бородою», *Головій* — «з великою головою», *Капустій* — «любитель капусти», *Лабій* — «лабатий», тобто з великими ногами чи руками, *Мамій* — «мамин синок», *Плахтій* — мабуть, те саме, що й *Бабій, Щербій* — «щербатий» — без переднього зуба.

Але такий відтінок значення мають не всі відіменникові прізвища на *-ій*. *Гарматій* — те саме, що «гармаш» — артилерист; можливо, що *Дверій, Гелетій, Коробій, Цебрій, Чаплій* — були жартівливими назвами ремісників, що виготовляли двері, гелетки, короби, цебри, чаплії. Можливо, що *Бугрій* — той, що жив на бугрі, *Дебрій* — у дебрі, а *Скалій* — прізвище, що вказувало на походження з міста Скали (Тр);

д) від прикметників: *Добрій, Капшій* (від «капшивий» — брудний, неохайний), *Мокрій, Ясній*. Виражали ознаку носія прізвища;

е) від службових слів: *Ледвій* (від «ледве»), *Цабій* (від «цабе»);

є) прізвища, неясні значенням і будовою: *Аранжій, Армій, Балій* (чи не від старослов'янського «балии» — лікар?), *Бугій, Галанджій, Губрій, Гульчій* (може, від «гулька?»), *Гуржій, Жигілій, Жуплій, Кащій, Ковцій, Свачій, Сісмій* (чи не від західного діалектного «сі смій» — смійся?), *Хоній, Чалабій, Шкандрій, Шкурпій*.

Між прізвищами на *-ій* трапляються й окремі прізвища іншомовного походження, зокрема мадьярські: *Брвовій, Бродій, Тороній*. Вони і наголосом відрізня-

ються від українських, які майже без винятку мають наголос на суфіксі.

Прізвища на **-ій** близькі до деяких прізвищ на **-іль** і в окремих випадках утворюють паралельні варіанти: *Бугій* і *Бугіль*, *Гудзій* і *Гудзіль*, *Дубій* і *Дубіль*. Прізвище *Кужій* дуже близьке до загальної назви «кужіль», від якої, мабуть, утворене.

-ійськ-о ми відмітили тільки в одному прізвищі *Савійсько*.

-іль (-оль), -ель. Прізвищ з цими суфіксами всього десять (0,13%), проте вони досить різноманітні. Маємо, по-перше, прізвища з суфіксом **-оль**, в якому звук **о** не чергується з іншими голосними: *Сёрдоль*, *Смóголь*, *Сўдоль*, *Фіголь*; по-друге, прізвища на **-оль**, які в іншому варіанті мають **-іль**: *Ріголь* і *Рігіль*; по-третє, прізвища, в яких у суфіксі **-іль** у непрямих відмінках виступає чергування з **е**: *Чéчіль*, род. *Чéчеля*; *Чўпіль*, род. *Чўпеля*; по-четверте, прізвища на **-іль**, в яких і зберігається і в непрямих відмінках: *Пігіль*, род. *Пігіля*; *Свістіль*, род. *Свістіля*; *Чікіль*, род. *Чікіля*.

Історично це два первісні суфікси **-оль** і **-ель**, в яких у загальних назвах української мови відбувається чергування з **і**: «мозіль», «мозоля»; «важіль», «важеля». У прізвищах, утворених із цими суфіксами, значення твірної основи переважно незрозуміле, внаслідок чого чергування голосних, як правило, не практикується, щоб зберегти єдність основи.

-ір. На **-ір** закінчуються прізвища: *Гашнір*, *Кулешір*, *Михір*, *Шахнір*, а також утворене лексико-семантичним способом — *Кушнір*. Останнє німецького походження (*Kürschner*). Не виключена можливість німецького походження прізвища *Гашнір* (вимовляється з г проривним) можливо, що воно утворене від дієслова *gäschen* — шипіти, пінитися. Якщо суфікс **-ір** не український, то цікаво, що за його допомогою утворилося прізвище *Кулешір* від української основи. Нічого не можемо сказати про два останні прізвища на **-ір**. Становлять вони 0,05%.

-іст (-іст-а) виступає у прізвищах *Цимбаліст* і *Цимбаліста*. Існують також утворені з цим суфіксом прикметникові прізвища *Басістий*, *Капелістий*, *Органістий*, *Цимбалістий*, утворені від первісних іменникових. Семантично всі вони близькі: виражають таке чи інше

відношення до спеціальності музикантів. Але є ще одне прізвище на **-іст**, що виражає зовсім іншу спеціальність: *Кабаніст*. Воно являє собою ще один яскравий доказ майстерності українського народу в утворенні на-смішкуватих прізвиць. Прізвища на **-іст** становлять 0,06%.

-іт (-от) служить в українській мові для утворення назви дії від дієслівної основи: «стукіт» — «стукоту», «клекіт» — «клекоту», «скрегіт» — «скреготу». За допомогою цього суфікса утворилося з десятків прізвищ (0,1%), а саме: *Бóвкіт, Дрѐбіт, Дрѐбот, Дрѐбот, Дуркот, Трѐскот, Туркот, Цѐкот, Ціркот, Шкрѐбіт і Шкрѐбот*. У більшості цих прізвищ немає чергування **о** з **і**, а зберігається етимологічне **о** також у закритих складах.

-іт-а. Прізвищ на **-іт-а** всього шість (0,06%), причому три з них, мабуть, польського походження: *Баніта* (пол. *banita* — людина, засуджена на вигнання, «ізгой»), *Курніта* і *Мазовіта*, що вказували, можливо, на походження з польських діалектних територій (Kurpie, Mazowsze). Про інші три прізвища — *Околіта, Рекіта* і *Чорніта* не можна нічого певного сказати.

-к (-к-а, -к-о). Суфікс **-к** один із найпродуктивніших в українській мові. За допомогою його утворилося коло дев'ятисот прізвищ (9,54%), крім тих, що дорівнюють незменшеним загальним назвам. З них приблизно одну третину становлять прізвища на **-к-а** і дві третини — прізвища на **-к-о**.

Суфікс **-к-а** може утворювати іменники незменшені («казка») і зменшені («собачка»). У свою чергу, незменшені іменники на **-к-а** можуть мати цілу низку різноманітних значень: виражати жіночий рід («голубка»), предмет дії («примітка»), дію («бійка»), назву предмета за його ознакою («білка») й ін. На матеріалі прізвищ, крім тих, що утворені лексико-семантичним способом, проведення такої семантичної класифікації майже неможливе, бо ми не знаємо, яке лексичне значення мала більшість твірних основ. Так, не розуміємо прізвищ *Бідзіка, Джічка, Зобка, Лехмінка, Пірка, Туліка, Турубка, Фулавка, Чінка* й ін. Можемо тільки виділити прізвища, в яких суфікс нашаровується безпосередньо на кореневу морфему, і ті, де перед **-к** є інші суфікси. Таким чином одержимо такі групи: а) *Бучка, Гевка* (від слова «гев»), *Геречка, Джічка, Зубка, Лішка,*

Лішка, Мálка, Нічка, Погібка, Погорілка, Річка, Рішка, Сójка, Стойка, Телька, Турубка й ін.; б) **-ал-к-а**: *Дригáлка, Крижáлка*; в) **-ан-к-а**: *Варя́нка, Вов'я́нка, Окуля́нка, Росоля́нка*; г) **-ем-к-а**: *Кузёмка*; д) **-им-к-а**: *Кузі́мка*; е) **-ін-к-а**: *Лехмі́нка, Семі́нка*; є) **-ов-к-а**: *Постоло́вка*; ж) **-уч-к-а**: *Кую́чка*; з) **-уш-к-а**: *Бакую́шка*.

Прізвищ, в яких суфікс **-к-а** має демінутивний характер, значно більше. Вони утворилися лексико-семантичним способом від зменшених (пестливих) власних імен і від зменшених загальних назв (можливо, первісних прізвиськ). Серед прізвищ, утворених від імен, маємо імена чоловічі і жіночі: *Гані́чка, Гнаті́нка* (від *Гнаті́на*), *Лі́чка, Масю́тка, Микі́тка, Парáнька, Сáвка, Саву́лка* (від *Савула*), *Хі́мка*. Від зменшених загальних назв виникли прізвища: *Банду́рка, Барі́лка, Владі́чка, Вовє́дка, Гні́дка, Голо́вка, Го́рстка, Гу́бка, Гу́нька, Дубі́нка, Дю́дка, Жі́лка, Жмі́нка, Заба́вка, Зава́дка, Кукурі́дка, Кулі́шка, Лебі́дка, Лі́пка, Музі́чка, Неді́лька, Підсшо́вка, Полові́нка, Рі́пка, Сі́лка, Сметáнка, Сокі́рка, Солóмка, Солоні́нка, Халя́вка, Цибу́лька, Цю́пка, Ця́пка, Чу́бка* (від прізвища *Чуба*), *Шку́рка*.

Прізвища з суфіксом **-к-а** могли утворюватися також від: а) прикметникової основи: *Горду́тка, Лі́ска* (від «лисий»), *Сиву́лька*; б) від звуконаслідувального слова або від вигука: *Гéвка, Кукуру́чка*.

У прізвищах *Дже́бка, Пу́нька, Ча́чка, Чилі́нка, Чу́бірка, Шалаба́вка* основа неясна.

Ще більшу різноманітність бачимо серед прізвищ на **-к-о**. Тут виділяємо такі групи:

а) прізвища, утворені від апелятивів (загальних назв), в яких флексія **-о** появилася на місці первісного **-а** для відрізнення прізвища від загальної назви. Шлях до цієї заміни йшов, можливо, через форму вокатива, яка згодом закріпилася у функції номінатива. Це, наприклад, прізвища *Ба́йко, Ба́лко, Бри́чко, Воро́жко, Галю́шко, Дерев'я́нко, Копі́йко, Лелéко, Люлько́, Лялько́, Масля́нко, Мерéжко, Полотня́нко, Портя́нко, Редько́, Рибáлко, Сировáтко, Сливко́, Черві́нко, Шва́йко*; такі самі прізвища утворювались і від зменшених загальних назв: *Берéзко, Букáтко, Головко́, Годі́нко, Діже́чко, Дубі́нко, Калю́жко, Кобі́лко, Лапко́, Музі́чко, Овéчко, Сокі́рко, Солóмка, Сурéмко, Терні́нко, Цибу́лька, Шийко́, Щербі́нко* й ін.;

б) другу групу становлять прізвища, в яких суфікс **-к-о** появився на місці первісного **-ок**. Обидва ці суфікси синонімічні, і заміна одного другим буває і в загальних назвах, напр., «браток» і «братко». Прізвищ, закінчених на **-к-о**, яким в апелятивах відповідає **-ок**, досить багато. Можна думати, що й ця заміна служила засобом відрізнення власної назви від загальної. Маємо такі прізвища цього типу: *Бичко́, Бохо́нко, Братко́, Бу́зько, Бу́чко, Вата́шко, Во́вчко, Воло́ско, Горо́шко, Жере́чко, Живо́тко, Жоло́бко, Зві́рко, Зубко́, Кийко́, Кожу́шко, Коро́лько, Литві́нко, Ляшко́, Носко́, Огри́зко, Озі́мко, Прѣ́дко, Ра́чко, Рожко́, Сніжко́, Цига́нко, Ци́нко, Черѣ́нко*;

в) третя група — це прізвища, утворені лексико-семантичним способом від зменшених власних імен з суфіксом **-к-о**: *Андре́йко, Андру́шко, Анто́шко, Архі́нко, Васи́лько, Веремі́йко* (від Єремія), *Власко́, Гаври́лко, Гаври́шко, Гнатко́, Горді́йко, Гринько́, Дани́лко, Дацько́, Дмиті́рко, Заха́рко, Іва́шко, Кири́лко, Климко́, Костко́, Крисько́, Кришто́фко, Кури́лко, Лаві́рко, Лазо́рко, Леско́, Наза́рко, Нау́мко, Овді́йко, Ове́рко, Оле́сько, Оні́сько, Онуфе́рко, Павѣ́лко, Про́нько, Сайко́, Сенько́, Сіпко́, Тимко́, Тишко́, Троцько́* (від Трохим), *Феді́рко, Фесько́, Харко́, Химко́, Яре́мко, Яцько́*;

г) прізвища, утворені від дієслівних основ як назви діючої особи: *Гулько́, Дзя́мко, Дми́шко, Жмурко́, Заку́рко, Зася́дько, Ка́пко, Кивко́, Кла́дько, Мо́лчко, Насто́бурко, Недо́мірко, Огоро́лко, Перета́тько, Поро́дько, Сли́нько, Сма́лько, Смі́шко, Сто́йко, Сушко́, Хра́пко, Чу́йко, Шепо́тько, Шкоро́бтько*;

д) прізвища — атрибутивні назви, утворені від прикметників: *Бі́лько, Бу́йко, Вели́чко, Глу́шко, Голько́, Горба́тко, Дичко́, Зелѣ́нко, Коря́чко* (від «корячкуватий» — кривий), *Кривко́, Лиско́, Малко́, Пону́рко, Похі́лько, Ри́жко, Сі́рко, Слі́пко, Хоро́шко, Ци́бко* (від «цибатий»), *Шестопа́лько* (від «шестопалий»).

е) невелику групу утворюють прізвища, що виникли як назва людини від якогось часто нею вживаного слова: *Ге́вко* (від слова «гев»), *Го́пко* (від «гоп»), *Собко́, Фитко́* (від «фить»), *Хайко́* (той, що на все каже «хай»), *Цейко́* (від слова «цей»; прізвисько, надане на території, де цей займенник не вживався).

е) прізвища, утворені лексико-семантичним способом від зменшених іменників — загальних назв: *Желізко, Злётко, Колінко, Копітко, Корітко, Масёлко, Осаулко, Очерётко, Черёвко*.

Осторонь стоїть декілька прізвищ на **-к-о** іншої словотворчої будови, як *Возгрéчко* (можливо, із складного **Возигречка*), *Забірко* (що живе «за бором»), *Небі́рко* (неясної будови), *Пі́йко* (з пол. «рі́я жа́йко»).

-л-о генетично той самий суфікс, що в прізвищах на **-ал-о, -ил-о**, тобто походить від діеприкетників середнього роду мин. часу²⁹. Проте виділяємо його окремо, бо, по-перше, не всі прізвища на **-ло** утворені від дієслівної основи, а по-друге, вони мають також інший відтінок значення. Якщо в прізвищах на **-ал-о, -ай-л-о, -ил-о** відчувається зневажлива назва діяча, то ці прізвища утворені на зразок таких іменників, як «рало», «пійло», «згребло», «шило», що означають предмет (знаряддя), за допомогою якого відбувається дія. Прізвищ цих небагато, всього десять, що складає 0,1%. Це прізвища *Жо́гло, Зві́зло, Кой́ло, Ско́бло, Сті́сло, Тягло́, Фей́ло, Хабло́, Огрі́зло*. Більшість їх утворена від дієслівної основи: «жог» — «жегти», «ззвести», «койлити»³⁰, «скоблити», «стискати». Означали вони, думаємо, те, чим жгуть (палять), скоблять, койлять, стискають, тягнуть. Неясні своєю основою прізвища *Фей́ло, Хабло́*.

-м-а. За допомогою цього суфікса утворилися прізвища *Бучма, Кичма, Кощма, Кри́зма, Шо(у)ту́рма, Бу́рма*. Становлять вони 0,06%. Суфікс **-м-а (-ьм-а)** давно непродуктивний в українській мові. Утворений за його допомогою іменник «відьма» підказує, що іменники такі творилися від дієслів. Можливо, що *Бучма* і *Кичма* виникли від дієслів «бучати» і «кичитись». Походження інших залишається неясним.

-н'-а знаходимо тільки в двох прізвищах: *Березня́* і *Комашня́*. Іменник «комашня» має в українській мові збірне значення. Можна думати, що і друге прізвище мало таке саме значення, тим більше, що обидва записані в одній області (Хм), хоч у літературній мові такий іменник невідомий (збірні «березняк», «березина»).

²⁹ Див. В. Сімович, Українські йменники чоловічого роду на **-о...**, стор. 326—327.

³⁰ «Койлити» — звивати линву (Грінченко, II, 267).

Прізвища на -'о. У західній частині України досить поширені прізвища, закінчені на -о з попереднім м'яким приголосним, наголошені на закінченні або на передостанньому складі. Таких прізвищ у нашому матеріалі 57 (0,61%). Найбільше серед них зменшених і пестливих форм власних імен: *Базьó, Бедьó* (з Бенедьо, Бенедикт), *Ваньó, Васьó, Гавдьó* (від Гавдентій), *Гаврильó, Гнатьó, Даньó, Зінцьó, Іватьó, Ізьó* (Ізидор, Сидір), *Ільтьó* (Ілля), *Кúзьó* (Кузьма), *Луньó* (можливо, від Павлуньо або Михайлуньо), *Маньó* (Мануїл), *Матійцьó, Мильó* (Омелян), *Пáвцьó, Сеньó, Стасьó, Федьó, Яньó, Ярémцьó*.

Як зазначає В. Сімович, такі зменшені форми імен почали утворюватися в західній частині України в XV ст. Склалися вони, на його думку, під впливом інших власних імен на -о, паралельно до жіночих власних здрібнених імен на -я. «Справа в тому, що в українській ономастиці є декілька імен із спільним пнем для чоловіків і жінок (Антін — Антоніна, Олександр — Олександра), і треба думати, що ймення на -ьó виринули насамперед у цій групі чоловічих імен на основі такої асоціації чи пропорції: Зіновія — Зіновій—Зіня — Зіньó»³¹.

На зразок цих зменшених імен виникли також прізвища, утворені від прикметників, як *Горбацьó, Гладьó, Хúдьó* та від іменників — загальних назв: *Біцьó, Брільó* (можливо, що це зменшена форма від прізвища *Брилінський*), *Гарáпцьó* (від прізвища *Гарáпа*), *Гузьó, Гульó, Кóцьó* (від «котик»), *Лémцьó* (від «лемко»), а нарешті від зовсім неясних основ: *Вальó, Гедьó, Зальó, Кédьó, Кéньó, Міндзьó, Туркацьó, Цільó, Шленьó*. Виникнення таких прізвищ (згодом прізвищ) зв'язане з невідомими нам обставинами, але в кожному випадку вони являють собою зменшено-пестливу назву. «Можливо, — пише В. Сімович, — що на їх повстання в нас, крім аналогії до інших іменників на -о, вплинула й польська мова; (аналогічні імена, не тільки власні, а й загальні, є і в сербохорватській мові: *вгасо, Косо* (—Костьо), яка знає такі здрібнілі іменники»³².

³¹ В. Сімович. Українські йменники чоловічого роду на -о..., стор. 361.

³² Там же, стор. 362—363.

Зменшеним іменам типу Зіньо, Лесьо, Кузьо, а також іншим пестливим назвам на -'о відповідають скорочені власні імена й назви на м'який приголосний (д', з', н', с', г', ц'), які теж у багатьох випадках когноміналізувалися (ставали прізвищами). Таких прізвищ у нас зафіксовано 53, тобто 0,57%. Серед них: *Кудь, Рудь, Федь, Швидь, Шкредь, Дузь, Кизь, Кузь, Пузь, Гринь, Пронь, Стень, Кресь, Кісь, Крись, Лесь, Мись, Мусь, Пось, Цись, Куть, Шовть, Шпить, Коць, Луць, Миць, Проць, Стець, Тимóць, Штець*.

-об-а. Малопродуктивний суфікс **-об-а** служить для утворення іменників, що виражають опредмечену дію: «жадоба», «шаноба». Для утворення прізвищ він використовувався рідко, про що свідчить наявність усього трьох прізвищ на **-оба**: *Захóба, Конóба, Сірóба*. Ні одне з них не утворене від дієслова; отже, вони не мають такого значення, як уживані іменники.

-ог-а непродуктивний. Виступає він, імовірно, в іменнику «тривога», а прізвищ на **-ог-а** всього три: *Малóга, Прожóга, Хандóга*. Щодо першого з цих прізвищ, то можна здогадуватись, що воно походить із zdeформованого первісного прізвища у формі родового відмінка — **Малóго*. Прізвище *Прожóга* від «прожигати», рос. «прожéга». Це слово В. Даль пояснює як «проходимец, ловкий на все, бывалый» (Даль, III, стор. 483). Можна, таким чином, розглядати це прізвище як запозичене з російської мови. Останнє — *Хандóга* теж запозичене, але з польської мови. Брюкнер пояснює польське «chędogi» — чистий, як праслово; у старослов'янській мові «xъдогъ» — мудрий, звідси «художній» (Brückner, 178).

-ойк-о виступає тільки в одному відомому нам прізвищі *Тихóйко*, що утворилося з первісного «тихонько» (літературне «тихенько»). Перехід **нь** в **й** типовий для бойківського діалекту³³.

-ойн-а. Цей суфікс відмічено теж тільки в одному прізвищі: *Телегóйна*. Будова і значення його неясні.

-ок. Цей суфікс з випадним **о** (з первісного **-ък-, -ьк-**) досить продуктивний. Прізвища з суфіксом **-ок** утворилися переважно лексико-семантичним способом з імен

³³ Див. Ф. Т. Жилко, *Говори української мови*, К., 1958, стор. 54; Я. О. Пура, *Говори західної Дрогобиччини*, Львів, 1958, стор. 14.

та загальних назв. Записано їх 97, що становить 1,54%. Слова, від яких утворилися прізвища на **-ок**, мають зменшене значення. Від зменшених (пестливих) власних імен утворилися прізвища: *Гавришо́к, Євтушо́к, Даниле́нок* (тут складний суфікс **-ен-ок**), *Йосипо́к, Киричо́к, Назаро́к, Павлушо́к, Павлючо́к, Петручо́к, Федючо́к, Янушо́к*.

Зменшений характер мають також прізвища, утворені від загальних назв — прізвиськ: *Балушо́к* (від прізвища *Ба́луш*), *Бичо́к, Божо́к, Брато́к, Бурячо́к, Вовчо́к, Гайдучо́к, Грибо́к, Гучо́к, Дзвіно́к, Дячо́к, Зубо́к, Казано́к, Козачо́к, Кулачо́к, Мазяро́к, Мельничо́к, Неборячо́к, Пастушо́к, Пелешо́к, Пиріжо́к, Рибачо́к, Смичо́к, Ходачо́к, Цигано́к*.

Не мають відтінку зменшеності: а) атрибутивні прізвища, утворені від прикметників: *Дичо́к, Жовто́к, Карячо́к*; б) утворені від дієслівних основ: *Зробо́к, Маца́лок, Недоно́сок, Прида́ток, Сковано́к, Чино́к*; в) утворені з іменників, які первісно мали зменшене значення, але згодом його втратили: *Збано́к, Кавало́к, Марша́лок, Мішо́к, Ощипо́к, Пахо́лок, Смúто́к*; г) прізвища неясні за своїм походженням: *Біжо́к* (чи не варіант до *Божо́к?*), *Бальничо́к, Оца́ток, Пачо́к, Титино́к*.

-ол (-ол-а). На **-ол** маємо прізвища *Ва́рхол, Віжол, Гúшол, Ту́ркол*. Перше з них польського походження (*wagchoł* — бешкетник, бунтівник, *wagcholić* — бунтувати), інші, можливо, теж не українські за походженням. Суфікс **-ол-а** (термін «суфікс» тут, як і в попередньому, вживаємо умовно) знаходимо в ряді прізвищ, що мали фамільярно-згрубілий відтінок значення. Такими є прізвища *Будо́ла, Верхо́ла, Квичо́ла* (є прізвища *Квич* і *Квичка*), *Крайо́ла* (може, *poten agentis* від «краяти»), *Маго́ла* (є прізвище *Мага*), *Мошко́ла* (може, від *Мошко*), *Шмаго́ла* (можливо, від «шмагати» — «той, що шмагає»). Зовнішньо подібне до них прізвище *Лаго́ла*, але воно становить, мабуть, перекручену старослов'янську форму «глагола», яка стала насмішливим прізвиськом якогось дячка. Відіменне прізвище *Ярмо́ла* походить від *Єрмолай*, тому і суфікса тут виділяти не можна.

Прізвища на **-ол, -ол-а** становлять 0,16%.

-олт-а виступає тільки в одному прізвищі *Собо́лта* неясного значення й будови.

-ольк-о суфікс теж непродуктивний, виступає у прізвищі *Мандролько*, утвореному від дієслівної основи, отже, воно могло означати назву людини, яка мандрувала чи любила мандри (0,01%).

-онь знаходимо теж в одному тільки прізвищі *Яронь*. Аналогією до нього може бути польське прізвище *Бистронь* (автор праці «Nazwiska polskie»), а це дає підставу вважати його атрибутивним, утвореним від прикметника «ярий» (прикметникове прізвище *Ярий* теж існує).

-оньк- (-оньк-а, -оньк-о). Суфікс **-оньк-** досить продуктивний в українській мові як зменшено-пестливий («рибонька», «голубонько»), але за його допомогою виникло всього декілька прізвищ: *Галонька* (від жіночого імені), *Іванонько* та *Федоронько* (від чоловічих імен). Від загальної назви утворилося прізвище *Панонько*, що було, мабуть, первісно насмішливим прізвиськом.

-ор-а — зовсім непродуктивний у творенні загальних назв, але послужив для утворення кількох прізвищ. Одне з них, що походить від імені, дає підставу вважати суфікс **-ор-а** згрубілим. Це прізвище *Феджора*. Інші утворені від неясних твірних основ: *Бобора*, *Бужора* (можливо, від Буг), *Габора* (може, це прізвисько у формі род. відмінка від імені *Габор* — Гаврило?), *Гогора*, *Джиджора*, *Маньора*, *Мосора*, *Пацьора*, *Содомора* (може, утворене шляхом контамінації з біблійних назв Содом і Гоморра), *Фічора*, *Цельора*, *Шамбора*. Усіх прізвищ 14 (тобто 0,15%).

ос-, -ос-а, мабуть, неукраїнський. Можна думати про запозичення з грецької мови, на що вказує прізвище *Гаврільос*. Від неясних основ утворилися прізвища *Педос* (наголос на передостанньому складі, що не дозволяє вважати його фонетичним варіантом від імені Федос) і *Турос*. Флексію **-а** має прізвище *Ломоса*, теж неясного походження і значення. Прізвища ці становлять 0,04%.

-ось знаходимо у складі прізвищ *Братось*, *Павлось*, *Пасось*, *Фелось*, *Ядлось*. Можна думати, що **-ось** — своєрідний варіант деминутивного суфікса **-усь**, утворений внаслідок неправильно зрозумілого намагання говорити орфоепічно, уникати «укання». Прізвище *Ядлось* польського походження. Польське запозичення можна запідозрити теж у прізвищі *Фелось*, яке може бути

здеформованим зменшенням ім'ям *Felúś* (від *Feliks*). Прізвища на **-ось** становлять 0,05%.

-от-а — суфікс, який має в українській мові декілька значень: виступає як емоційно забарвлений почуттям зневаги («злидота», «німота»), має значення опредмеченої дії («робота», «турбота»), виражає абстрактне поняття («красота», «висота»). Перше значення мали слова, які в процесі когномінації (перетворення в прізвища) утворили лексико-семантичним способом прізвища *Голо́та*, *Нищо́та*, друге — прізвище *Робо́та* і, можливо, *Дребо́та* (від «дреботіти», пор. прізвища *Дребі́т*, *Дроби́т*); третє значення виступає в прізвищах *Красо́та* і *Лихо́та*. Але ряд прізвищ на **-от-а** утворений від незрозумілої основи, а через те не можна з'ясувати також значення (і наявності) суфікса: *Бего́та*, *Бешо́та*, *Бошо́та*, *Гамо́та* (звук *г* проривний), *Гурго́та*, *Джиго́та*, *Лако́та*, *Шоло́та*. Усіх прізвищ на **-от-а** 15, що становить 0,16%.

-ох-а непродуктивний, виступає в емоційно забарвлених іменниках «забрюха», «мандрюха», утворених від дієслів «мандрувати», «забрюхатися». Це зневажливі назви людини, яка мандрувала, забрюхалася. У прізвищах зневажливий суфікс **-ох-а** виступає частіше, ніж в апелятивах: ми записали 8 таких прізвищ. Але від дієслівної основи утворені тільки два: *Пальо́ха* (від «палити») і *Петльо́ха* (від «петляти»). Не виключено, що і прізвище *Рищо́ха* віддієслівного походження: від дієслова «розчახнути(ся)». Прізвище *Васильо́ха* — від власного імені, *Гало́ха* і *Мендо́ха* — від іменників. Походження прізвищ *Пото́ха* і *Шмотоло́ха* не відоме, а прізвище *Кремпо́ха*, хоч і записане на Полтавщині, мабуть, польське за походженням (від *krępy* — міцний, дебелий).

-охт-а зустрівся тільки в одному прізвищі — *Куро́хта* (0,01%).

-оц-а теж тільки в одному прізвищі — *Дмитро́ца*, від імені Дмитро.

-очк- (-очк-а, -очк-о). Суфікс **-очк-** — демінутивний. Прізвища на **-очк-а** дорівнюють зменшено-пестливим загальним назвам та іменам: *Бідочка*, *Кісточка*, *Курочка*, *Маліночка*, *Савочка*, *Юрочка*.

Для прізвищ на **-очк-о** характеристичний наголос завжди на передостанньому складі. Наголосом прізви-

ще відрізняється від зменшеного власного імені чи загальної назви: *Іванóчко, Климóчко, Леóчко* (від Леон або Леонтій), *Панóчко, Сімóчко, Тимóчко* (від Тимко), *Юрóчко*.

-ош, -ош-а. Суфікс **-ош-**, імовірно, польського походження. Він виступає в ряді польських власних імен (*Bartosz, Jarosz*), у польських прізвищах (*Długosz, Gnięwosz*), а також у загальних назвах, зокрема в назвах коней за їх мастю: *gniadosz, karosz, siwosz*.

Українських прізвищ на **-ош** трохи більше двадцяти. Деякі з них співзвучні з польськими, але саме в них спостерігаємо процес фонетичного освоєння шляхом заміни звука **о** в суфіксі у закритому складі звуком **і**. Паралельно вживаються прізвища *Бáртош* і *Бáртиш*, *Ярош* і *Яриш*. Перехід **о** в **і** бачимо також у прізвищах *Лáкіш, Лúкіш, Пáкіш, Юкіш*. З'явившись у називному відмінку, це **і** входить і до форм непрямих відмінків, щоб зберегти єдність основи. Таким чином з'явилися неправильні в мовному відношенні, але вже досить звичні в побуті форми *Бартіша, Бартішеві, Бартішем*. Зустрічаються (в особистих документах і в пресі) зовсім неприпустимі форми *Бартиш, Яриш*, що виникли, мабуть, унаслідок записання прізвищ *Бартіш, Яриш* російською мовою, а потім — їх «перекладу» на українську.

Крім названих, маємо ще такі прізвища на **-ош**: *Бáлош, Бліскош, Гáврош, Гігош, Кóрмош, Крóкош, Лáкатош, Мáлош, Мірош, Пláкош, Сáбадош, Цéхош, Шáйош, Шіпош*. Як видно, прізвища на **-ош** утворювались: а) від власних імен — *Бáртош, Гáврош, Мірош, Ярош*; б) від прикметників — *Мáлош*; в) від дієслівної основи — *Бліскош* (від «блискотіти»), *Гігош* (від «гіготати» — іржати), *Пláкош*. У багатьох випадках передсуфіксальна частина неясна. Окремі прізвища на **-ош** мадьярського походження.

Прізвищ на **-ош-а** всього три: *Беркóша, Гогóша* (з проривним **г**) і *Логóша*. Структура їх неясна.

Прізвища ці становлять 0,27%.

-с-а називаємо суфіксом умовно, оскільки не маємо ясного уявлення про виникнення дев'яти прізвищ на **-са**: *Бóкса, Бúкса, Дáйса, Кíрса, Тóйса, Трóмса, Хúрса, Кúкса, Кúрса*. В українській мові відомий іменник

«плакса», але ні в одному з наших прізвищ не знаходимо дієслівної основи, від якої він утворений.

Прізвища на **-с-а** становлять 0,09%.

-тв-а, що виступає в іменниках типу «бритва», «дратва», «гонитва», зустріли ми тільки в одному прізвищі *Солотва*, утвореному, можливо, лексико-семантичним способом від назви річки Солотви.

-уг-а. Про згрубілий суфікс **-уг-а** (**-'уг-а**) відомо, що він, «вживаний у назвах людей, підсилює значення звичайно негативної якості, виявленої початковою основою, надаючи всьому слову лайливої зневаги: ледацюга, п'янюга, злодюга, панюга... При відсутності значення негативної якості у початковій основі нове слово з цим суфіксом передає тільки згрубілість, напр., хлопцюга»³⁴. Прізвища з цим суфіксом (частково утворені лексико-семантичним способом) мали первісно саме таке негативне емоційне забарвлення: *Волоцюга, Дремлюга, Калюга, Катюга, Ланюга, Смалюга*; згрубіле значення без негативного емоційного забарвлення мали, можливо, прізвища *Бернюга* (від *Бернард*), *Галюга, Канюга, Малюга, Марюга, Мишюга, Полюга*.

-уд-а. Будова прізвищ на **-уд-а** переважно неясна. Можливо, що за допомогою суфікса **-уд-а** утворилося прізвище *Хамюда* від іменника «хам». Якщо так, то це суфікс, що виражає згрубілість і зневажливість. Є і варіант *Хомюда*, який дозволяє виводити його від імені Хома. Але не виключено, що обидва ці прізвища взяли свій початок від слова «хомут», а тоді вже про суфікс **-уд-а** не доводиться говорити. Неясною залишається також будова прізвищ *Кучкюда, Прокюда*. Зовнішньо наближається до них прізвище *Пашкюда*. Якщо приймаємо, що Хомуда могло утворитися від Хома, то можна й це прізвище вважати згрубілим від Пашко (Павло), але скоріше це фонетичний варіант іменника «паскуда». Прізвища цього типу становлять 0,04%.

-уз-а зустрічається тільки в прізвищах *Кавюза* і *Кримуза*. Походження їх неясне. Становлять 0,02%.

-уй виступає у прізвищах *Коцуй, Кукуй* і *Шпуй*. Будова і походження їх неясні. Становлять 0,03%.

³⁴ «Курс сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951, стор. 366.

-уйк-о. На **-уйк-о** закінчуються прізвища *Волу́йко, Загору́йко, Полу́йко*. Будова їх неясна, становлять 0,04%.

-ук (-'ук), -чук. Для утворення українських прізвищ ці суфікси виявились надзвичайно продуктивними. За кількістю прізвища на **-ук, -чук** займають перше місце серед іменникових прізвищ, утворених суфіксальним способом, і становлять 16,57%.

Як стверджує І. І. Ковалик, «за допомогою похідного суфікса **-чук** тільки в українській мові утворені назви синів за ознакою професії їх батьків, які можуть ще означати й молодих спеціалістів»³⁵.

Основне значення суфіксів **-ук, -чук** — вказівка на походження по батькові (рідше по матері), подібно як суфіксів **-ич, -евич, -ович, -енко** і частково **-ак**.

Необгрунтованими є здогади про тюркське походження цих суфіксів. Як переконливо доводить В. В. Німчук, «словотворчий тип іменників (загальні і власні назви) з суфіксами **-ук, -чук**, мабуть, оформився на східнослов'янському ґрунті, а не був запозичений з тюрко-татарських мов»³⁶.

За значенням і твірною основою прізвища на **-ук (-'ук), -чук** розподіляються на такі групи:

а) прізвища, утворені від імені батька (чоловічого предка): *Андрі́йчу́к, Анто́нюк, Бори́сюк, Васи́люк, Васи́льчу́к, Власю́к, Гаври́люк, Гараню́к* (від Гарань, Гарасим), *Гарасимчу́к, Гарасим'ю́к, Глі́бчу́к, Гнатчу́к, Гнатю́к, Горді́йчу́к, Гордію́к, Дани́люк, Дани́льчу́к, Дем'я́нчу́к, Дем'я́нюк, Єфимчу́к, Жданю́к* (від імені Ждан), *Захарчу́к, Захарю́к, Іванчу́к, Іваню́к, Івахню́к, Іващю́к, Ілащю́к, Климчу́к, Клим'ю́к, Кондратю́к, Коно́нюк, Корні́йчу́к, Костащю́к* (від Косташко, Кость), *Костю́к, Лавру́к, Лазарю́к, Лазарчу́к, Левчу́к, Ле́щю́к* (від Лесько), *Луканю́к* (від Лукань), *Лук'я́нчу́к, Луці́юк, Максимчу́к, Максим'ю́к, Мартиню́к, Марчу́к, Матві́йчу́к, Матвію́к, Микитю́к, Михай́люк, Михальчу́к, Михтю́к* (від Михтод, Мефодій), *Ми́щю́к* (від Мишко), *Назарю́к, Назарчу́к,*

³⁵ І. І. Ковалик, Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов, «Питання українського мовознавства», кн. 2, 1957, стор. 49.

³⁶ В. В. Німчук, Українські прізвища з суфіксами **-ук, -чук** та етимологічно споріднені утворення, «Українська діалектологія і ономастика», К., 1964, стор. 209.

Никитч^ук, Никит^юк, Ничипорч^ук (від Ничипір, Никифор), Оверч^ук (від Оверко, Аверкій), Панас^юк, Пантел^юк, Панч^ук, Пилипч^ук, Пилип^{'ю}к, Прокопч^ук, Романч^ук, Савч^ук, Сав^{'ю}к, Са^юк (від Сай), Семан^юк (від Семань, Семен), Семенч^ук, Семен^юк, Сенч^ук (від Сенько, Семен), Тарас^юк, Тарашч^ук (від Тараско), Тафійч^ук, Терент^юк (від Терентій), Терещч^ук (від Терешко), Тимофійч^ук, Тимошч^ук, Тимч^ук, Тихонч^ук, Троці^юк (від Троць, Трохим), Федан^юк (від Федань, Федір), Федашч^ук (від Федашко), Федор^ук, Федорч^ук, Федос^юк, Халимонч^ук (від Халимон, Филемон), Хар^ук (від Хар, Харитін), Харч^ук (від Харко), Хомч^ук, Хом^{'ю}к, Юрійч^ук, Юрч^ук, Юхимч^ук, Якимч^ук, Яремч^ук;

б) прізвища, утворені від імені матері (баби): Варч^ук, Векл^юк, Гандз^юк, Гас^юк, Гафійч^ук, Гащ^ук (від Гаська), Горпин^юк, Дарійч^ук, Домащ^ук (від Домаха), Євч^ук, Катеринч^ук, Катерин^юк, Любч^ук, Магдаленч^ук, Маланч^ук, Малан^юк, Марис^юк, Март^юк, Мелашч^ук, Мор^юк, Оленч^ук, Оринч^ук, Орищ^ук (від Оришка), Палагн^юк (від Палагна), Палащ^ук (від Палажка), Паранч^ук (від Паранька), Парас^юк (від Парася), Парашч^ук (від Парашка), Соломійч^ук, Танч^ук (від Танька), Таці^юк (від Таця), Тетянч^ук, Фенч^ук (від Фенна), Фещ^ук (від Феська), Хвес^юк (від Хвесья), Хаврон^юк (від Хаврона, Февронія), Химч^ук (від Химка), Явдошч^ук;

в) прізвища, утворені від назви професії батька: Богомаз^юк (від «богомаз», маляр), Бондар^ук, Бондарч^ук, Бортейч^ук, Вівчар^ук, Гонтар^ук, Гончар^ук, Ковал^юк, Ковальч^ук, Коновал^юк, Кравч^ук, Крамарч^ук, Кушнір^ук, Кушнірч^ук, Мельнич^ук, Мисливч^ук, Міняйл^юк, Паламарч^ук, Пекарч^ук, Підлатайч^ук (син «підлатайка», поганенького шевця), Рибач^ук, Свинобойч^ук (син «свинобоя», різника), Слюсарч^ук, Смолярч^ук, Солярч^ук, Стельмашч^ук, Столярч^ук, Ткач^ук, Чабан^юк, Шинкар^ук;

г) прізвища, утворені від назви службового або соціального становища батька (матері): Асаул^юк, Атаманч^ук, Буймистр^ук, Войт^юк, Десятн^юк, Капітанч^ук, Кмет^юк, Козач^ук, Комісар^ук, Комісарч^ук, Мужич^ук, Пахол^юк, Піддан^юк, Попад^юк, Присяжн^юк, Цехмайстр^ук, Шкільн^юк (син «шкільника»);

д) прізвища, утворені від прізвиськ або первісних прізвищ батьків: Бабич^ук (від Бабич), Бабійч^ук (від Бабій), Байд^юк (від Байда), Баран^юк (від Баран), Бе-

лейчук (від *Белей*), *Березюк* (від *Береза*), *Біланчук* (від *Білан*), *Більчук* (від *Білько*), *Бойчук* (від *Бойко*), *Бугайчук* (від *Бугайко*), *Вересюк* (від *Верес*), *Верхолюк* (від *Верхола*), *Гайдюк* (від *Гайда*), *Глуханюк* (від *Глухань*), *Головчук* (від *Головка*), *Дерев'янчук* (від *Дерев'янка*), *Довганюк* (від *Довгань*), *Довбущук* (від *Довбуш*), *Завалюк* (від *Завала*), *Лисичук* (від *Лисиця*), *Макогонюк* (від *Макогон*), *Маслійчук* (від *Маслій*), *Нечитайлюк* (від *Нечитайло*), *Однорожук* (від *Одноріг*), *Палійчук* (від *Палій*), *Приблудюк* (від *Приблуда*), *Притулюк* (від *Притула*), *Рев'юк* (від *Рева*), *Сліпчук* (від *Сліпка*), *Собчук* (від *Собко*), *Ходачук* (від *Ходак*), *Холошнюк* (від *Холошня*), *Чепіжук* (від *Чепіга*), *Шавалюк* (від *Шавала*), *Щербанюк* (від *Щербань*).

Окремо подаємо приклади прізвищ, утворених від прізвиць — прикметників і дієприкметників: *Біленчук* (від *Біленький*), *Безносіюк* (від *Безносий*), *Вчорашнюк* (від *Вчорашній*), *Годованюк* (від *Годований*), *Зубатюк* (від *Зубатий*), *Мізернюк* (від *Мізерний*), *Моторнюк* (від *Моторний*), *Перкатюк* (від *Перкатий*, *кирпатий*), *Сліпенчук* (від *Сліпенький*), *Шестопалюк* (від *Шестопалий*);

е) прізвища, утворені від назви національності (народності) предка: *Волошинюк* («син волошина»), *Литвинчук*, *Литвинюк*, *Мазурчук*, *Москалюк*, *Німчук*, *Татарнюк*, *Татарчук*, *Турчук*, *Угринчук*, *Угринюк*, *Циганчук*, *Циганюк*, *Шведюк*;

е) прізвища, утворені від топонімічних назв за походженням: *Волинчук*, *Волинюк*, *Городнюк* (від м. *Городно*), *Дубенчук* (від м. *Дубно*), *Завислюк* (що жив «за *Вислою*»), *Залищук* (від м. *Заліщики*), *Калниболотчук* (від с. *Калниболот*), *Кіцманюк* (від м. *Кіцмань*), *Клевачук* (від м. *Клевань*), *Майданюк* (від с. *Майдан*), *Молдавчук*, *Подолюк*, *Подолянчук*, *Поліщук*, *Самборчук* (від м. *Самбір*), *Сокальчук* (від м. *Сокаль*), *Спасюк* (від с. *Спас*), *Тернавчук* (від с. *Тернавка*), *Ясінчук* (від с. *Ясіня*).

Основне значення суфіксів **-ук**, **-чук** — це вираження походження.

В окремих випадках суфікс **-чук** служив для утворення назви не по батькові, а по дідові: *Іван*, син його — *Іваненко*, внук — *Іваненчук*; *Роман* — *Романенко* — *Романенчук*. Найбільша кількість прізвищ на **-ук**, **-чук**

утворилась від прізвиськ основоположників роду, далі від їхніх імен, а також від назви професії або службового чи соціального становища, нарешті від національної приналежності. Тільки зрідка прізвища на **-ук**, **-чук** не є патронімічними, а вказують на походження з певного населеного пункту чи якоїсь території.

Наголос у прізвищах цього типу, як правило, буває на суфіксі, а в непрямих відмінках на флексії: *Ковальчѹк*, *Ковальчукá*, *Ковальчукóві*, *Ковальчукóм*, *Ковальчукі*, *Ковальчуків*. Тільки на Гуцульщині (Ів.-Фр.) зустрічається наголос на передсуфіксальній частині, на передостанньому складі: *Галамáсюк*, *Годовáнюк*, *Микитѹчук*. Можливо, що це вплив польської мови.

-ук-а, що в загальних назвах має значення згрубілого, у прізвищах зустрічається рідко. Ми знайшли тільки п'ять прізвищ на **-ук-а**: *Голѹка*, *Казѹка*, *Лазѹка*, *Канѹка*, *Сапрѹка*. Можливо, що перше з них утворене безафіксним способом від дієслова «голюкати». *Лазука* — теж від дієслівної основи, але за допомогою суфікса, *Канѹка* — згрубіле від «каня», а *Казѹка* — можливо, від імені Казьо, Казимір. Неясна будова прізвища *Сапрѹка*. Всі прізвища на **-ук-а** становлять 0,05%.

-ул. Це суфікс румунського походження і виступає головним чином у запозичених прізвищах: *Гѹцул*, *Гáнул*, *Грѹвул*, *Крѹцул*, *Лѹпул*, *Мáнчул*, *Мікул*, *Пічул*, *Рáдул*, *Стáнчул*, *Сѹрдул*, *Шѹрбул*, *Шкѹвул*. Прізвища на **-ул** становлять 0,15%.

-ул-а надає іменникам негативного емоційного забарвлення. За допомогою його утворилося до півсотні прізвищ (0,49%). Деякі з них — це згрубілі власні імена: *Марфѹла*, *Матѹла*, *Савѹла*, *Стеѹла*, *Яѹла*.

Прізвища на **-ул-а**, утворені від дієслів, є зневажливими назвами осіб, які виконують виражену передсуфіксальною частиною дію: *Маѹла*, *Паѹла*, *Пиѹла*, *Прасѹла*, *Рипѹла*, *Смакѹла*, *Файдѹла*, *Цвігѹла*, *Шнікѹла*. Деякі прізвища утворені від іменників: *Бідѹла*, *Саракѹла* (від «сарака» — бідолаха), *Хамѹла* (від «хам», якщо не від однозвучної загальної назви). Але походження і значення більшої частини прізвищ на **-ул-а** неясні: *Баѹла*, *Бардигѹла*, *Кічѹла*, *Матрипѹла*, *Таратѹла*, *Фекѹла*, *Фортѹла*, *Хахѹла*, *Шакѹла* й ін. Можливо, що деякі з них румунського походження.

-улк-а виступає у двох прізвищах: *Дідулка* і *Мігұл-ка*. Складний суфікс **-улк-а** виник із цікавого поєднання згрубілого суфікса **-ул-а** з демінутивним **-к-**, подібно як з **-к-** може з'єднуватися також суфікс **-уг-а**: «злюдюга» — «злюдюжка». Так і зневажливе «дідула» перетворилось у майже пестливе *Дідулка*.

-ул'-а. З п'єси І. Тобілевича відоме прізвище *Борұля*, яке завдало стільки турбот своєму носієві («Боруля чи Беруля?»). Такого прізвища ми, правда, не знайшли, але на Кіровоградщині, звідки походив письменник, поширені його прототипи: *Горұля* і *Гарагұля*. В інших областях виявлено ще прізвище *Бадұля*, *Берегұля*, *Ганұля*, *Козұля*, *Мигұля*, *Негрұля*, *Носұля*, *Рогұля*. Суфікс **-ул'-а** служить для вираження певного емоційного забарвлення, але воно не завжди однакове. Якщо в іменниках «дівуля», «бабуля» відчувається зневажливість, то назви бабуля, Красуля (корова) виразно пестливі. Пестливе значення мали, певно, прізвища *Ганұля* (з Ганнуля, зменшене від Ганна), *Козұля*, а може також *Рогұля*. Зневажливо-насмішливий відтінок мало прізвище *Носұля*. Деякі прізвища неясні своєю будовою (*Бадұля*, *Негрұля*). Як у загальних назвах, так і в прізвищах суфікс **-ул'-а** непродуктивний: прізвища на **-ул'-а** становлять 0,12%.

-уль теж непродуктивний (0,12%). З десяти прізвищ на **-уль** тільки два зрозумілі: *Горбуль* і *Носуль*. Це, очевидно, назви атрибутивного характеру і означали те саме, що «горбатий» і «носатий». Походження й будова інших неясні: *Крйгуль*, *Міндруль*, *Мозуль*, *Пікуль*, *Пігуль*, *Пікуль*, *Собгуль*, *Ціркуль*, *Ціруль*. Можливо, що *Мозуль* — те саме, що «мозоль», але будова слова й тоді залишається неясною (Преображенський, I, 546). Можна сумніватися, чи прізвище *Циркуль* утворилося від назви геометричного приладу, хоч в основі його напевно лежить лат. *circulus*. Що ж до прізвища *Цируль*, то можливо, що воно являє собою первісну незменшену форму загальноживаного «цирулик» і походить від назви професії.

-ун в українській мові досить продуктивний як засіб для утворення зневажливо-насмішливих назв, переважно віддієслівних типу «балакун», «брехун», «свистун». Як прізвища утворення з цим суфіксом зустрічаються досить часто: вони становлять 2,1%. Серед

прізвищ на **-ун (-'ун)** відтінками значення відрізняються:

а) прізвища, утворені від дієслівних основ: *Би́юн, Бігун, Бовкун, Буркун, Верескун, Гаркун, Журун, Лигун, Лизун, Побігун, Повзун, Порхун, Прийдун, Прядун, Ригун, Рикун, Різун, Свистун, Сисун, Скакун, Топтун, Тягун, Храпцун, Хрипун, Цвіркун, Чмихун, Шелестун, Шептун, Шморгун, Щебетун* і ін. Важко серед цих прізвищ відрізнити агентивні назви від атрибутивних. Нам здається, що атрибутивних тут значно більше;

б) прізвища, утворені від прикметників: *Білун, Гладун, Дикун, Добрун, Довгун, Кривцун, Легкун, Рябчун, Тихун, Хижун, Хорошун, Швидун, Ширун*. На прикладі цих прізвищ видно, що відтінок зневаги чи насмішки, з'єднаний з вираженням ознаки, залежить від значення твірної основи. Прізвища *Хорошун, Добрун* не мають зовсім негативного емоційного забарвлення, а навпаки, можна думати про прихильне ставлення до особи, яку так назвали. Прізвища *Довгун* чи *Гладун*, так би мовити, нейтральні, зате *Кривцун* виразно негативно забарвлене;

в) прізвища, утворені від іменників. Серед них є і власні чоловічі й жіночі імена, яким суфікс надає фамільярно-згрубілого відтінку: *Грицун, Левун, Митюн, Павлун, Сакун* (від Сак, Ісак), *Тишкун* (від Тишко, Тихін), *Федун, Яцун, Вірун, Євчун, Катрун, Пазун* (від Пазя).

Інші утворилися від загальних назв та прізвиськ: *Бойцун* і *Бойчун* (від Бойко), *Вовкун, Гедзун, Горбун, Дячун, Кавкун, Кицун, Кравцун, Кривдун, Лівшун, Рачун, Старцун, Шовкун*. У більшості цих прізвищ негативне емоційне забарвлення (відтінок зневаги) відчувається виразно (*Кравцун, Старцун*), в інших воно ледве помітне (*Лівшун, Школун*) чи зовсім відсутнє (*Медун, Шовкун*).

Від незрозумілої твірної основи утворилися прізвища *Бухун* (може, від арготичного «бухати» — красти?), *Галаджун, Гвізун, Герун, Жежерун, Ковжун, Ковцун, Кречун, Сагун, Таратун, Ціпрун, Чекотун* і ін.

Окремі прізвища на **-ун** утворилися лексико-семантичним способом: *Богун* — назва жердини, на якій сушать рибу (Грінченко, I, 80), *Вергун* — назва стравн, *Ковтун* — назва хвороби, *Коршун* — назва

птаха, *Подзігун* — назва білоруса (Грінченко, III, 240).

-уник. Цей складний суфікс має виразно демінутивне значення. Знаходимо його в трьох прізвищах: *Івану́ник* (також *Іваню́ник*), *Івасу́ник* і *Попдяку́ник*.

-ун' -а. Суфікс **-ун' -а** досить продуктивний як формант пестливих імен і назв, що виражають споріднення (*Маруня*, *Ганнуня*, *бабуня*), у прізвищах майже не зустрічається. Ми знайшли тільки одне прізвище — *Лібу́ня*, яке утворилося, мабуть, з первісного **Любу́ня*.

-унь малопродуктивний, частіше вживається з флексією **-о**: «дідуньо», «татуньо». Має демінутивний характер, іноді з відтінком зневажливості. Як пише В. Сімович, «для кожного здрібнілого іменника почали розвиватися паралельні форми: *Івась—Івасьо*, *Михась—Михасьо*, *Гринь—Гриньо*, *Петрунь—Петруньо*, а далі аналогічно можна було з кожного чоловічого ймення витворити здрібніле ім'я на **-ьо**»³⁷.

Прізвищ на **-унь** нараховуємо 15, що становить 0,16%. За допомогою цього суфікса утворились прізвища: а) від власних імен: *Михалу́нь*, *Феду́нь*, *Яремчу́нь*; б) від загальних назв — іменників: *Брату́нь*, *Войту́нь*, *Качу́нь*, *Серду́нь*; в) від прикметника: *Любу́нь*; г) від дієслова: *Смару́нь* (від «смарувати»).

Будова деяких прізвищ на **-унь** неясна: *Бадзю́нь*, *Бонцю́нь*, *Гору́нь*, *Позу́нь*.

-уньк- (-уньк-а, -уньк-о). Маємо два прізвища на **-уньк-а**: *Галу́нька* і *Петру́нька* та два на **-уньк-о**: *Петру́нько* і *Стару́нько*. Становлять 0,04%.

-ур (-'ур), -ур-а (-'ур-а). У розмовній мові суфікс **-ур-а** має згрубіло-зневажливий відтінок: «замазура», «носюра», «босяцюра». Прізвищ на **-ур-а** більше сотні (0,98%). Вони утворені: а) від власних імен: *Іваню́ра*, *Костю́ра*, *Мисю́ра*, *Пазю́ра* (від *Пазька*), *Стаху́ра*, *Стефу́ра*, *Стецю́ра*, *Тиму́ра* (можливо, від *Тимко*), *Федю́ра*, *Яцю́ра*; б) від іменників — загальних назв: *Діду́ра*, *Дядю́ра*, *Козю́ра*, *Пицю́ра*, *Снігу́ра*, *Яцю́ра*; в) від дієслів: *Падю́ра* (падати), *Парпу́ра* (діал. «парпати»), *Пендю́ра* («пендючитися»), *Танцю́ра*, *Тиню́ра* («тинятися»).

Значна кількість прізвищ на **-ур-а** має неясну твірну основу: *Баву́ра*, *Бату́ра*, *Бурбу́ра*, *Вігу́ра*, *Гаджаму́ра*,

³⁷ В. Сімович, Українські йменники чоловічого роду на **-о...** стор. 362.

*Гарди́ура, Зігу́ра, Кватю́ра, Пачечу́ра, Харамбу́ра, Цю-
цю́ра, Шабу́ра, Шоробу́ра.*

Прізвища на **-ур** утворилися, мабуть, внаслідок утра-
ти флексії **-а**. На це вказує наявність варіантів ряду
прізвищ на **-ур, -ур-а**: *Діду́ра* і *Діду́р*, *Вігу́ра* і *Вігу́р*,
Яцу́ра і *Яцу́р*. Втрату флексії зумовлювала тенденція
надати прізвищу форму чоловічого роду, оскільки імен-
ники на **-а** переважно жіночого роду. Крім того, в імен-
никах на **-ура** виразніше відчувається негативне емоцій-
не забарвлення. Прізвищ на **-ур** коло трьох десятків.
Деякі з них утворені від власних імен, як *Вінчу́р* (від
Вінкентій), *Мішту́р* (Михайло?), *Янчу́р* (Янко, Іван),
інші від загальних назв: *Бабу́р* і *Бабчу́р* (від «баба»,
«бабка»), *Женчу́р* (імовірно, від «жнець»), *Мамчу́р*
(«мамка»). Зрідка зустрічаються утворені від дієслів:
Шепту́р (від «шептати»). Ряд прізвищ на **-ур** неясні
будовою і походженням: *Банчу́р*, *Вігу́р*, *Кончу́р*, *Мен-
зю́р*, *Памну́р*, *Ту́ту́р*, *Фу́чу́р*, *Цоку́р*.

-ус. Цей суфікс зустрічається в українській мові тіль-
ки в окремих словах, запозичених з латинської мови,
типу «архіваріус», «нотаріус». Записано кілька десятків
прізвищ з цим суфіксом (0,44%). Їх утворено як насміш-
ливі назви на зразок латинських слів додаванням латин-
ського **-ус** до українського імені чи прізвиська, як «па-
нус» і «циганус» у макаронічній промові троянців до
царя Латина (у IV частині «Енеїди» І. Котляревського).
Такими «латинізованими» українськими іменами можна
вважати прізвища *Грінус* (Гринько), *Дмітрис*, *Ілюс*
(Ілько, Ілля), *Клімус*, *Левус*, *Матус* (Матей), *Мікус*
(Микола), *Мількус* (Милько, Омелян), *Федус* (Федь).
За допомогою латинського суфікса утворилися «латин-
ські» прізвища з українських слів: *Байус* (від «бай» —
казкар), *Дімус* (дим), *Канюс* (каня), *Ракус* (рак)³⁸,
Ярмус. Подібні прізвища виникали таким самим спо-
собом і від дієслівних основ: *Дерус* (від «дерти»),
Бігус («бігати»), *Лігус* («лигати»), *Мандрус* («мандру-
вати»), *Терібус* («теребити»), *Ходус* («ходити»).

Тільки в окремих випадках прізвища на **-ус** можна
вважати справді латинськими, наприклад, *Манус* (лат.
manus — рука), *Літус* (лат. litus — берег), але й тут

³⁸ Це прізвище може походити не тільки від «рак». Чеське
Rakousy, rakouský значить «Австрія», «австрійський», отже, *Ракус*
могло означати «австрієць».

не можемо мати абсолютної певності в іншомовному походженні, бо випадкове звукове співпадання могли дати прізвища, утворені від українських дієслів «літати», «манити».

Незрозумілу будову мають прізвища *Бавус*, *Бреус*, *Кірус*, *Маділюс*, *Піндус*, *Реус*, *Чегус*.

-усь, -уськ-а, -уськ-о, -усь-о. Суфікс **-усь** зменшено-пестливий. Таке значення він має в зменшених іменах (Петрусь, Павлусь), у назвах споріднення («дідусь»). Продуктивність його досить обмежена. Частіше ніж в апелятивах, він виступає у прізвищах, які складають 0,26%. Більшість прізвищ на **-усь** утворилася лексико-семантичним способом, в основному це ті, що походять від пестливих власних імен: *Войтусь* (від *Войтіх*), *Іванусь*, *Карнусь*, *Левусь*, *Макарусь*, *Маркусь*, *Павлусь*, *Петрусь*, *Харусь* (від *Харитін*), *Яцусь* (від *Яцько*).

Від зменшено-пестливих іменників, що означають споріднення, виникли прізвища *Братусь*, *Дедюсь* (від гуцульського «дедьо» — батько), *Дідусь*. За цією моделлю утворилися також прізвища *Ткачусь*, *Горбусь*, *Рідусь*. Два останні утворилися від прикметників і мають атрибутивне значення: горбатенький, руденький. Зрідка прізвища на **-усь** виникали від дієслів і мали значення попен *agentis*: *Рипусь* (від «рипати»).

Треба звернути увагу на можливість змішування близьких фонетично типів. Так, цілком можливо, що деякі прізвища на **-ус** (*Грінус*, *Дмитрус*, *Клімус*, *Федус*) могли виникнути з первісних *Грінусь*, *Дмитрусь*, *Клімусь*, *Федусь*, а це припущення підтверджується існуванням паралельних варіантів *Левус* і *Левусь*. Змішання могло бути викликане записом прізвища в документи латинською чи німецькою мовою, де не вживаються знаки для пом'якшення приголосних, а згодом такий неточний запис міг стати основою для вимовляння.

Складний суфікс **-уськ-а** маємо в прізвищі *Любуська*, а суфікс **-уськ-о** в прізвищі *Бакусько*, утвореному від неясної твірної основи. На Тернопільщині записано прізвище *Ванюсьо*, утворене від пестливо-дитячого імені Іван.

-ут, -ут-а, -ут-о, -утк-о. Суфікс **-ут** в українській мові непродуктивний для утворення апелятивів, а в прізвищах зустрічаємо його ще рідше: з шести прізвищ на **-ут**

тільки в чотирьох можна припустити наявність суфікса: *Каву́т, Карху́т, Левку́т, Чеху́т*. З них *Левкут* мало атрибутивне значення, «лівак» (рос. «левша»), а *Кархут* походить, можливо, від первісного **Корхут* від слова «корх», що означало міру в ширину долоні або в чотири пальці (Грінченко, II, 288), отже, назва *Корхут* могла б значити «невеликий чоловічок». *Чехут* — прізвище, утворене від назви національності, походження *Кавут* неясне.

Частіше трапляються прізвища на **-ут-а**. Це, насамперед, зменшені імена: *Богу́та* (від Богуслав), *Васю́та*, *Гану́та* (від Ганна), *Іваню́та*, *Івасю́та*, *Максю́та* (від Максим), *Марку́та* (від Марко), *Масю́та* (Мася, Марія), *Палагу́та* (від Палагна), *Романю́та*, *Сеню́та*. Інші прізвища на **-ут-а** утворені від іменникових або прикметникових основ. Так, прізвище *Балу́та* виникло від прізвища *Ба́ла*, *Бовту́та* — від іменника «бовт» (назва рибальського знаряддя), *Кобу́та* — від прізвища *Коба́*. Від прикметників утворені: *Благу́та* (від «благий»), *Голіу́та* (голий), *Драну́та* (драний), *Череву́та* (череватий). Неясним залишається походження і значення прізвищ *Корнута* (зв'язок з латинським *cognutus* — рогатий — мало правдоподібний), *Лау́та*, *Марму́та*, *Пару́та*, *Сикю́та*.

В окремих випадках, замість флексії **-а**, маємо **-о**: *Збанду́то*, *Яру́то*. Один раз відмітили ми складний суфікс **-утк-о**: *Лазу́тко*. Всіх прізвищ з цими суфіксами 47, що становить 0,51%.

-ух (-'ух), -ух-а (-'ух-а). Суфікс **-ух** виступає в українській мові, насамперед, як формант згрубілих іменників («знайдух», «смердюх»), також згрубілих форм власних імен (Андрух). Частіше виступає з флексією **-а** як згрубілий з негативним емоційним забарвленням: «плетуха», «шептуха». Прізвищ на **-ух, -ух-а** біля сотні (1,07%).

Когноміналізації підлягли, в першу чергу, утворені за допомогою суфікса **-ух (-'ух)** згрубілі форми імен: *Артю́х* (від Артем), *Вавру́х* (від Вавро, Лавр), *Гриню́х* (від Гринь), *Демцю́х* (від Дем'ян), *Дорю́х* (від Дорко, Теодор), *Ілю́х* (від Ілля), *Кондю́х* (імовірно від Кондрат), *Марцелю́х* (від Марцелій, Маркел), *Мацю́х* (від Мацько, Матвій), *Олексю́х* (від Олекса), *Павлу́х* і *Павлю́х*, *Петру́х*, *Стецю́х* і *Стецю́х* (від Стець, Степан), *Яну́х* і *Яну́х* (від Ян, Янко), *Яцю́х* (від Яцько).

Прізвища, утворені від прикметників, мають атрибутивне значення. Вони були зневажливою назвою людини, для якої характерна певна ознака: *Білюх, Гнилюх, Жовтіух, Маліух, Старіух, Черніух*. Атрибутивний характер могли мати і деякі прізвища, утворені від іменників, як *Бабіух* (від «баба»), *Баландіух* («баланда» — повільна, неповоротна людина — Грінченко, I, 24), *Бондзюх* (від дитячого «бондзьо» — животик, черевце, отже, «черевай»), *Пеціух* (від «п'ец» — піч, отже, людина, що сидить на печі), *Попеліух*.

У ряді випадків прізвища на **-ух** виникали як результат згрубіння первісних прізвиськ: *Балух* (з прізвиська *Бала*), *Нетлюх* (з *Нетля*), *Соботіух* (з *Собота*). Можливо, що так же утворилися і прізвища *Гречіух, Діодіух, Жеребіух, Кобиліух, Котеліух, Котіух, Пілюх, Цепіух, Цибріух*. Деякі прізвища походять від дієслівних основ і мають значення зневажливої назви діючої особи: *Коптіух, Питіух*.

Передсуфіксальна частина прізвищ на **-ух** не завжди ясна: *Нітух, Целіух*. Окремі прізвища утворені від неукраїнського слова: *Мендрух, Ментіух, Ченстіух* — від польських прикметників *mądry, mętny, częsty*; *Цімбрух* від нім. *Zimmer* у просторічній українській формі «цимбра» (з вояцького жаргону давньої австрійської армії).

За допомогою суфікса **-ух-а** утворювалися прізвища: а) від власних імен: *Іваніуха, Макаріуха, Маніуха, Матіуха, Петріуха, Семеніуха*; б) від загальних назв: *Братіуха, Сітіуха, Черевіуха*; в) від прикметників: *Біліуха, Рябіуха, Світіуха, Солодіуха, Товстіуха, Чорніуха*; г) від дієслів: *Говоріуха, Жеріуха, Колотіуха*.

-уц, -уц-а, -уць. Суфікс **-уц** в українській мові непродуктивний. Прізвища з цим суфіксом походять, як думаємо, з румунської мови, в якій **-уц** має значення зменшеного (-úța) або прикметникового суфікса (-úț).

Прізвище *Юркіуц* є зменшеною формою від *Юрко*. Варіантом суфікса **-уц**, що виник уже на українському ґрунті під впливом іменників, закінчених на палатальне **ц'** («палець», «хлопець») є суфікс **-уць**, який послужив для утворення прізвища *Пархіуць* (мабуть, зменшена форма від імені *Пархом*). На **-уц-а** маємо прізвища *Боріуца, Плегіуца* (можливо, з рум. *plăgă* — язва, нещастя, біда), *Требіуца* (рум. *treabă* — робота).

-уш, -уш-а, -ушк-а, -ушк-о. Суфікс **-уш** теж неукраїнського походження. Він зустрічається в польській мові в іменах: Tadeusz, Mateusz (з лат. Thaddeus, Matheus), але в нас може бути також чеського походження. Чеська мова має чимало іменників з суфіксом **-oř** (gagoř, gupřoř, klaroř, maltoř), який на українському ґрунті в ненаголошеній позиції міг дати **-уш**.

Маємо коло трьох десятків прізвищ на **-уш**. З них: а) від власних імен: *Бóгуш* (від Богуслав, польськ. Bogusz), *Вілюш* (від Вільгельм), *Гáвруш* (Гаврило), *Грінуш* (Гринь), *Дéмуш* (Дем'ян), *Лéуш* (Лев, Леон), *Мáтуш* (Матвій), *Мікуш* (Микола), *Пéтруш* (Петро), *Януш* (польськ. Japusz). Можливо, що й прізвище *Єруш* походить від власного імені (Єремія, Єрофей); б) від прикметникової основи: *Вéлюш* (великий), *Дра́гуш* (з південнослов'янського *драг*, чеське *drahú*), *М'я́куш*, *Мáлкуш*, *Стрóгуш*.

Деякі прізвища на **-уш** мають неясну будову: *Ба́куш*, *Ві́льшуш*, *Ла́гуш*.

Іншого походження суфікс **-уш-а**, відомий як демінутивний ще в староруській мові як формант зменшених імен (Малуша, мати князя Володимира Великого), продуктивний і сьогодні в російській мові (Павлуша, Петруша). В українських прізвищах ми відмітили його шість разів: *Гаркúша*, *Какúша*, *Легúша*, *Лихúша*, *Матúша*, *Якúша*.

Складний суфікс **-ушк-а**, утворений поєднанням демінутивного **-к-** з суфіксами **-уш**, **-ушь**, **-ух**, виступає в прізвищах *Іванúшка*, *Макарúшка*, *Митлúшка*, *Матúшка*, *Нірúшка*, *Петрúшка*, *Побігúшка*, *Теребúшка*, *Чернúшка*. Часто він одержує в українських прізвищах флексію **-о**. Більшість цих прізвищ — зменшені форми власних імен: *Андрúшко*, *Костúшко*, *Лаврúшко*, *Матúшко*, *Натáлушко*, *Павлúшко*, *Федюшко*. Від прикметників утворені прізвища *Косúшко* («косий»), *М'якúшко* («м'який»). Зменшено-пестливі форми, утворені від іменників, являють собою прізвища *Горбúшко* і *Злодúшко* (очевидно, з етимологічного «злодюшко»).

-хн-о. Українським особовим назвам на **-хн-о** приділяв увагу В. Сімович. Він твердив, що суфікс **-н-о** нашаровувався на основі, закінчені на **х**, якими були скорочені церковні імена єврейського і грецького походження, що в якомусь складі мали **х**. Так, поряд з су-

фіксом **-н-о** утворився згодом новий формант **-хн-о**. Через змішання здрібнілого суфікса **-сь** з визвуковим **х** скорочених власних імен суфікс **-хн-о** поширився, на думку цього автора, також на інші імена, які пізніше стали прізвищами³⁹. Думку В. Сімовича про шлях виникнення суфікса **-хн-о** уточнює Л. Л. Гумецька, яка вважає, що суфікс **-х** існував незалежно від церковних особових назв, а «процес, описаний Сімовичем, тільки значно посилив продуктивність типу особових назв на **-х** в мові української народності XIV—XV ст.»⁴⁰.

Існуючі сьогодні прізвища на **-хн-о** — це, насамперед, когноміналізовані зменшені імена: *Васюхнó*, *Дахнó* (від Дасій, Дацько), *Кахнó*, *Михнó*, *Івахнó*, *Сахнó*, *Терéхно*, *Юхнó*, *Яхнó*. Рідше зустрічаються прізвища цього типу, утворені не від власних імен: *Бохнó*, *Лохнó*, *Махнó*, *Пелюхнó*, *Чухнó*, *Шахнó*. Серед них є утворені від іменникових і дієслівних основ⁴¹. Прізвища на **-хн-о** становлять 0,14%.

-х. Суфікс **-х** виступає тільки в складі когноміналізованих власних імен: *Артéх* (від Артемі́й), *Бараба́х* (Варрава), *Вах* (з первісного Івах, від Іван), *Гаври́х* (від Гаврило), *Дмитра́х* (Дмитро), *Іва́х* (Іван), *Сех* (Семен), *Стах* (Станіслав), *Стех* (Степан), *Терéх* (Терентій). Прізвища такі становлять 0,1%.

-ц'-а. Цей демінутивний суфікс використовується для утворення пестливих іменників, переважно назв споріднення, назв деяких предметів та імен у мові, зверненій до дітей: бабунця, донця, внуця, руця, голівця, Оленця, Ганця > Гандзя.

Знаходимо три прізвища, утворені за цією моделлю: *Гу́ндзя*, *Міндзя*, *Па́нця*. Перші два утворені на зразок імені Гандзя, але від неясної основи. *Панця* виникло, мабуть, як насмішливе прізвисько від іменника «паня», «панія».

³⁹ В. Сімович, Українські чоловічі ймення осіб на **-но**, «Збірник Комісії для дослідження історії української мови», т. 1, К., 1931, стор. 87—112.

⁴⁰ Л. Гумецька, Нарис словотворчої будови української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, стор. 15.

⁴¹ В. Сімович, Українські чоловічі ймення осіб на **-но**, «Збірник Комісії для дослідження історії української мови», т. 1, К., 1931, стор. 90—92.

Закінчуючи перегляд суфіксів-формантів українських прізвищ іменникового типу, подаємо зведену таблицю, яка унаочнює частоту їх вживання.

Суфікси прізвищ іменникового типу

Суфікс	Типові приклади	Кількість прізвищ	Процент
-ук (-'ук), -чук	<i>Тарасюк, Глуханюк, Шевчук</i>	1525	16,57
-енк-о	<i>Гордієнко, Бондаренко, Миргородченко</i>	1110	12,06
-ак (-'ак), -чак	<i>Юрчак, Марущак, Подольак</i>	904	9,82
-ик, -їк, -ник	<i>Васілик, Рбік, Килимник</i>	695	7,55
-к-о	<i>Крутько, Глушко, Жилко</i>	672	7,30
-евич, -ович	<i>Конашевич, Федевич, Мельникович</i>	562	6,10
-ець	<i>Криклівець, Богуславець, Павлішинець</i>	328	3,56
-ан (-'ан)	<i>Білан, Грицан, Слободян</i>	224	2,43
-к-а	<i>Гівка, Гнатінка, Кукурічка</i>	206	2,23
-ич, -анич	<i>Антонич, Наталич, Сливканич</i>	198	2,15
-ій	<i>Палій, Пилипчій, Бабій</i>	185	2,10
-ун (-'ун)	<i>Щебетун, Рябчун, Бйун</i>	185	2,10
-ар (-'ар)	<i>Чубар, Смоляр</i>	108	1,17
-ай	<i>Бородай, Пристай, Грицай</i>	105	1,14
-ух (-'ух), -ух-а	<i>Павлюх, Старух, Товстуха</i>	99	1,07
-ок	<i>Євтушок, Рибачок, Зробонок</i>	97	1,05
-ур (-'ур), -ур-а	<i>Дідур, Іванюра</i>	91	0,98
-ал-о, -кал-о	<i>Гупало, Гакало</i>	75	0,81
-д-а	<i>Жміда, Яцунда</i>	73	0,79
-ил- (-ил-а, -ил-о, -илк-о)	<i>Путіла, Боріло, Шумілко</i>	66	0,71
-ей	<i>Білей, Задерей</i>	66	0,71
-уш, -уш-а, -ушк-а, -ушк-о	<i>Петруш, Лихуша, Макарушка, Федюшко</i>	61	0,66
-ас (-'ас)	<i>Юрає, Гаяє</i>	60	0,65
-ач (-'ач)	<i>Волохач, Плєскач</i>	60	0,65
-'о	<i>Матійцо, Худьо</i>	57	0,61
-аш (-'аш)	<i>Худаш, Ілляш</i>	55	0,59
-ин-а	<i>Іваніна, Кучеріна</i>	55	0,59

Суфікс	Типові приклади	Кіль- кість пріз- вищ	Процент
-айл-о	<i>Дибайло, Потягайло</i>	51	0,55
-ут, -ут-а, -ут-о	<i>Чехут, Романюта, Яруто</i>	47	0,51
-ул-а	<i>Савула, Смакула</i>	45	0,49
Скорочені, на м'який приго- лосний	<i>Кузь, Федь, Мусь</i>	44	0,47
-ус	<i>Дмитрус, Лігус</i>	41	0,44
-ейк-а, -ейк-о	<i>Тацейка, Божейко</i>	38	0,41
-аль	<i>Мігаль, Довгаль</i>	35	0,38
-ань	<i>Лукань, Горбань</i>	34	0,37
-ал-а	<i>Качала, Шавала</i>	30	0,32
-иц'-а	<i>Лук'яниця, Пришлиця</i>	28	0,30
-иш	<i>Гавриш, Черніш</i>	28	0,30
-ечк-о	<i>Василечко, Маслечко</i>	26	0,28
-ош	<i>Мірош, Плакош</i>	25	0,27
-усь	<i>Карпуть, Ткачуть</i>	24	0,26
-ак-а (-'ак-а)	<i>Федоряка, Невмивака</i>	23	0,25
-иг-а	<i>Петрига, Малига</i>	23	0,25
-ел-а, -елк-а	<i>Куцела, Хавелка</i>	22	0,24
-ба	<i>Майба, Корейба</i>	20	0,21
-айк-а, айк-о	<i>Плавайка, Лисайко</i>	19	0,20
-ах	<i>Білах, Ромах</i>	19	0,20
-ег-а	<i>Здоровега, Василега</i>	19	0,20
-ет, -ет-а	<i>Шеремет, Чернета</i>	18	0,19
-ер-а	<i>Бугера, Джеджерера</i>	17	0,18
-очк-а, -очк-о	<i>Бідочка, Іваночко</i>	17	0,18
-ашк-о	<i>Василашко, Кияшко</i>	16	0,17
-ень	<i>Білень, Віхопень</i>	16	0,17
-ир, -ир-а	<i>Гладір, Цупіра</i>	15	0,16
-ол, -ол-а	<i>Туркол, Верхола</i>	15	0,16
-от-а	<i>Дребота, Ницота</i>	15	0,16
-уг (-'уг), -уг-а	<i>Биндюг, Смалюга</i>	15	0,16
-унь	<i>Братунь, Яремичунь</i>	15	0,16
-ах-а	<i>Затиріаха, Шербіаха</i>	14	0,15
-ор-а	<i>Феджора, Джиджора</i>	14	0,15
-ул	<i>Ганул, Лупул</i>	14	0,15
-ась	<i>Микитась, Кохась</i>	13	0,14
-хн-о	<i>Івахно, Лахно</i>	13	0,14
-ат (-'ат-)	<i>Процев'ят</i>	12	0,13
-еньк-а, -еньк-о	<i>Матенька, Головенько</i>	12	0,13
-іль (-оль, -ель)	<i>Рігіль, Фіголь, Чечель</i>	12	0,13
-аб-а, -'аб-а	<i>Кирч'аба, Баляба</i>	11	0,12
-ал	<i>Гіцал, Тупал</i>	11	0,12
-анк-о	<i>Петричанко, Шумелянко</i>	11	0,12
-др-а	<i>Дудідра, Ляпідра</i>	11	0,12
-ул'-а	<i>Горц'яла, Носц'я</i>	11	0,12
-уль	<i>Горбуль, Носуль</i>	11	0,12
-ех, -ех-а	<i>Малех, Бирмеха</i>	11	0,12
-ар-а	<i>Кавара, Чувара</i>	10	0,10

Суфікс	Типові приклади	Кількість прізвищ	Процент
-ичк-а, -ичк-о	Палянічка, Павлічко	10	0,10
-іт, -от	Бовкіт, Дуркот	10	0,10
-л-о	Койло, Тягло	10	0,10
-х	Стех, Терех	10	0,10
-ис	Годис, Котис	10	0,10
-им	Борім	9	0,09
-с-а	Трómса	9	0,09
-аг-а (-'аг-а)	Летяга	9	0,09
-ешк-о	Демешко	8	0,08
-ин	Волошин	8	0,08
-ох-а	Петльóха	8	0,08
-ись	Макись	7	0,07
-иськ-о	Ковалісько	7	0,07
-івк-а, -овк-а	Івасівка, Фенóвка	6	0,06
-іст	Кабаніст	6	0,06
-іт-а	Мазовіта	6	0,06
-м-а	Кічма	6	0,06
-авк-а, -авк-о	Хліпавка, Малявко	5	0,05
-ат	Курнат	5	0,05
-ик-а	Галазіка	5	0,05
-их	Вáврих	5	0,05
-их-а	Костіха	5	0,05
-ір	Кулешір	5	0,05
-ось	Пáвлось	5	0,05
-ук-а	Лазука	5	0,05
-уц, -уц-а, -уць	Юркúц, Требу́ца, Пархúць	5	0,05
-ант	Кубант	4	0,04
-еп-а	Дулéпа	4	0,04
-есь	Михтéсь	4	0,04
-ищ-е	Павліще	4	0,04
-оньк-а, -оньк-о	Гáлонька, Іванóнько	4	0,04
-ос	Гаврільос	4	0,04
-уд-а	Хамúда	4	0,04
-уйк-о	Загорúйко	4	0,04
-уньк-а, -уньк-о	Галúнька, Старúнько	4	0,04
-ав-а	Лазáва	3	0,03
-ал'-а	Рогáля	3	0,03
-еб-а	Вашкéба	3	0,03
-иб-а	Кольчíба	3	0,03
-ид-а	Балíда	3	0,03
-ит-а	Малíта	3	0,03
-ишк-о	Малíшко	3	0,03
-іг-а	Черніга	3	0,03
-об-а	Сірóба	3	0,03
-ог-а	Малóга	3	0,03
-уй	Коцúй	3	0,03
-уник	Іванúник	3	0,03
-ц'-а	Пáнця	3	0,03
-евк-а	Костéвка	2	0,02

Суфікс	Типові приклади	Кількість прізвищ	Процент
-ед-а	<i>Букéда</i>	2	0,02
-ем-а	<i>Гадéма</i>	2	0,02
-ен	<i>Бадéн</i>	2	0,02
-енд-а	<i>Молéнда</i>	2	0,02
-н'-а	<i>Березня́</i>	2	0,02
-уз-а	<i>Криму́за</i>	2	0,02
-улк-а	<i>Диду́лка</i>	2	0,02
-ец-а	<i>Дуплéца</i>	1	0,01
-ийл-о	<i>Загаси́йло</i>	1	0,01
-ійськ-о	<i>Сави́йсько</i>	1	0,01
-ойк-о	<i>Тихо́йко</i>	1	0,01
-ойн-а	<i>Телего́йна</i>	1	0,01
-олт-а	<i>Собо́лта</i>	1	0,01
-ольк-о	<i>Мандро́лько</i>	1	0,01
-онь	<i>Яро́нь</i>	1	0,01
-охт-а	<i>Куро́хта</i>	1	0,01
-оц-а	<i>Дмитро́ца</i>	1	0,01
-тв-а	<i>Соло́тва</i>	1	0,01
-ун'-а	<i>Лібу́ня</i>	1	0,01
	Разом:	9200	100,00 (99,67)

Префіксальний спосіб словотвору, на протилежність до суфіксального, дуже рідко використовувався для утворення прізвищ. Ми можемо вказати всього кілька прізвищ, утворених від твірної основи за допомогою префіксів. Це такі прізвища, як *Беззубик*, *Безпальок*, *Залипка*, *Надрага*, *Накапелюх*, *Небрят*, *Невдовець*, *Неміж* (тобто «не муж»), *Пристінка*. З погляду морфемної будови в деяких із цих прізвищ є не тільки префікси, а й суфікси, проте утворені вони тільки префіксальним способом від іменників «зубик», «пальок», «липка», «вдовець», «стінка».

В інших прізвищах з префіксами маємо комбінований (префіксально-суфіксальний) або регресивний спосіб словотвору.

Для утворення прізвищ префіксальним способом послужили тільки префікси **без-**, **за-**, **на-**, **не-**, **при-**.

Префікс **без-** означає відсутність предмета, вираженого основою. Прізвища *Беззубик*, *Безпальок*, *Безус* — це синоніми прикметникових прізвищ *Беззубий*, *Безпальий*, *Безусий*.

Префікси **за-** і **при-** виражають просторові відношення: *Заліпка* — означало людину, що жила за липою, а *Пристінка* — «стінка», що знаходиться «при чомусь».

Префікс **не-** виражає повне заперечення поняття, названого кореневою морфемою (слов'янське *alpha privativum*).

Оригінальним є утворення прізвища *Накапелюх* за допомогою префікса **на-**. Гадаємо, що це прізвище — залишок якогось словосполучення чи речення, в якому слова «на капелюх» були непрямим додатком. Чись висловлення з цими словами видалось настільки смішним, що «на капелюх» лексикалізувалось, перетворилось у прізвисько, а згодом стало родовим прізвиськом. Подібно, мабуть, виникло і прізвище *Надрага* (звук *г* проривний), утворене від південнослов'янської основи і, можливо, на південнослов'янському ґрунті.

Значно частіше, ніж чисто префіксальні утворення, зустрічаються прізвища, утворені мішаним, префіксально-суфіксальним способом. Як відмічає І. І. Ковалик, «вся вага словотворчого функціонування здебільшого припадає на префіксальну частину, що часто вказує на просторове відношення новоназваного предмета до іншого предмета, вираженого початковим словом. Суфіксальна частина виконує передусім структурну роль творення іменника чи іншої частини мови»⁴².

У прізвищах, утворених префіксально-суфіксальним способом, беруть участь префікси **без-, ви-, з-, за-, на-, не-, недо-, о-, пере-, під-, по-, при-, про-** та біля трьох десятків суфіксів.

Прізвища з префіксом **без-** мали атрибутивний характер. Вони вказували на відсутність предмета, названого кореневою морфемою. Їх основа — іменник, а найчастіше використовуваний суфікс **-к-о**: *Беззубко*, *Безноско*, *Безпалько*, *Безп'ятко*, *Безручко*, *Безушко*, *Безштанько*. Рідше зустрічаються утворення з суфіксом **-ник**: *Безхлібник*.

Від префіксально-суфіксальних прізвищ з префіксом **без-** могли утворюватись похідні прізвища за допомогою патронімічних суфіксів **-енк-о**, **-ук**: *Безвершенко* (від *Безверхий*), *Безпальченко* (від *Безпальчий*, тобто «син Безпальчого»), *Безносіок* (син *Безносого*).

⁴² І. І. Ковалик, *Вчення про словотвір*, вип. II, Львів, 1961, стор. 20.

Префікс **ви-** виступає у прізвищах, утворених від дієслів з цим префіксом: *Вібранець, Вігодованець, Вікиданець, Віхопень, Віхованець*. Найчастіше поряд з префіксом використовувались суфікси **-ень, -ець**, рідше **-айл-о**: *Виганяйло*.

Префікс **з-** знаходимо майже виключно в прізвищах, утворених від дієслів з цим префіксом: *Збирак, Здерка, Здерко, Зузіло*, які можна розглядати як поміна agentis «той, що збирає», «здер», «звувив». Рідше префікс поєднувався з іменниковою основою: *Зволяк*, прізвище, утворене, мабуть, від сполучення «з Волі».

Найчастіше вживаним у прізвищах є префікс **за-**, за допомогою якого утворювалися прізвища від іменникових дієслівних основ. Прізвища, утворені від іменникових основ, виражали переважно просторові відношення, були назвами людей, що проживали «за» об'єктом, названим кореневою морфемою: *Забірко* (від «за бором»), *Завалко* («за валом»), *Загірняк* («за горою»), *Задворняк* («за двором»), *Забужан* («за Бугом»), *Задесенець* («за Десною»), *Заруденець* («за Рудном»).

Прізвища, утворені від дієслів з префіксом **за-**, переважно агентивні: *Замирайло, Забияка, Затиріха, Забігач, Залігач, Задерей, Загасійло, Забаріло, Завалій, Зарубій, Засядько, Захвотко*. Значення деяких прізвищ неясне: *Забанджало, Заковрашко*.

Префікс **на-** виступає переважно в прізвищах, утворених від дієслів: *Налізько* (від «нализатись»), *Настобурко* («настобурчити»), *Нагуляк* («нагуляти»), *Накопало* («накопати»). Рідше трапляються відіменні утворення: *Нагірняк, Нахвостац, Надашкєвич*.

Префікс **над-** дуже малопродуктивний, про це свідчить факт, що зустрівся тільки в одному прізвищі: *Надточій*, очевидно, від дієслова «надточити».

Заперечна частка **не** виступає у функції префікса в прізвищах, утворених від дієслівних основ. Це назви осіб, для яких стан чи дія, виражена основою, не була властива: *Небоян, Невмивака, Неїлко, Нечитайло, Неспляк, Недождій*. Від них за допомогою патронімічних суфіксів могли утворюватись похідні прізвища: *Неумивайченко, Нечитайлюк*.

Префікс **недо-** виступає досить рідко і тільки в прізвищах, утворених від дієслів: *Недомірко, Недоносок, Недошівка*.

Префікс **о-** частіше зустрічається в дієслівних утвореннях: *Огорілко, Огрізло, Одерій, Олізько, Осідáč, Осáдко*. Рідше за його допомогою утворювались прізвиська від іменних основ: *Озимук, Ошийко, Ощудляк*.

Префікс **пере-** виступає тільки в прізвиськах, утворених від дієслів: *Переварюха, Передерій, Пересоляк, Пересуньо, Перетятко, Переходень*.

Префікс **під-** виступає в прізвиськах *Піджарко, Підданюк, Підсадюк, Підлатайчук, Підгірняк*. Серед них є і відіменні, і віддієслівні.

Серед прізвиськ з префіксом **по-** переважають утворення з суфіксами **-ко, -айло, -ало, -ило**: *Побурко, Породько, Похілько, Поступайло, Потягайло, Почекайло, Пошивайло, Походило, Помикало*. Рідше трапляються прізвиська з іншими суфіксами: *Побігун, Побігущка, Походенько, Полежак, Покиданець, Погорілець*. До винятків належать прізвиська з префіксом **по-**, утворені від іменних основ: *Полаб'юк, Покляченко, Подвайцятник*.

Префікс **при-**, як правило, виступає у прізвиськах, утворених від дієслів з цим префіксом: *Притулка, Придатко, Приліпко, Прихідько, Прийдун, Присташ, Пришляк, Притуляк, Приступляк, Прибіло*. Винятком є прізвиське, утворене від іменної основи: *Прилюдько*.

Префікс **про-** зустрічається в прізвиськах рідко і тільки у віддієслівних утвореннях: *Проциділо, Профатило, Прободяк, Прогонюк*.

Прізвиська у формі родового відмінка. До прізвиськ, утворених морфологічним способом, належить зарахувати також прізвиська у формі родового відмінка однини, засобом вираження якої є флексія **-а (-'а)**, та у формі родового відмінка множини іменників з суфіксом **-ат-**.

Прізвиська такі є пережитком досить давньої епохи і зустрічаються сьогодні рідко. Ще в XVI—XVII ст. родовий відмінок приналежності був як прізвисько явищем досить поширеним. І. Франко на основі архівних матеріалів приводить чимало прикладів селянських прізвиськ (переважно прикметникового типу) у формі родового відмінка, як Микола *Лукина́*, Іван *Кривого́*, Максим *Возної́*, Федір *Чорного́*, Василь *Кривобого́*, Хведько *Долінського́*. Прізвиська *Романча́т, Грицев'я́т, Процев'я́т, Максимча́т, Іванча́т* є родовим відмінком множини

від назв Романча́, Грицев'я́, Процев'я́, Максимча́, Іванча́, тобто дитина Романа, Гриця, Проця, Максима, Івана⁴³. На виникнення прізвищ із колишніх прізвиськ у формі родового відмінка звертає увагу В. К. Чичагов: «Характерною граматичною рисою прізвиська є форма родового відмінка, яка могла мати різні закінчення залежно від походження даної форми»⁴⁴. Чичагов приводить ряд прикладів: Хитрово, Дурново, Іван Петрович Федорова, Герасим Енышев Муравьева й ін. Цей автор правильно вказує на те, що, перетворюючись з індивідуального прізвиська у родові прізвище, така назва у вигляді родового відмінка одержувала іншу форму: форми родового відмінка прикметників замінялись формою, узгодженою з ім'ям. «Це була вже за своїм граматичним значенням не форма присвійного прикметника, а форма іменника»⁴⁵.

Серед сучасних українських прізвищ ми вже не знаходимо зовсім назв на **-ого, -ої** типу *Кривого, Возної*. Ці колишні прізвиська, переходячи на становище родових прізвищ, замінилися формою, узгодженою з ім'ям у відмінку і роді (*Кривий, Возний* або *Крива, Возна*).

Зате існує досить значна кількість прізвищ, закінчених на **-а**, які генетично є формами родового відмінка іменникової назви. На думку, що це родовий відмінок приналежності, нас навели прізвища, утворені від власних імен: *Даві́да, Демі́да, Демка, Заха́ра, Іва́шка, Ка́рпа, Сенька, Свири́да, Севе́ра, Терешка, Тиме́чка, Усти́ма, Юхи́ма, Яку́ба*. Що це назви, утворені від імен, і що це не первісний називний відмінок, у тому не може бути сумніву. Ніде на Україні Карпа чи Захара не кликали «Карпою» чи «Захарою». Назви *Ка́рпа, Заха́ра, Даві́да* — це родовий відмінок приналежності, що відповідав на питання «чий син?» Переходячи з означення в прізвисько, а згодом стаючи родовим прізвищем, ці назви одержали значення називного відмінка й відмінюються сьогодні як іменники І відміни, а проте генетично — це форми родового відмінка однини. Прийнявши цей висновок за основу, ми вирішили, що ціла низка інших пріз-

⁴³ І. Франко, назв. праця, стор. 8—18.

⁴⁴ В. К. Чичагов, Из истории русских имен, отчеств и фамилий, М., 1959, стор. 108.

⁴⁵ Там же, стор. 106.

вищ на -а (-'а) також являє собою колишній родовий відмінок приналежності, утворений від первісних прізви-ськ. Такими прізвищами, між іншими, є: *Ба́са, Бе́вза, Бу́та, Глу́ха, Гни́па, Гу́дза, Гуді́ма, Гу́та, Ді́да, Долу́да, Дро́зда, Гро́ма, Козу́ра, Корча́ка, Магоме́та, Ме́да, Ова́да, Попере́ка, Ра́ба, Са́са, Снігу́ра, Су́сла, Чобо́та, Чу́ба, Шве́да, Шеме́та, Ястре́ба, Ящу́ра* і багато інших.

Первісно ці назви мусили бути в силу своєї синтаксичної функції (неузгоджене означення) незмінними: *Іван Шведа, Івана Шведа, Іванові Шведа, Іваном Шведа*. Згодом, перетворившись у родові прізвища, вони одержали відмінкові закінчення на зразок іменників I відміни.

Другий тип прізвищ, що виникли з первісної форми родового відмінка, це прізвища на -ат (-'ат): *Миков'ят, Кон'ят, Процев'ят, Щура́т*. Вони являють собою форми родового відмінка множини від іменників з суфіксом -ат- (IV відміна). Ця форма, ставши родовим прізвищем, лексикалізувалась і відмінюється сьогодні як іменник чоловічого роду другої відміни: *Процев'ят, Процев'ята, Процев'ятові, Процев'ятом* ⁴⁶.

Прізвища, утворені регресивним способом

Досить значна кількість українських прізвищ утворилася регресивним (безафіксним) способом словотвору.

I. I. Ковалик виділяє два відмінні за своєю будовою розряди утворених цим способом слів:

а) безсуфіксні похідні іменники, які сформувалися в результаті відкидання суфіксальної частини відповідного дієслова, і

б) похідні іменники, що постали в результаті занепаду давнього основотворчого елемента -ї (>ь), за допомогою якого формувалися іменники колишніх і-основ і який додавався до «голої» основи після попереднього відсікання суфікса або відповідного закінчення початкового слова ⁴⁷.

Серед сучасних українських прізвищ знаходимо ці обидва словотворчі розряди.

⁴⁶ Про прізвища, утворені з форм родового відмінка, див. також на стор. 15—16.

⁴⁷ I. I. Ковалик, назв. праця, стор. 24—25.

До утворених від дієслівних основ належать прізвища:

а) від безпрефіксних дієслів: *Галама́га* (від «галамагати» — верзти нісенітницю — Грінченко, I, 346), *Гмі́ря* (від «гмирати», пол. gmeгаć, gтугаć — марудити, колупатися), *Дрі́га* (від «дригати»), *Канді́ба* («кандибати»), *Кі́да* («кидати»), *Клі́па* («кліпати»), *Ко́шля* («кошлати»), *Куд́ла* («кудлати»), *Лі́ба* («либати»), *Рéна* («репатися»), *Рі́га* («ригати»), *Рю́ма* («рюмати»), *Сі́па* («сипати»), *Сі́са* («сисати», ссати), *Ску́ба* («скубати», скубти), *Хва́ста* («хвастати»), *Хі́та* («хитати»), *Хлі́ста* («хлистати»), *Ці́ба* («цибати» — йти, крокувати), *Шéпта* («шептати»), *Шко́рба* («шкорбати» — тягнути, теревити);

б) від префіксальних дієслів: *Дого́йда* («догойдати»), *Заї́ка* («заїкатися»), *Зака́ла* («закаляти»), *Зака́ла́та* («закалатати»), *Заму́ра* («замурати»), *Застéба* («застебати»), *На́пха* («напхати»), *Не́теса* («не тесати», «неотесаний»), *Пере́йма* («переймати»), *Погі́ба* («погибати»), *Помáза* («помазати»), *Пору́ба* («порубати»), *Поту́ра* («потурати»), *Похва́та* («похватати»), *Приди́ба* («придибати»), *Прий́ма* («приймати»), *Приста́ва* («приставати»), *Пристúпа* («приступати»), *Прити́ка* («притикати»).

Інший тип безсуфіксних утворень являють собою прізвища, які становлять «голу» дієслівну основу: *Брик*, *Дожид*, *Дюг* (дюгати»), *Жмур*, *Зака́ль* («закаляти»), *Квич* («квичати»), *Луц*, *Мац*, *Плюц*, *По́хил*, *Пріліп*, *Приті́с*, *Пуш* («пушити»), *Скрип*, *Сóлоп* («солопити»), *Стек* («стекти»), *Строй*, *Стус*, *Три́ц*, *Шкроб*.

До виняткових належить утворення прізвищ регресивним способом від прикметникових основ: *Гнідь*, *Крась*, *Крих*, *Рудь*, *Сідь*, *Твердь*, *Швидь*, *Юнь*.

Але поряд із цими прізвищами, утвореними регресивним способом від дієслів і прикметників, що мали агентивне або атрибутивне значення, існує ще значна кількість безсуфіксних прізвищ, утворених від зовсім неясної основи, про будову яких нічого не можна сказати, крім того, що вони одно- або більшескладові. До них належать:

а) односкладові: *Брунь*, *Гель*, *Глень*, *Гнись*, *Гось*, *Готь*, *Грель*, *Дец* (від нього похідні *Де́чик* і *Де́чикевич*), *Друсь*, *Зброж*, *Пач* (похідне *Пачовський*), *Пель*, *Смук*, *Триль*, *Шех* (похідне *Шехович*), *Шот*;

б) дво- і більшешкладові: *Гáнша, Гéва, Гéндза, Гíжа, Горúна, Дéйна, Джáла, Дúда, Дóда, Дюба, Лóга, Нíдза, Рúна, Сне́да, Съóбста, Фóца, Хамáза, Хóха, Цю́га, Чúна, Шéна, Шóма*.

Ще інший тип безсуфіксних прізвищ становлять нечисленні назви з флексією **-о**, утворені з іменників на приголосний, подібно як *Дніпро* з первісного *Дніпр*. Такими є прізвища *Кізлó, Хребтó, Чабрó* (від «чабер» — назва рослини).

Прізвища, утворені синтаксико-морфологічним способом

Характеристичним типом українських особових назв є прізвища, в процесі утворення яких з'єднувалися два корені чи основи.

Антропонімічні композити були відомі на слов'янській території вже в далекому минулому. Знаходимо їх у фольклорних творах майже всіх слов'янських народів, наприклад, *Вернидуб, Вернигора, Кожум'яка, Котигорошок, Крутивус, Товчикамінь, Сучимотузок* — в українських народних казках⁴⁸, *Waligóra, Wugwidab* — у польських легендах⁴⁹, *Zlatovlasá, Vševěd, Větroplach* — у чеських⁵⁰, *Любижълѣдка, Острозѣбка, Впийзѣб, Търпибежко* — в болгарських⁵¹.

На давність складних антропонімів указують і загальнослов'янські імена — *Ярослав, Мстислав, Святополк, Будимир, Судивой, Людмила, Далібор, Богумил* та назви слов'янських богів: *Дажбог, Стрибог, Святovid*.

Розглядові слов'янських антропонімічних композитів присвячений увесь другий розділ праці Ф. Міклошича «Die Bildung der slavischen Personennamen». Він уважав завданням, що стоїть перед дослідниками складних антропонімів, встановити: 1) які частини мови можуть становити компоненти складної назви; 2) які зміни відбуваються у визвуку першої основи; 3) взаємовідно-

⁴⁸ Див. «Українські народні казки» за ред. П. М. Попова, К., 1951.

⁴⁹ Див. «Polskie bańnie ludowe», Opracował J. Jodelka, Warszawa, 1956.

⁵⁰ Див. «Strom pohádek z celého světa», Praha, 1958.

⁵¹ Див. О. Василев, Дивата гора, Съчинения в пет тома, София, 1957.

шення між компонентами складної назви; 4) порядок сполучення компонентів. На думку Міклошича, складними є також назви, першим компонентом яких є прийменник або заперечна частка⁵².

Складні назви — прізвиська знаходимо в староукраїнських грамотах XIV—XV ст. (*Долгодат Долгодатович*. *Іванко Мукосевич*, *Александро Самогечич*)⁵³. Детальний аналіз різних типів складних особових назв цього періоду дала Л. Л. Гумецька⁵⁴.

Складні антропоніми виступають і в пам'ятках російської мови. Прізвиська *Горемыка*, *Белоглаз*, *Трегуб*, *Мясоед*, *Вислоух*, *Долгорукій* знаходить В. К. Чичагов у матеріалах «Актів феодального землевладення и хозяйства XIV—XVI вв.»⁵⁵, прізвиська *Богомаз*, *Богомол*, *Салмозерец*, *Пусторосл* приводить А. М. Селищев⁵⁶.

Я. С. Бистронь говорить, що в XVI—XVII ст. існували польські складні прізвиська *Wozignój*, *Kazirodek*, *Grzebi-póžka*, *Płaszczymaka*, *Parzysłońce*, *Liczykrupa*, *Golipięta*, а також складені *Krupny Dziad*, *Kantuś od Orawców* і ін. На його думку ці особові назви не закріпилися у функції родових прізвищ з двох причин: по-перше, вони були незручні для вживання і, по-друге, самі носії намагались позбутися їх, як прізвиськ переважно глузливих, а то й непристойних⁵⁷. Серед сучасних російських прізвищ збереглися утворені від первісних складних імен і прізвиськ прізвища *Горемыкин*, *Мясоедов*, *Богомолос*, *Вислоухов*. В інших слов'янських мовах складні прізвища зустрічаються дуже рідко.

Для української антропонімії характерне збереження досить значної кількості композитів у ролі родових прізвищ. Серед чотирнадцяти тисяч прізвищ, які ми взяли за основу для вивчення їх словотворчої будови, складних знайдено 350, тобто 2,5%. Таким чином, складні

⁵² Див. «Die Bildung der slavischen Personen-und Ortsnamen», Heidelberg, 1927, стор. 19—20.

⁵³ В. Розов, Українські грамоти, т. I, К., 1928, стор. 107, 139, 154.

⁵⁴ Див. Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, стор. 18—23.

⁵⁵ Див. В. К. Чичагов, Из истории русских имен, отчеств и фамилий, М., 1959, стор. 113, 124.

⁵⁶ Див. А. М. Селищев, Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ, Ученые записки МГУ, вып. 128, М., 1948.

⁵⁷ J. S. В у s t r o ŋ, назв. праця, стор. 98.

прізвища утворюють досить значну і дуже типову для української антропонімії групу.

Відзначаємо такі типи складних прізвищ:

1. Прізвища, утворені синтаксико-морфологічним способом (з'єднання основ за допомогою сполучного голосного). У свою чергу вони поділяються на такі підгрупи:

а) прізвища, утворені з'єднанням прикметникової основи з іменником: *Біло(в)у́с, Білобра́м, Білово́л, Білоді́д, Білоду́б, Білозі́р, Білокі́нь, Білоно́га, Білоскі́рка, Білотка́ч, Білогáй, Білозу́б, Божево́ля, Гнилозу́б, Голобу́т, Голодзьо́б, Доброба́тько, Доброхлі́б, Довгоно́с, Довгоши́я, Жовто́брюх, Жовтоно́га, Косоно́га, Красножо́н, Красноцо́к, Кривоні́жка, Кривоні́с, Криворо́т, Кривору́чка, Кривоу́с, Кривоши́я, Лисозі́р, Лиході́д, Лихопа́вло, Малогра́ш, Малому́ж, Мокроу́с, Новоса́д, Новохре́ст, Пустові́йт, Рябові́л, Рябокі́нь, Рябокоро́вка, Рябоша́пка, Рябокля́ч, Святоку́м, Сивокі́нь, Сіроба́ба, Сірошта́н, Слабоду́х, Староду́б, Сухове́рша, Сухомлі́н, Сухоні́с, Твердохлі́б, Товстоп'я́т, Товсто́рог, Тонкошкú́р, Червоношта́н, Чорнобро́в, Чорново́л, Чорнозу́б, Чорнокóжа, Чорномо́р, Чорноу́с.*

Ряд прізвищ цієї підгрупи є нечленими складними прикметниками: *Білоно́г, Кривоборо́д, Сивола́п, Тонкошкú́р* і ін. У ряді випадків існують паралельні форми: *Чорнобро́в* і *Чорнобри́вий*. Очевидно, прізвища — нечленні прикметники повністю субстантивувалися й відмінюються як іменники.

Від прізвищ цієї підгрупи досить часто утворювались похідні прізвища за допомогою патронімічних суфіксів, напр., від *Кривов'яз* — *Кривов'язенко*, від *Чорноміса* — *Чорномісенко*, від *Рябокобілка* — *Рябокобіленко*. Від складених топонімів утворилися складні прізвища прикметникового типу, як *Старосельський, Сухоста́вський, Сухоя́рський*, утворені від назв Старе Село, Сухий Став, Сухий Яр. Але, як правильно вказує І. І. Ковалик, «якщо від складного слова утворюється похідне слово, то це вже не синтаксико-морфологічний, а морфологічний спосіб творення слова»⁵⁸;

б) прізвища, утворені з'єднанням іменникової і дієслівної основ: *Богома́з, Богоні́с, Вовкода́в, Водові́з, Водоп'я́н, Гречкосі́й, Дереворі́з, Кашева́р, Кірколú́п, Коже-*

⁵⁸ І. І. Ковалик, назв. праця, стор. 22.

м'як, Козоріз, Кологін, Короїд, Костогло́д, Костомоло́т, Котолу́п, Круподéр, Куробі́й, Куропа́сь, Лисобі́й, Лихові́д, Макодзьо́б, Макої́д, Маслої́д, Муково́з, Мукомéла, М'ясої́д, Пивова́р, Рукоді́й, Силої́д, Сирої́д, Чортополо́х, Чубобрі́й, Шовкопля́с;

в) прізвища, утворені з'єднанням дієслівної основи з іменником: *Гризоду́б, Давосі́р, Ломоно́с, Сторчо́ус;*

г) прізвища, утворені з'єднанням прислівника з дієслівною основою: *Дармогра́й, Дармої́д, Дармопу́к, Дарморі́с, Дармохі́д, Қосогля́д, Кривопу́ск, Легкосту́п, Лихогра́й, Мимохо́д, Пустова́р, Скоробре́ха, Скоропа́д, Скоропля́с, Скоропу́д, Скорохо́д, Тихола́з, Тонкові́д, Худолі́й, Швидкобі́й;*

д) прізвища, утворені з'єднанням займенника і дієслівної основи: *Самокі́ш, Саморга́й* (очевидно, з первісного **Самогра́й*), *Самоте́с, Самохва́л;*

е) прізвища, утворені з'єднанням двох іменникових основ: *Кожеду́б, Лісого́р, Салоу́х, Смако(в)у́с, Судомі́р, Татомі́р, Терноу́шко;*

є) прізвища, утворені з'єднанням числівникової і іменникової основ: *Однорі́г, Сороколáт, Сороколі́т, Со-рокопу́д, Шестопа́л*. Без сполучного звука утворені від числівникової основи прізвища *Півлю́д, Півхло́пок, Півтора́дні*. Родовий відмінок від кількісного числівника становить перший компонент у прізвищах *Дву́літ, Полу-па́н, Полусі́ток, Семибаламу́т, Семиро́зум, Семиря́д*, а також у прикметникових — *Семидве́рний* і *Семича́стний*. Подібно утворене і прізвище *Семигі́н* (варіант *Семе-ге́н*), але тут друга основа дієслівна («гинути»).

2. Прізвища, утворені за синтаксичним принципом. Серед цих прізвищ виділяємо дві підгрупи:

а) перший компонент становить форма 2-ї особи однини наказового способу від перехідного дієслова, а другу — іменник, що виражає об'єкт, на який переходить дія: *Варі́вода, Веді́біда, Верні́воля, Верні́гора, Верні́дуб, Верті́порох, Го́ліборода, Дері́болот, Жу́рібіда, Загні́біда, Ка́діґрі́б, Ка́зібри́д, Ко́лібаба, Копа́й-гора, Кру́тіголова, Кі́йбіда, Ла́йбіда, Ло́відух, Лу́пирі́ба, Ма́стіголова, Ма́стікаш, Ме́лімука, Мори́кішка, Мори́кінь, Не́їжмак, Непі́йвода, Па́лівода, Па́лісвіт, Пере́бійні́с, Пере́ймібіда, Печі́борщ, Підку́ймұха, По-кі́ньборода, По́кіньчереда, Пробі́йголова, Пру́дівус, Про́йдісвіт, Розда́йбіда, Тя́гнібок, Убі́йвовк, Ці́дигра́га;*

б) перший компонент становить така сама форма, але від неперехідного дієслова, а другий компонент — іменник, що виражає суб'єкт. Прізвищ таких значно менше: *Гуляйвітер, Дрижирік, Капініс, Скрипитіла, Станімир, Шумівода*. До цієї групи належить і прізвище *Болібрух (Болібрух)*, утворене від польського «*bo-librzuch*». Думаємо, що і прізвище *Боліжук* його різновидність, що виникла внаслідок деетимологізації.

3. Прізвища, утворені з зіставлення двох слів. Тут можуть бути такі різновиди:

а) прикметник та іменник: *Велікголова, Великийчоловік, Малійчоловік, Остатнійгріш*;

б) прислівник та іменник або прикметник: *Нетудихата*; прикметникові: *Скоробагатий, Скоробагачський, Худотіплий*;

в) числівник та іменник: *Стодольа, Тригуб, Тризуб, Трипуз, Триус*⁵⁹;

г) два іменники: *Щербаніс*.

4. Прізвища, утворені із словосполучень (фразеологізмів). До цієї групи належать такі прізвища: *Длябога, Добридень, Мастіпан* (з первісного **Мостіпан*), *Отчеш, Панібудьласка, Собіпан*.

5. Складні прізвища невиразної будови. Лексичне значення однієї, а то й обох основ буває незрозуміле, через те не можна зарахувати дане прізвище до тієї чи іншої групи. Невиразними за своєю будовою є такі прізвища, як *Білогрід, Кацаліб* (можливо, з первісного *Косолап?*), *Кошоліба* (чи не різновидність попереднього?), *Логоміз, Ляхошест, Махобей* (можливо, з біблійного Маккавей), *Мацібора, Моцугіря, Окогріб, Циціліба*. Не зовсім ясне й утворення прізвища *Карнаух* (із складного прикметника «карноухий» — з маленькими вухами — Грінченко, II, 222), але звук *а* тут, у наголошеній позиції, нічим не виправданий. Прізвище *Катернога* утворене з первісного «кутернога» — кривий (Грінченко, II, 333), але значення й походження першого компонента неясне. Прізвище *Марімуха* виникло, очевидно, з первісного **Морімуха*, а прізвище *Макодім* тільки зовнішньо нагадує складне прізвище, бо являє собою переробку в дусі народної етимології рідкісного й незрозумілого для носія імені *Никодим*.

⁵⁹ Не виключено, що перша основа «три» може бути не числівниковою, а дієслівною: наказ. спосіб від «терти».

Більшість українських складних прізвищ виникла як насмішливі прізвиська (наприклад, *Маслоїд*, *Цідибрага*, *Підкуймұха*, *Скоробрєха*, *Тихолáz*, *Нетудихáта*, *Пані-будьлáска*, *Неїжмак* і ін.), але, закріпившись у функції родових прізвищ, вони поступово втратили цей відтінок значення, як і взагалі всі прізвища мусили втратити первісне лексичне значення.

Прізвища, утворені з дієслівних форм

Коло півсотні прізвищ із нашої картотеки — це скам'янілі дієслівні форми. За походженням вони:

а) дієслова у формі 2-ї ос. одн. теперішнього часу: *Бáчиш*, *Берéш*, *Гáниш*. Прізвищ, які збігаються з формою 2-ї ос. одн., можна назвати більше (*Відмиш*, *Вéндиш*, *Глáдиш*, *Гóлиш*, *Кўтиш*, *Мáриш*, *Містиш*, *Рáдиш*), а проте не можемо твердити, що вони справді утворилися з дієслівних форм. Думку про шлях їх виникнення ми висловили вище у зв'язку з обговоренням прізвищ на *-иш* (див. стор. 136);

б) дієслова у формі минулого часу: *Недові́з*, *Бу́ла*, *Бу́лась* («була еси»), *Влі́зло*, *Лі́ло*;

в) дієслова у формі 2-ї ос. одн. наказ. способу: *Бажáй*, *Бий*, *Величáй*, *Гáмай* (від дитячого «гамати» — їсти), *Гра́й*, *Гудь* (від «гудити»), *Гуля́й*, *Діла́й*, *Добско́ч*, *Друль* (від «друлити» — штовхнути), *Загра́й*, *Гасáй*, *Некеру́й*, *Попсу́й*, *Потира́й*, *Потура́й*, *Походжа́й*, *Про́щай*, *Рубáй*, *Смаль* (від «смалити»), *Чуй*, *Шморга́й*, *Яві́ся*. Особливо цікаве це останнє прізвище із збереженою в його складі зворотною часткою.

Різновидністю прізвищ, утворених від форми наказ. способу, є прізвища, в яких форма 2-ї ос. одн. наказ. способу з'єднується з підсильною часткою **-ко**: *Накрі́йко*, *Налива́йко*, *Негрі́йко*, *Підку́йко*, *Посу́нько*, *Поцілу́йко*, *Приходь́ко*, *Роздобу́дько*, *Цілу́йко*. Частка **-ко** перетворилась у своєрідний суфікс, який уподібнює ці прізвища до іменникових, утворених за допомогою суфікса **-к-о**, та надає їм агентивного значення. Таким чином, *Наливайко* — це «той, що наливає», *Приходько* — «той, що приходить», подібно як у розмовній мові «забудько» — це «той, що забуває», «незнайко» — «той, що не знає» і т. п.

Окремі прізвища нагадують форму 1-ї ос. одн. аориста: *Бих, Брах, Жих*. Думаємо, що це випадкова, чисто зовнішня схожість. У часі формування українських прізвищ аорист був уже давно забутою формою. Це, скоріше, той тип прізвищ, до якого належать *Івах, Терех*, тобто згрубіло-фамільярні прізвища, утворені за допомогою суфікса **-х**. Можливо, що *Брах* походить від *Брат*, а два інші виникли таким самим способом від неясних для нас основ (скоріш за все від власних імен).

Усі прізвища — скам'янілі форми дієслів — повністю субстантивувались і відмінюються як іменники I відміни, якщо вони закінчені на **-а (я)**, або як іменники II відміни, якщо закінчені на приголосний, на **-й** або на **-о**: *Явися, Явиси, Явисею; Бачиш, Бачиша, Бачишеві, Бачишем; Некеруй, Некеруя, Некеруєві, Некеруєм; Влізло, Влізла, Влізлові*. Звичайно, зв'язок цих прізвищ з дієсловами в свідомості сучасних їх носіїв не існує.

Прізвища, утворені з прислівників, службових слів, вигуків

Прізвищ, які виникли з прислівників, усього кілька. Субстантивуючись, вони одержали форми відмінювання і в багатьох випадках змінили наголос. Переважно це колишні прислівники, утворені з якісних прикметників: *Бистро́, Красно́, Кра́тко, Літе́ло, Ча́сто*. Від прикметника з прийменником утворилося прізвище-прислівник *Зго́ла*, від іменника з заперечною часткою — *Нетре́ба*. Відмінюються ці прізвища як іменники I або II відміни.

Прізвища, утворені від неповнозначних слів, теж рідкісні. Між ними є колишні наказові частки дієслівного походження: *Най, Нех, Нехай, Хай*, допустовий сполучник *Хо́цяй* (діалектне, «хотяй», «хочай»; Грінченко подає «хочяй» за казками І. Рудченка), уточнююча частка *Пак*.

Відмінюються вони як іменники II відміни.

Декілька десятків прізвищ співвідносні з загальноживаними в українській мові вигуками і звуконаслідувальними словами.

Отже, маємо тут:

а) прізвища, що утворились від вигуків, які служать для того, щоб кликати або відганяти домашніх тварин: *Гётта* (вигук «гетта» або «гейта» до коня означає «на-

право» — Грінченко, I, 280), *Гиль* (з вигука «гиля-гиль», яким відганяють гусей — Грінченко, I, 283), *Гись* (вигуком «гись» кличуть курей, записано на Лемківщині — Грінченко, I, 284), *Куць* (вигуками «куць-куць», «куцю-куцю» кличуть свиней — Грінченко, II, 334), *Гуль* (вигук «гуль», «гулі» служить для кликання голубів — Грінченко, I, 338), *Цьонь* (вигуком «цьонь-цьонь» кличуть коней, також свиней — Грінченко, IV, 439);

б) прізвища, які утворились від вигуків, що означають різного роду почуття: *Гій* (вигук «гі», «агі», «гій», «агій» виражає дуже широкий діапазон почуттів, переважно негативного характеру: «Гій на тебе»), *Леле* (вигук, що виражає нарікання, жаль: «Леле, лелечко мені» — Грінченко, II, 354);

в) прізвища, утворені з різних звуконаслідувальних слів: *Гойда* (слова «гойда-гойда» виражають колисання, хитання колиски чи дитини на руках. Звідси і дієслово «гойдати(сь)»). *Гоц* — те саме, що «гоп», — означає стрибок: «Не кажи «гоц», поки не перескочиш» — Чубинський, I, 246), *Калат* — звуконаслідувальне слово, що виражає звук від удару палкою по дерев'яному предмету, від нього «калатати», «калатало»; *Дзень* — виражає звук дзвона чи якого-небудь металевого предмета; *Кец* — те саме, що й «гиц», — означає стрибок, а може, й від «кець-кець», що служить, як подає Грінченко, для кликання свиней (Грінченко, II, 236). Словом «кец» проганяють також кішку. *Ких* і *Кіх* — звуконаслідувальні слова, що виражають сміх (Грінченко, II, 241); *Кляп* — виражає звук при падінні предмета широкою поверхнею на підлогу або на воду; *Круть* — слово, що виражає швидкий оберт (Грінченко, II, 315), різновидністю його можна вважати прізвище *Круць*; *Кукуріка* — від «кукуріку», слово, що наслідує голос півня; *Маць* — слово, що означає швидкий доторк пальцями; *Пац* — слово, що означає звук від удару долонею; Грінченко подає, що вигуком «паць» кличуть свиней (Грінченко, III, 103); *Пуц* — означає звук від падіння невеликого твердого предмета на землю, також «пуць» (Грінченко, III, 503); *Пшик* — слово, що виражає шипіння від занурення в воду розпеченого заліза (Грінченко, III, 504); *Пштик* — слово, що виражає звук від удару по носі розігнутих пальцем, також сам удар; *Скік* — слово, що виражає рух під час стрибка (Грінченко, IV, 135);

Скрип — звуконаслідувальне слово, що виражає звук, викликаний тертям двох шматків шкіри або інших предметів: «Пішли колеса... тільки скрип, скрип, скрип» (Грінченко, IV, 143); *Смик* — вживається у тому самому значенні, що й дієслово «смикати»: «А він його смик за полу» (Грінченко, IV, 157); *Фіть* — звуконаслідувальне слово, означає посвистування або звук, викликаний помахом батога; *Цвень* — «цвень-цвень» — звуконаслідування на означення незрозумілої іноземної мови, звідси «цвенькати» — говорити чужою мовою (Грінченко, IV, 424); *Цуп* вживається у значенні: несподівано схопити, узяти щось, пор. «поцупити»; *Чвак* — звуконаслідувальне слово, що виражає звук, який виникає при ступанні ніг по болоті; друге значення — звук, утворюваний губами і язиком під час їжі: «Чважають, як свині» (Грінченко, IV, 447); *Шелєп* — слово, що виражає звук від падіння чого-небудь або несподіваний прихід: «шелєп із дуба», «шелєп щастя в хату» (Грінченко, IV, 490); *Шмиг* означає швидкий рух, звідси «шмигляти», «шмигнути».

Усі прізвища, утворені від вигуків і звуконаслідувальних слів, відмінюються, як іменники II відміни, лише прізвище *Леле* не має форм відмінювання.

Прізвища іншомовного походження

У словниковому складі кожної мови знаходиться більший або менший процент запозичених слів, з яких певну кількість становлять іншомовні за походженням прізвища. Частина українців має прізвища татарські, польські, німецькі, мадьярські, румунські та ін.

Причин появи прізвищ іншомовного походження може бути, на нашу думку, кілька.

По-перше, асиміляція окремих чужинців, які проживали серед українського народу. Вони зжилися з народом, який гостинно прийняв їх у своє суспільство, прийняли українську мову за свою рідну, але зберегли давнє родове прізвище.

По-друге, свідоме перекручення українських прізвищ урядовими органами іншої держави. Нарешті, могла бути ще одна причина появи іншомовних прізвищ. Вони могли виникати як прізвиська, викликані різними обставинами. Наприклад, парубок, що повернувся з вій-

ськової служби в австрійській армії, залюбки вживав засвоєні там німецькі слова, от і прозвали його одним із цих слів — *Ганц* (нім. *ganz* — зовсім); хтось був схожий на єврея і одержав прізвисько *Шайгець* (євр. «молодий єврей», «франтик»); перекрутив хтось незвичне для нього іншомовне слово, і це стало предметом насмішок, а перекручене слово — його прізвиськом, а потім і прізвищем (напр., *Оберлєйтнер* з нім. *Oberleutenant* або *Карнидал*, замість «кардинал»).

Так, різними шляхами утворювались іншомовні за своїм фонетичним складом і морфологічною будовою прізвища, які складають близько 3,5% загальної кількості українських прізвищ.

Розглянемо їх окремо.

Прізвища польського походження

Прізвища польського походження розміщені переважно на заході України, хоч окремі з них зустрічаються і в таких областях, як Миколаївська, Кіровоградська, Запорізька та ін.

Прізвища ці частково українізовані: прикметникове польське закінчення форми чоловічого прізвища в називному відмінку **-і** замінено скрізь українською флексією **-ий**, суфікс **-іч** — українським **-ич**. На польське походження вказують такі ознаки: 1) корінь слова, не вживаний в українській мові, 2) фонетичні властивості, 3) іноді польські суфікси або префікси (як правило, вони замінені аналогічними українськими).

За лексичними ознаками до прізвищ польського походження треба зарахувати *Байбарза* (польське просторічне *bajbardzo* — байдуже), *Бонк* (пол. *bańk* — бугай водяний, овід, також дзига), *Венгльовський* (від *węgiel* — вугіль), *В'єнц* (*więc* — ~~в'єнц~~ ^{в'єнц}), *Вільчінський* (від слова *wilk* — вовк), *Войцехівський* (від імені *Wojciech*), *Войцехович* (як попереднє), *Врубель* (від *wróbel* — горобець), *Врубльовський* (як попереднє), *Гембаль* (від *gęba* — рот, уста), *Генсборський* (від *gęsiog* — гусак), *Генсіцький* (від *gęs* — гуска), *Гура* (від *góra* — гора), *Гнебак* і *Гневушевський* (від *gniew* — гнів), *Дембіцький* (від *dąb* — дуб), *Дзик* і *Дзиковський* (від *dzik* — кабан), *Дзись* (від *dziś* — сьогодні), *Дзярський* (від *dziarski* — молодецький, бравий), *Длугош* (від

дługosz — довгий), *Єзёрський* (від jezioro — озеро), *Єндрик* (від імені iędryk — Андрійко), *Зіцний* (від zasny — чесний), *Збóжний* (від zbożny — побожний, богоугодний), *Зігмунд* (від імені Zygmunt), *Зярко* (від ziarno — зеренце), *Валігúра* (від Waligóra — укр. Вернигора), *Інджийóвський* (від імені Iędrzej — Андрій), *Казна́дзэй* (від kaznodzieja — проповідник), *Квяткóвський* (від kwiatek — квітка), *Кéндзьор* (від kędziog — кучер, локон), *Кенс* (від kęs — шмат, шматок), *Кіндзіра́вий* (від kędzierzawy — кучерявий), *Клémпа* (від klępa — зневажлива назва корови або [старої] жінки), *Коля́нко* (від kolanko — колінце), *Кондзьóла* (від kaźciel — куделя), *Конкóльняк* (від kałol — кукіль), *Крénцик* (від kręcić — крутити), *Круль* (від król — король), *Куку́лка* (від kukulka — зозуля), *Кúфель* (від kufel — кухоль), *Кшанóвський* (від chrzan — хрін), *Кшик* (від krzyk — крик), *Лазéнга* (від łazęga — волююга), *Лу́й* (від łój — лій), *Ля́ска* (від laska — палиця, ціпок), *Малоглóвець* (від małogłowiec — малоголовий), *Мархéвка* (від marchewka — морковка), *Мáрцин*, *Марці́нів*, *Марцініóк*, *Марцінішин* і *Марцінкóвський* (усі від імені Marcin — Мартин), *Мех* (від mech — мох), *Мідзяно́вський* (від miedz — мідь), *Мóнчак*, *Мончакóвський*, *Мóнчко* (всі від maґka — мукá), *Мóсьондз* (від posiadz — латунь), *Невядóмський* (від niewiadomy — невідомий), *Нéндза* (від needza — нужда, також нужа), *Нéмнец* (від niemiec — німець), *Ожехóвський* (від orzech — горіх), *Он'éля* (від orielac — прополювати), *Пáйонк* (від pajak — павук), *Пáпіж* (від papież — папа римський), *Парóбик* (від parobek — парубок), *Пенка́льський*, *Пéнкаль* (від pekać — лопати, тріскати), *П'ékний* (від piekny — гарний), *П'энтак* (від pięta — п'ята). *Піонткóвський* (від piętek — п'ятниця), *Пренткóвич* (від prędki — швидкий), *Прúжняк* (від gróźniak — ледар), *Прухніцький* (від gróchno — порохно), *П'ясéцький* (від piasek — пісок), *Рóдзай* (від rodzaj — рід), *Свенціцький* (від święcić — святити), *Свідер* (від świder — свердло), *Свіонткóвський* (від świętki — свята), *Скóврон* і *Сковро́нський* (від skowron, skowronek — жайворонок), *Следзь* (від śledź — оселедець), *Стронціцький* (від strącić — скинути, зіштовхнути), *Тéнча* (від tęcza — райдуга), *Трémбач*, *Трембачéвський*, *Трембéцький* (від trąbić, trębacz —

трубити, сурмач), *Флінта* (від flinta — рушниця), *Хру́стіль* (від chróściel — деркач, назва птаха), *Цесельський* і *Цісельський* (від cieśla — тесля), *Ціхóвський*, *Ціхонь*, *Ціхóцький* (від cicho, cichу — тихо, тихий), *Цьóлка*, *Цьóлковський* (від ciółka, ciółek — теля, теляця), *Чварткóвський* (від czwartek — четвер), *Ястрёмський* (від jastrząb — яструб).

Про польське походження свідчать фонетичні ознаки ряду прізвищ: а) звукосполучення **-ем-, -ен-, -ом-, -он-** на місці польських носових голосних: *Балёмба*, *Вёнда*, *Вибёнда*, *Глёмба*, *Голембйóвський*, *Гóломб*, *Галóнзка*, *Зарёмба*, *Зембіцький*, *Клёмба*, *Пёнкаль*, *Хорóнжий*; б) відсутність повноголосся: *Влох*, *Врецьóна*, *Глóва*, *Глóв'як*, *Глос*, *Грох*, *Клос*, *Млот* — в українській мові їм відповідають групи **-оро-, -оло-, -ере-**: «горох», «молот», «веретено»; в) звукосполучення **-дл-**: *Косідло*, *Мідляк*, *Садлóвський*, *Щудло*, *Ядлосьь*. У східнослов'янських мовах звук *д* тут занепав (пор. «мило», «сало», «їла»).

Зрідка зустрічаємо в прізвищах польського походження польські афікси (суфікси, рідше префікси): *Бўчек*, *Войташек*, *Вóйтек*, *Дволятек*, *Флячек*, *Яцўшек*, *Вавруф*, *Вўйцік*, *Гўдзік*, *Крэнцік*, *Разік*, *Мартїніц* (з пол. Martyniec), *Мархёвка*, *Церкёвний*; префікси: *Пшедзімёрський*, *Пшедзял*.

Зовсім винятково зберігається польська прикметникова флексія: *Цёнкі*, *Які*.

Як правило, польські суфікси **-ек, -ік** замінилися українським суфіксом **-ик** (*Дзядик*, *Сёндик* з пол. Dziadek, Sędzik), суфікс **-ów-** суфіксом **-ів** (*Марцінів*), суфікс **-ес** — суфіксом **-ець** (*Малоглóвець*).

Прізвища німецького походження

Серед українських прізвищ німецького походження відрізняємо прізвища прості і складні.

До простих належать, наприклад, *Акер* (нім. Acker — рілля), *Бавер* (нім. Bauer — селянин), *Бёкер* (нім. Bäcker — пекар), *Бёргер* (від bergen — заховати), *Брух* (від Bruch — перелом), *Вінтер* (Winter — зима), *Вольф* (Wolf — вовк), *Гаёр* (Geier — шуліка), *Га́йзлер* (від geißeln — сікти, батожити), *Гёргель* (Gergel — жолобок, фуга), *Гехт* (Hecht — щука), *Гобер* (від

heben — підіймати), *Гольц* (Holz — дерево), *Енгель* (Engel — ангел), *Зайлер* (Seiler — поворозник, канатник), *Лангер* (langer — довгий), *Ленц* (Lenz — весна), *Мица* (Mütze — шапка), *Найдер* (Neider — заздрісник), *Пельц* (Pelz — хутро, кожух), *Пфайфер* (Pfeifer — свистун), *Райтер* (Reiter — вершник), *Рігіль* (Riegel — засувка), *Фік* і *Фик* (від ficken — терти), *Шнайдер* (Schneider — кравець), *Шпот* (Spott — насмішка), *Шустер* (Schuster — швець).

До складних прізвищ (утворених із двох коренів) належать: *Адермах* (від Ader — волокно і maschen — робити), *Грбскоп* (від groß — великий і Kopf — голова), *Зальцман* (від Salz — сіль і Mann — чоловік), *Коренберг* (від Korn — зерно і Berg — гора), *Оберлейтнер* (здеформоване нім. Oberleutenant), *Райтман* (від reiten — їздити верхи і Mann — чоловік, — вершник, кіннотник), *Умблят* (від umblättern — листати), *Цігельман* (від Ziegel — цегла, цегляр), *Цімерман* (від Zimmermann — тесляр) і ін. Абсолютна більшість прізвищ німецького походження розміщена в тих областях України, що знаходились під владою Австро-Угорщини. Як рідкі винятки зустрічаються вони в деяких східних областях: Дніпропетровській, Київській, Харківській, Донецькій та ін.

Прізвища єврейського походження

Вище ми згадували про українські прізвища, утворені від єврейських імен. Єврейське населення становило значну кількість населення міст і містечок України (головним чином Правобережної), у кожному селі теж було по декілька єврейських родин. Багато українців досить добре знало єврейську мову (ідиш), і саме цим пояснюється виникнення прізвищ, що являють собою єврейські назви. Коло десятка таких прізвищ перейшло згодом у прізвища, а саме: *Атлас* (прізвище, поширене серед євреїв), *Габінет*, *Зельман* (прізвище, відоме з обрядових пісень-гаївок як прізвище єврея-орендаря, що брав в оренду церкви), *Бухер*, *Вєргелес*, *Кумгір*, *Маргулес*, *Ништ*, *Рєбман*, *Рубін* (прізвище поширене серед євреїв), *Шабас*, *Шайгець* і *Шайгіц*.

Деякі з цих прізвищ можуть бути прізвищами асимільованих євреїв (як *Атлас*, *Маргулес*, *Рубін*), інші — первісні прізвища (*Шайгець*, *Кумгір*).

Прізвища мадьярського походження

Українських прізвищ мадьярського походження найбільше в Закарпатській обл., що входила до складу Угорщини і на протязі довгого часу була об'єктом мадьяризації. Українське населення спілкувалося (головним чином в містах) з мадьярами, багато українців добре знало мадьярську мову. Мадьярські органи державної влади також сприяли тому, що досить значній кількості українців записано в документах мадьярські прізвища.

З мадьярської мови походять такі прізвища українців: *Балóга* (balog — незграбний, також шульга), *Ба́рна* (barna — бурий, гнідий), *Бо́ршош* (borsos — наперчений, також дорогий), *Га́за* (haz — домашній), *Го́рват* (horvat — хорват), *Ка́дар* (kádár — слово слов'янського походження, від «кадь», «кадка» — бондар), *Ке́кіш* (kékes — голубий, синявий), *Ке́меняш* (від kemény — суворий, твердий), *Ке́пша* (képes — здібний, умілий), *Кинч* (kincs — скарб), *Кич* (kicsi — маленький), *Коцю́мбас* (можливо, від kőzömbös — байдужий), *Ладанáй* і *Ладáні* (від lada — скриня), *Ла́катош* (lakatos — слюсар), *Міклош* (власне ім'я Miklos — Микола), *Мо́ндок* (від mondani — говорити, mondóka — промова), *Нодь* (nagy — великий), *Орос* (orosz — росіянин), *Па́йташ* (pajtás — товариш, друг), *Тейгел* (tégely — горщик), *Фекета* (fekete — чорний), *Фе́ренц* (власне ім'я Франц), *Фі́леш* (feles — зайвий), *Фо́нтош* (fontos — значний, важливий), *Че́пчені* (від csepp — трошки).

Прізвища румунського походження

Прізвища румунського й молдавського походження найчастіше зустрічаються в південних і південно-західних областях України. Найбільше їх у південній частині Закарпатської області, що межує з Румунією. До них належать прізвища: *Арна́ут* (agnaút — найманий солдат, слуга), *Боша́ра* (bosár — гарбуз), *Бербéка* (berbék — баран), *Блану́ца* (від blâna — хутро), *Георгі́ца* (georgițe — конвалія), *Герéта* (gheretă — сторожка), *Го́ргут* (від hoghotí — хропіти), *Га́ргán* (від gorgan — курган, могила), *Гінкул* (від ghin — долото, кирка),

Джердж (можливо, що від *ger* — мороз), *Дзэра* і *Дзэро́вич* (від *zǎg* — сироватка), *Караба́н* (*carabánă* — нога), *Кóкол* (від *cosolí* — пестити), *Кóкор* (*cosór* — журавель), *Мош* (*moş* — дід), *Муле́са* (від *molesi* — ослабляти), *Па́скал* (*pascal* — пасхальний, великодній), *Фа́нта* (*fánte* — чепурун), *Кре́цул* (від *creţ* — кучерявий), *Гри́вул* (від *griv* — рябий), *Лу́пул* (від *lup* — вовк), *Су́рдул* (від *surd* — глухий), *Пічул* (від *picu* — малий), *Цьо́кан* (*ciocán* — молоток).

Про окремі прізвища румунського походження була мова в розділі про суфіксальне творення прізвищ (суфікси *-ул, -ул-а, -уц*).

Прізвища, утворені з латинських слів

Прізвищ, що утворилися з латинських слів, небагато, і шляхи їх виникнення переважно невідомі. Тільки в окремих випадках можемо про них говорити гіпотетично. Вище була згадка про те, що предок сучасних Шевчуків у с. Сільці Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. був у кінці XVIII ст. записаний у метрику як *Ioannes sutog*. Так могло виникнути від латинської назви прізвище, яке означало б професію (швець), але в даному конкретному випадку народна стихія перемогла, і нащадки цього шевця мають родові прізвище *Шевчук*. Зате саме так пояснюємо виникнення прізвища *Ростикі́с* (з лат. «*rusticus*» — селянин), бо так, мабуть, записано в метрику соціальну приналежність новонародженого, а цей запис послужив за основу для інших записів у особові документи, причому латинське слово (здеформоване), що означало соціальну приналежність, перетворилось у родові прізвище. Мабуть, і прізвище *Витрикі́с* (і *Витрикі́ш*) походить із лат. *vitricus* — вітчим або означало професію скляра (від *vitrum* — скло). Від латинської назви професії *faber* — коваль утворилося прізвище *Фабро́вський*.

Деякі латинські назви — прізвища зв'язані, мабуть, з римсько-католицьким віросповіданням чи релігійними обрядами.

До таких прізвищ належать *Адвент* — латинська назва посту перед різдвом (*adventus*). Назва ця була поширена в побуті польського населення на Україні,

отже, прізвище це можна вважати не стільки латинським, скільки польським за походженням. Прізвище *Кўльна* від лат. culpa — провина; слова mea culpa повторюються в латинській католицькій молитві. Прізвище *Па́тер* від лат. pater дослівно означає «батько», але це також назва ксьондза, зокрема ченця, а також перше слово молитви pater noster («Отче наш»). Прізвище *Реверéнда* від лат. reverenda (дослівно «шановна») — це назва ряси католицького священика, а прізвище *Рóрат* утворене від першого слова латинської меси, що відправляється до схід сонця: *Rorate coeli*. Прізвище *Рéєнт* (від лат. regens — керівник) було почесною назвою дяка як диригента (керівника) церковного хору. Можливо, що з хором і церковною музикою зв'язане і виникнення прізвища *Фўга* (музичний термін, первісне значення — втеча).

Крім цих, від латинських слів утворені ще прізвища *Гéрба* (лат. herba — трава), *Ка́уза* (від лат. causa — причина, а також судова справа, процес; отже, могло бути прізвиськом людини, яка любила тягатись по судах), *Коменда́т* (від commendatum — доручення), *Рóбур* (від лат. robur — сила), якщо це тільки не результат асиміляції в українському «лобур»; *Фарі́на* від farina — мука.

Особливо цікавим є прізвище *Не́мо* (лат. nemo — ніхто), записане в Кіровоградській області. Досі ця назва була відома тільки як прізвище (точніше криптонім) героя роману Жюль Верна «Двадцять тисяч кілометрів під водою», а виявилось, що вона функціонує і як прізвище українських селян-колгоспників. Учителка з с. Попельнастого Червонокам'янського р-ну Кіровоградської обл. Н. І. Дерун, яка записала це прізвище, говорить: «Сімей з цим прізвищем у нас багато, а про своє походження вони нічого не знають, бо це все молоде покоління. Є таке прізвище і в сусідньому селі за 12 км від нас, але ці сім'ї прибули з Полтави також дуже давно. Прізвище *Немо* в жіночому роді не відмінюється: Ганни *Немо*, Ганні *Немо*, з Ганною *Немо* і т. д. Чоловіче прізвище відмінюється: *Неми* Миколи, з *Немою* Миколою. Говорять «був у *Немів*», якщо це жінка, то можуть сказати *Неміха*, а ще можуть сказати «хлопці чи дівчата *Немівські*». Таких сімей у нас, у Попельнастому, живе до десятка».

Єдиний висновок, що його можна зробити на основі цих інформацій, це те, що предки Немів прибули, мабуть, з Полтавщини. Не виключено, що перший Немо, маючи для цього певні основи, назвав себе «ніхто» на зразок Одиссея; очевидно, це була освічена людина, яка знала латинську мову, а таких у XVII—XVIII ст. було чимало. Цікаво також констатувати, як на Україні морфологічно освоюється це чуже слово. Воно не тільки одержує форми відмінювання на зразок іменників I відміни, але й стає твірною основою для утворення назви жінки по чоловікові і відносного прикметника. Існує також подібне до нього прізвище *Нема*, яке, на нашу думку, є варіантом попереднього, утвореним за аналогією до непрямих відмінків.

Можливо, що прізвище *Кігнат* утворилося з лат. *cognatus* — родич по жіночій лінії. Латинським, але запозиченим безпосередньо з польської мови, є прізвище *Кашталян* — від лат. *castellum* — замок, звідси *castellanus*; польське *kasztelan* — назва почесної посади в давній Польщі.

Прізвища тюркського (татарського й турецького) походження

На думку М. Ф. Сумцова, серед українських прізвищ дуже багато прізвищ татарського походження: «Досить часто зустрічаються селяни з прізвишками *Ходжа, Баша, Якубович, Кочубей, Дундук* (суворий), *Кучмий, Колча, Озамат, Буняк, Бурдук, Джулай, Келаб, Кафун, Бузук*. Можна сказати, що майже всі прізвиська, що закінчуються на *-бей* і майже всі з закінченням на *-ай, -ій, -юк* татарського походження... Прізвища *Чугай, Чугуєвець, Чугаєв, Чугин* — татарського, а може, йполовецького походження»⁶⁰.

Прізвищ тюркського походження серед українців справді досить багато, але серед маси українських прізвищ вони не становлять більшої групи, як, наприклад, прізвища мадьярського чи румунського походження. Сам факт їх існування на фоні історії України цілком зрозумілий.

⁶⁰ М. Ф. Сумцов, Малорусские фамильные прозвища, «Киевская старина», т. XI, 1885, стор. 225—226.

Безумовно, має рацію М. Ф. Сумцов, стверджуючи, що прізвища на **-бей** татарські за походженням («бей», або «бег» — титул турецького або татарського достойника, що відповідав нашому «пан»). Прізвища *Галібей*, *Кандибей*, *Кочубей*, *Шурубей* та ін. — це складні слова, перша частина яких — ім'я, а друга — титул. Проте не можна механічно кожне українське прізвище, що закінчується на **-бей**, розглядати як татарське. Таке, наприклад, прізвище, як *Чубей* зовсім не татарське. Воно утворене від кореня «чуб» за допомогою суфікса **-ей**, який виражає атрибутивність.

З-поміж прізвищ на **-ай** тільки деякі можна вважати тюркськими за походженням: *Бакай* (від «bekaуа» — залишки, непризвані рекрути), *Гайдай* (від haуdi — легкий, свобідний), *Кабай* (від kaba — грубий, великий), *Каракай* (від karakaуtaz — неспокійний, метушливий), *Кішай* (від kis — віра), *Кулай* (від kul — невольник або від kula — рудий), *Салабай* (від salâbetli — твердий, міцний), *Тахтай* (від tahta — дошка). Більшість же прізвищ на **-ай** це прізвища, утворені від українських коренів, як *Бистрай*, *Бородай*, *Губай*, *Горбай*, *Грицай*, *Довгай*, *Лисай*, *Луцай*, *Ничай*, *Процай*, *Пристай* і інші.

Ще менше прізвищ тюркського походження серед прізвищ, закінчених на **-ій**: *Гажій* (від араб. haggi — паломник до Мекки), *Гамалій* (від hamal — носій або від hamail — амулет, талісман), *Гуржій*, *Кучмій*. Сам суфікс **-ій** — український, і в цих випадках він служив тільки для морфологічного освоєння іншомовного слова.

За допомогою суфіксів **-ук (-'ук)** і **-чук** утворювалися патронімічні прізвища від українських власних імен та апелятивів. Тільки незначну кількість прізвищ на **-ук (-'ук)**, **-чук** можна вважати тюркськими за походженням, як *Базалук*, *Башук*, *Бузук*, *Гайдук*, *Кугук*, *Солук*.

Наведемо ще ряд українських прізвищ, що походять від татарського чи турецького кореня, наприклад: *Бадан* і *Баден* (від bad — вітер), *Байсак* (від baуsal — спокійний), *Баклач* (від bakla — балакун), *Балабан* (від balaban — велетень), *Баркач* (від barcaci — човняр), *Бугара* (від buhak — пара), *Гайдук* (від haуdut — розбійник, грабіжник), *Ганжа*, *Гасан* (власні імена),

Гула́й (від *gul* — привид), *Джума́р* і *Джумаря́к* (від *субаг* — субота), *Ду́нда* (від *dup* — низький, нікчемний), *Емі́р* (від араб. *āmir* — володар), *Кавара́* (від *кавага* — випускання газів), *Касі́м* (від *kasim* — той, що ділить), *Магалья́с* (від *mahalli* — місцевий, тутешній), *Пага́ч* (від *pahaci* — баришівник), *Ринга́ч* (від *ringa* — оселедець), *Суба́ш* (від *subasi* — джерело), *Хара́* (від *haga* — кінний завод або від *hâg* — гарячий), *Чаба́ра* (від *saба* — старання, зусилля), *Чавс* і *Ча́ус* (від *saus* — прислужник, збирач податків), *Чамбу́л* (від *сарул* — загін), *Шабада́* (від *sab* — молодий).

Прізвища, утворені
з французьких, англійських
та італійських слів

Прізвищ такого типу зовсім небагато. Французькі за походженням: *Га́лянт* (від *galant* — ввічливий, чепурун), *Галь* (*galle* — наріст, також стара назва французів; у цих двох прізвищах початковий приголосний проривний); *Гра́нда* (від *grand* — великий), *Гренаді́р*, *Монтрезо́р* (*montrésor* — мій скарб), *Роган* (від *gogue* — гордий, чванливий), прізвище відоме з історії Франції; з розповідей наших Роганів ми дізнались про те, що предок їх прибув із Франції. Французького походження також прізвище *Шембіля́н*, що являє собою zdeформоване французьке *chambellan* — назва придворної посади в давній Польщі, а також церковний чин у католицькій церкві.

До прізвищ англійського походження належать: *Брі́г* (приголосний *г* проривний; англ. *brig* — бриг, двощогловий корабель), *Бо́цман* (*boatman* — боцман), *Джек* (від власного імені).

На італійській основі виникли прізвища *Ка́праль* (*sarogale*, що означало чин), перекручене *Карнидал* (італійське *cardinale*, яке в свою чергу походить з латинського *cardinalis* — головний).

Закінчуючи огляд словотворчої будови сучасних українських прізвищ, варто встановити кількісні відношення між окремими типами. Усі українські прізвища

ми поділили на прикметникові та іменникові. Ці дві основні групи кількісно не рівні. Прізвища, утворені з прикметників і діеприкметників, становлять 21,5% загальної кількості прізвищ, а решта (78,5%) — це прізвища іменникового типу.

Більше ніж половину всіх прикметникових прізвищ становлять відносні прикметники з суфіксами **-ськ-, -цьк-, -зьк-**.

Серед іменникових прізвищ найбільшу групу становлять прізвища, утворені за допомогою суфіксації. Кількість їх досягає 58% загальної кількості всіх українських прізвищ. Друге за кількістю місце займають прізвища, утворені лексико-семантичним способом, тобто прізвища однозвучні з апелятивами. Рідкісним явищем є утворення прізвищ шляхом префіксації, а також з колишніх прислівників, службових слів, вигуків і звуконаслідувальних слів. Дуже характерний для української антропонімії синтаксико-морфологічний спосіб утворення.

Розгляд словотворчої будови прізвищ ми проводили на матеріалі 14 тисяч прізвищ. Виходячи з цієї цифри, одержуємо такі абсолютні і процентні відношення між окремими типами прізвищ:

Прізвища прикметникового типу

Різновидности	Кількість прізвищ	Процент
1. Членні прикметники і діеприкметники (за винятком закінчених на -ський, -цький, -зький)	518	3,71
2. Відносні прикметники з суфіксами -ськ-, -цьк-, -зьк-	1797	12,86
3. Присвійні прикметники з суфіксами -ів, -ов, -ин (-їн), -ишин	680	4,86
4. Інші нечленні прикметники	11	0,07
Разом	3006	21,50

Прізвища іменникового типу

Різновидності	Кількість прізвищ	Процент
1. Прізвища, утворені лексико-семантичним способом	1160	8,29
2. Усічені прізвища (абревіатури)	14	0,10
3. Прізвища, утворені морфологічним способом:		
а) за допомогою суфіксації	8128	58,06
б) префіксальні утворення	13	0,09
в) у формі родового відмінка	92	0,65
4. Прізвища, утворені регресивним способом (безафіксні)	189	1,35
5. Прізвища, утворені синтаксико-морфологічним способом	355	2,54
6. Прізвища із скам'янілих дієслівних форм	68	0,48
7. Прізвища, утворені з прислівників, службових і звуконаслідувальних слів і вигуків	59	0,41
8. Прізвища іншомовного походження	512	3,65
9. Прізвища неясної будови і незрозумілого лексичного значення	404	2,88
Разом	10 994	78,50
Усього	14 000	100,00

III. РОЗМІЩЕННЯ ОСНОВНИХ • СЛОВОТВОРЧИХ ТИПІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Не всі словотворчі типи сучасних українських прізвищ в однаковій мірі поширені і не всі однаково розміщені на території України.

До найбільш поширених українських прізвищ належить не більш двох десятків словотворчих типів. Перше місце серед них займають чотири типи прізвищ, які хоч і не однаково розміщені, але зустрічаються в усіх областях УРСР. До них належать: 1) прізвища з суфіксом **-енк-о**, 2) прізвища з суфіксами **-ук (-'ук)**, **-чук**, 3) прикметникові прізвища з суфіксами **-ськ-**, **-цьк-**, **-зьк-** і 4) іменникові прізвища, утворені лексико-семантичним способом.

Прізвища на **-енк-о** не даремно вважаються найбільш типовими українськими прізвищами. Якщо вони й зустрічаються інколи серед інших слов'янських народів, то переважно як прізвища українського походження. Поширені вони в усіх без винятку областях України, але найбільше їх у східній частині УРСР, у тринадцяти областях: Київській (25,8%), Чернігівській (31,1%), Черкаській (29,3%), Полтавській (26,5%), Сумській (25%), Харківській (25,4%), Донецькій (27,7%), Луганській (23,3%), Дніпропетровській (22,7%), Кіровоградській (25,3%), Запорізькій (21,6%), Херсонській (26,8%) і Кримській (27%). У середньому четверта частина всього українського населення цих областей має прізвища на **-енк-о**.

Значно менший процент цих прізвищ у сусідніх областях: у Житомирській — 15,7, Вінницькій — 11, Оде-

ській — 13,6, Миколаївській — 15,7. Тут вони займають друге місце: у Вінницькій і Житомирській обл. після прізвищ на **-ук, -чук**, а в Миколаївській та Одеській після прізвищ на **-ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий**.

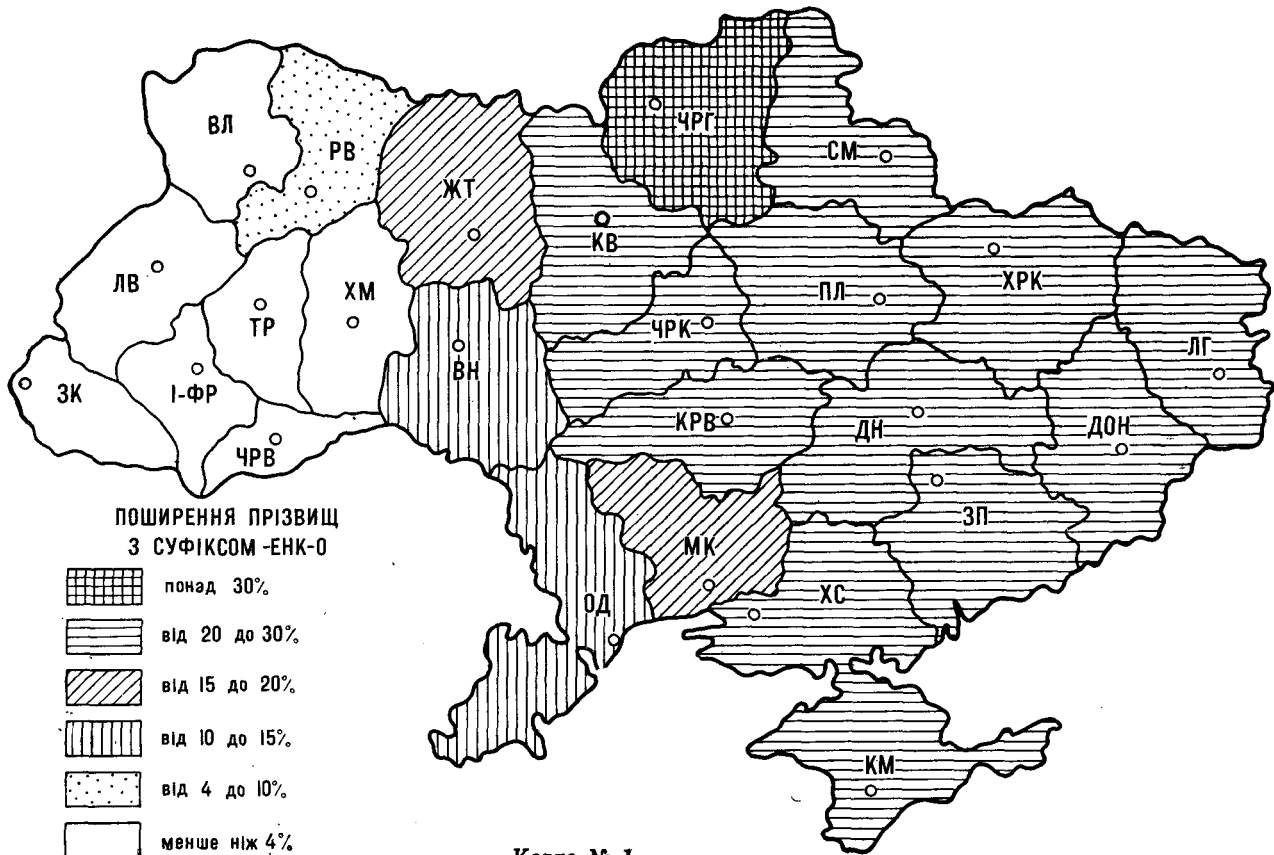
У Ровенській області прізвища на **-енк-о** займають четверте місце (після прізвищ на **-ук (-чук), -ськ-ий** та утворених лексико-семантичним способом) і становлять 4,9%. У Волинській та Хмельницькій обл. вони стоять на сьомому місці і становлять у Волинській 2,3%, а в Хмельницькій — 3,1% усіх прізвищ.

Далі на заході України прізвища на **-енк-о** зустрічаються вже (серед корінного населення) рідко. У Чернівецькій і Закарпатській обл. вони трохи перевищують 1%, а в Тернопільській та Івано-Франківській їх ще менше. Найменший процент (0,2) становлять прізвища на **-енк-о** на Львівщині (див. карту № 1).

Прізвища на **-ук (-'ук), -чук** теж поширені на всій території УРСР, але їх у такій же мірі можна вважати основним західноукраїнським типом, як прізвища на **-енк-о** східноукраїнським.

Перше місце серед усіх прізвищ українського населення вони займають у семи областях: Волинській (33,6%), Ровенській (38,5), Житомирській (33,5), Вінницькій (17,5), Хмельницькій (27,5), Івано-Франківській (19,5) і Чернівецькій (21).

Значний процент ці прізвища становлять також у двох південних областях — Одеській (10%) і Миколаївській (14,8%), в яких вони займають третє місце (після прізвищ на **-ський, -цький** і на **-енк-о**). На третьому місці прізвища на **-ук, -чук** стоять і в Тернопільській обл. (після прізвищ на **-ський** і утворених семантичним способом), де вони становлять 8%. Більше, тобто 9,3%, цих прізвищ у Київській обл., але там їм належить тільки четверте місце (після прізвищ на **-енк-о**, прізвищ, утворених лексико-семантичним способом і прізвищ на **-ський, -цький**). Четверте місце прізвища на **-ук, -чук** займають також у Дніпропетровській (6,3%) та Львівській (6,2%) обл. У Кіровоградській обл. їх 4,8%, а в Кримській 6,2, і вони стоять там на п'ятому місці; у Запорізькій обл. цих прізвищ 4% (сьоме місце). У Закарпатській обл., сусідній з Івано-Франківською та Чернівецькою, процент прізвищ на **-ук, -чук** значно нижчий (4,5%), причому вони займають там восьме місце.

Карта № 1.

Найменше прізвищ на **-ук, -чук** у лівобережних областях: у Чернігівській — 2,9%; Черкаській — 2,2; Полтавській — 2,6; Сумській — 1,3; Харківській — 3,6; Донецькій — 2,5; Луганській — 2,6.

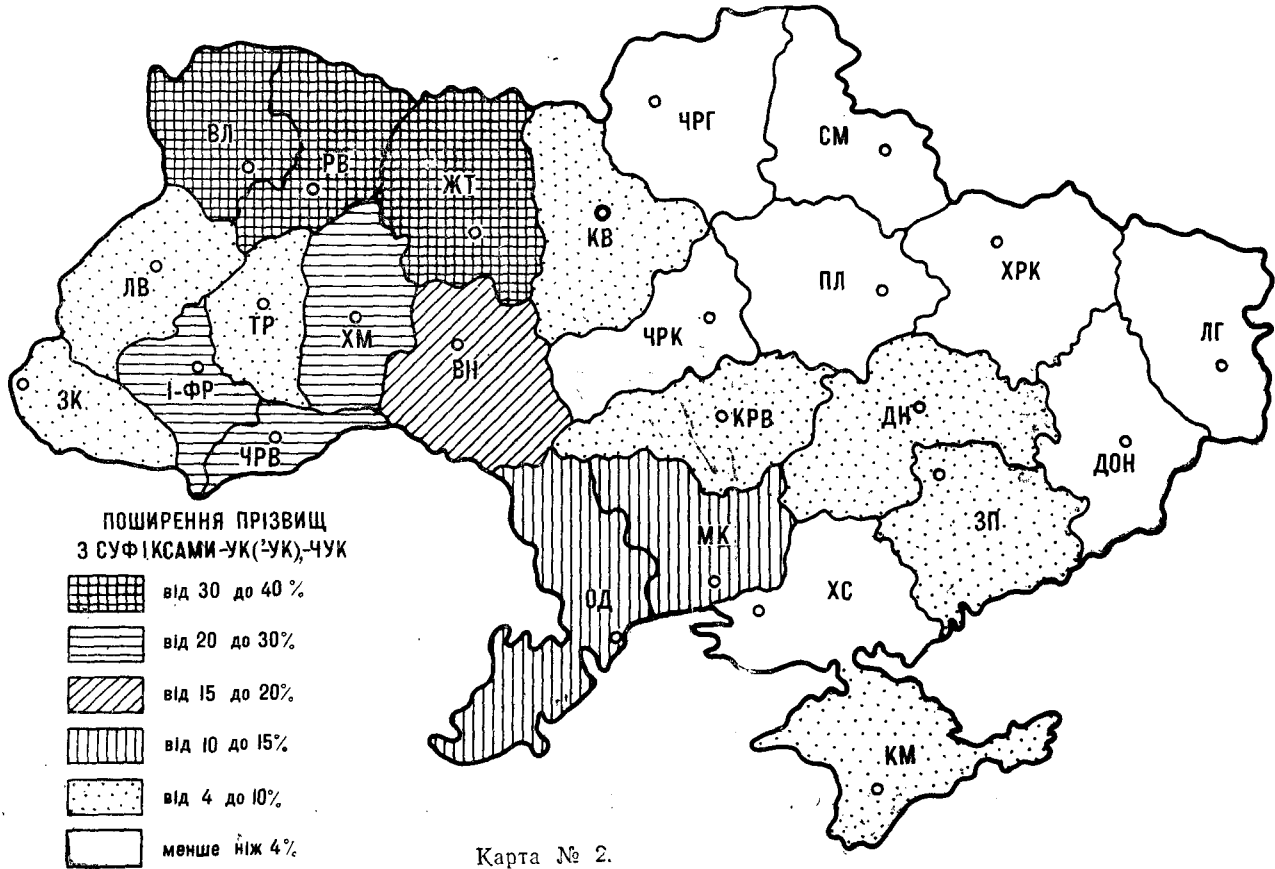
У жодній області кількість прізвищ на **-ук, -чук** не спадає до одного процента (див. карту № 2).

Прикметникові прізвища з суфіксами **-ськ-, -цьк-, -зьк-** становлять третій основний словотворчий тип українських прізвищ, значно поширений на всій території України. Правда, перше місце ці прізвища займають тільки в чотирьох областях: Львівській (14,6%), Тернопільській (18,3), Одеській (16,3) та Миколаївській (31%).

У Хмельницькій обл. процент прізвищ на **-ський, -цький, -зький** такий самий, як у Львівській, але тут ці прізвища поступаються першим місцем іменниковим утворенням на **-ук, -чук**.

У більшості інших областей як західних, так і східних, процентний рівень прізвищ з суфіксами **-ськ-, -цьк-, -зьк-** не знає великих коливань. Різниці виступають у межах від семи до дванадцяти процентів: Ровенська обл. — 11,1; Волинська — 11,4; Івано-Франківська — 12; Чернівецька — 12,5; Вінницька — 9,8; Київська — 9,5; Черкаська — 8,7; Кіровоградська — 8,6; Запорізька — 7,2; Херсонська — 8,4; Кримська — 10,3. Трохи нижчий процент у Харківській обл. (6,7), ще нижчий у Житомирській (5,7), Чернігівській (5,5), Сумській (5,1), Донецькій (4,5), Дніпропетровській і Полтавській (по 4%). Найменший процент прізвищ на **-ський, -цький, -зький** у Луганській (2,6) та Закарпатській (2,4) обл., де їм належить десяте і тринадцяте місце. Якщо пояснювати значне поширення прізвищ на **-ський, -зький, -цький** у деякій мірі польським впливом¹ (частина цих прізвищ могла бути утворена на зразок «шляхетських» або належати шляхті українського походження, а незначна частина могла бути прізвищами первісно польських родів, асимільованих на Україні), то легко пояснити їх більше поширення на Правобережжі та в Галичині і їх менший процент у північно-східних областях. Зрозуміло також, чому цих прізвищ найменше на Закарпатті: від-

¹ Про безпідставність думки про польське походження всіх таких прізвищ див. на стор. 27.

Карта № 2.

ділена від Польщі кордоном, ця частина української землі на протязі віків мала більший зв'язок з мадярами, словаками та румунами, ніж з поляками. Важко пояснити вищий процент цих прізвищ в Одеській обл., ніж у Львівській та Івано-Франківській, які найдовше знаходились у складі Польської держави, і викликає здивування різкий стрибок (31%) цих прізвищ у Миколаївській обл. Незрозуміло також, чому відносно низький процент прізвищ на **-ський, -цький, -зький** у Житомирській обл. (5,7) (див. карту № 3).

Прізвища, утворені лексико-семантичним способом, тобто прізвища типу *Дуб, Горобець, Сорока, Бандура*, дуже поширені на всій Україні. Перше місце вони займають тільки в Закарпатській обл. (хоча процент їх там не найвищий — 10,2) і в жодній області Української РСР не сходять нижче четвертого місця серед усіх прізвищ.

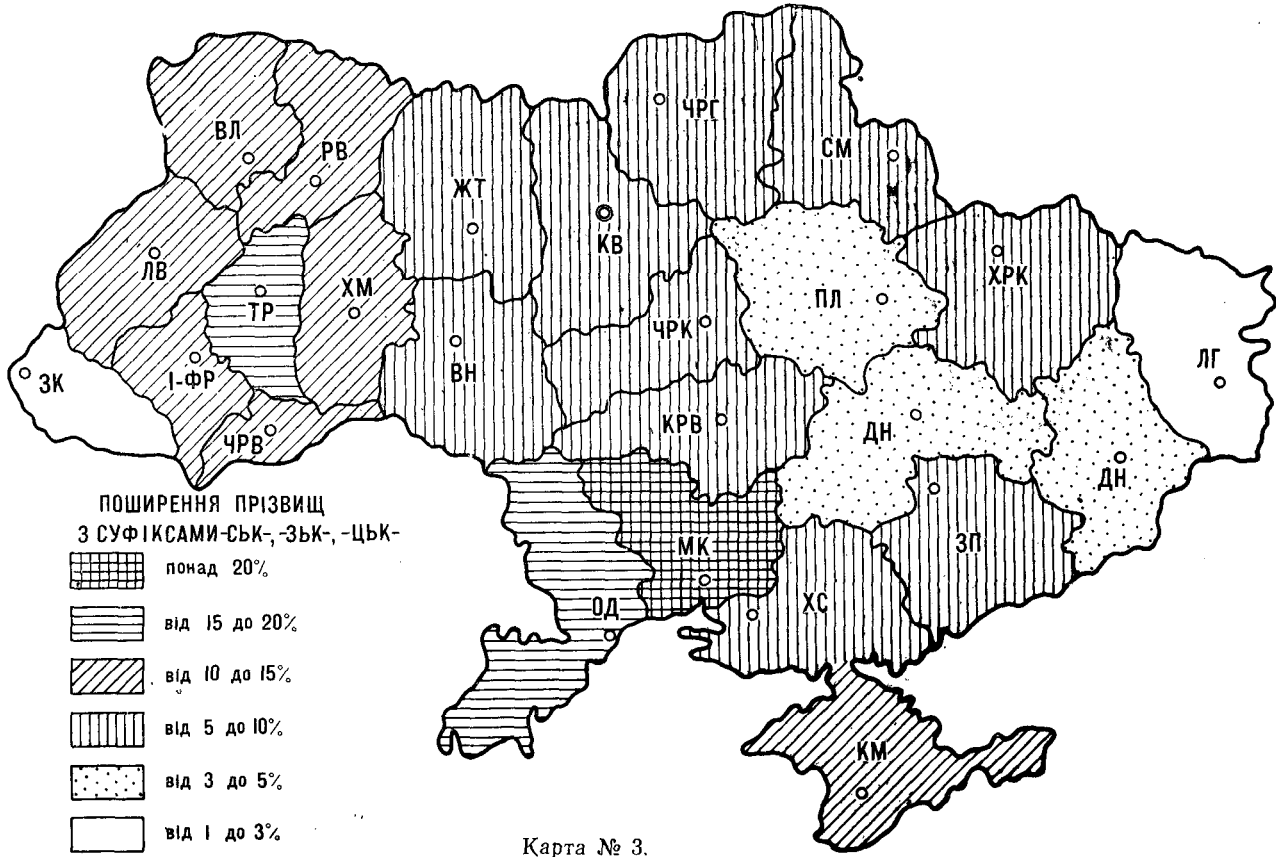
Найчастіше ці прізвища займають друге місце — у шістнадцяти областях: Волинській (11,9%, після прізвищ на **-ук, -чук**), Львівській (11% після прізвищ на **-ський**), Тернопільській (12,1% після прізвищ на **-ський**), Київській (12% після прізвищ на **-енко**), Черкаській (13,8% після прізвищ на **-енко**), Полтавській (15,1), Кіровоградській (13,2), Дніпропетровській (16,25), Запорізькій (13), Херсонській (15,6), Кримській (18,7), Харківській (8,5), Чернігівській (13,9), Сумській (15,5), Донецькій (18,7) і Луганській (10,4), у всіх цих областях після прізвищ на **-енко**.

Третє місце прізвища, утворені лексико-семантичним способом, займають у Ровенській (9,2%), Житомирській (9,5%), Вінницькій (10%), Хмельницькій (10,1%) і Чернівецькій (10,4%) обл.

На четвертому місці вони знаходяться в Івано-Франківській (9%), Одеській (10%) та Миколаївській (6,2%) обл.

Поширення прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, досить рівномірне.

Якщо три попередні найбільші словотворчі типи характеризуються більшим скупченням на певних територіях, на яких досягають іноді дуже високого процента, то прізвища, утворені лексико-семантичним способом, розміщені більш рівномірно по всій українській етнографічній території, а процент їх коливається від 8,5

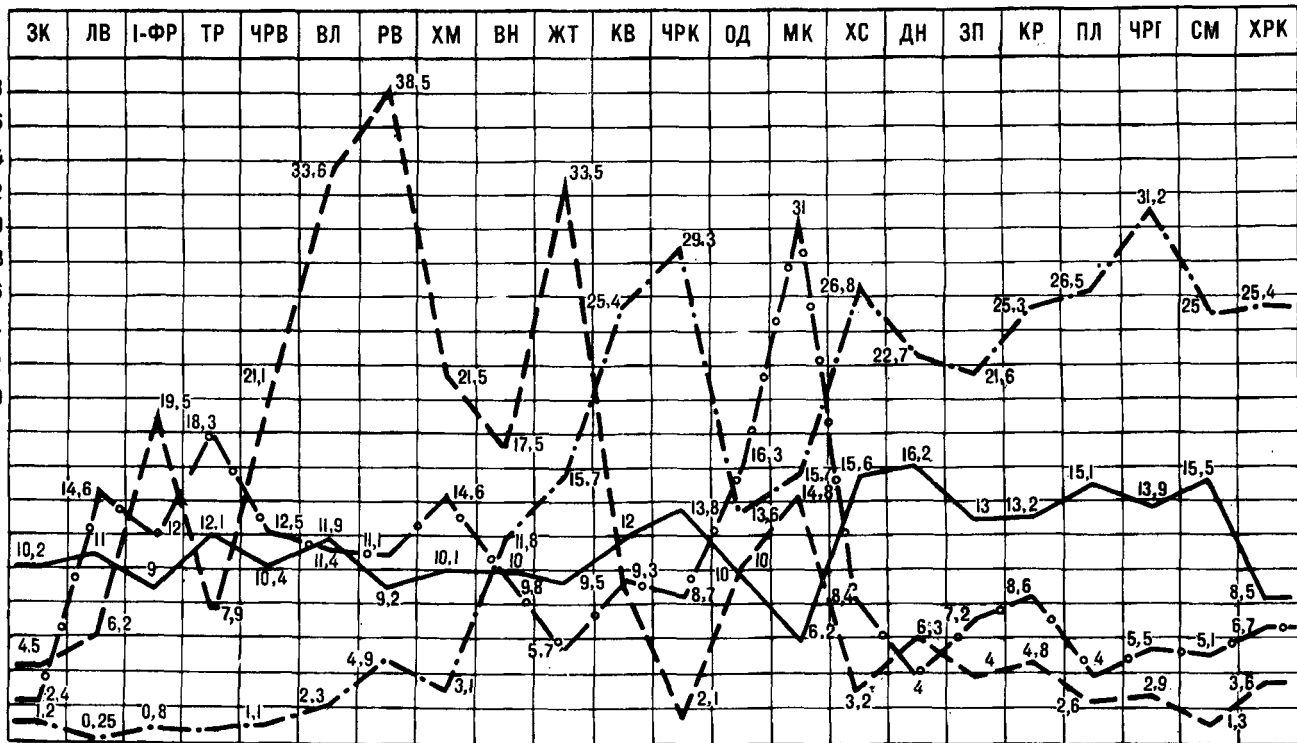
Карта № 3.

до 18,7, причому помітне поступове наростання у напрямі з заходу на схід. З цього погляду можна вважати їх найбільш нормальним типом українського прізвища, а разом з тим — мабуть — найбільш архаїчним. Прізвища ці виникли з первісних прізвиськ і у величезній кількості випадків стали основою для утворення морфологічним способом похідних прізвищ усяких словотворчих типів (див. схему, стор. 203: «Чотири основні типи українських прізвищ»).

Переходимо до розгляду територіального розміщення інших словотворчих типів прізвищ, які теж мають значне поширення, але ні в одній області не займають першого місця.

1. Прізвища у формі членного прикметника (дієприкметника) з закінченням **-ий** (рідше **-ій**), а в прізвищах жінок — **-а (-'а)**: *Кривий, -ва, Завгородній, -ня, Погорілий, -ла*. Вони розміщені в усіх областях України в кількості від одного до шести з половиною процентів. У жодній області не займають ні першого, ні другого місця. Третє місце вони посідають у Луганській, Дніпропетровській (по 6,5%), Донецькій (5,4%) обл., четверте — в п'яти областях: Тернопільській (5,8%), Хмельницькій (4%), Кіровоградській (6,4%), Черкаській (5,4%), Полтавській (5,2%). П'яте місце ці прізвища займають у Вінницькій обл. (6%), Запорізькій (4,5%), Київській (6%), Чернігівській (4,7%), Сумській (5,1%). На шостому місці вони у Кримській (5,1%), Харківській (4,2%) та Чернівецькій (4,5%) областях, на сьомому — у Житомирській (3,5%), Херсонській (3,6%) і Миколаївській (2,8%). Восьме місце прізвища на **-ий, -ій** займають в Івано-Франківській (3,2%), Одеській (3,7%) та Ровенській (2%) обл., а дев'яте — у Львівській обл. (3,2%). Найменш поширений цей тип прізвищ у Волинській (1,2%) та Закарпатській (0,95%) обл.

2. Прізвища з суфіксом **-ик (-їк)**, як *Чабаник, Маїк*, становлять досить значний процент у всіх областях України. Найбільше цих прізвищ записано в Харківській обл. (7,3%), де вони займають третє місце після прізвищ на **-енко** і утворених лексико-семантичним способом. На четвертому місці вони у Волинській обл. (5,2%), на п'ятому — в Житомирській (3,7%), Львів-

--- 1.3 суфіксом-енко -.- 2.3 суфіксом-ук-чук -○- 3.3 суфіксом-ський-цький — 4. Утворені семант способом

ський (5,1%), Тернопільській (5,7%), Хмельницькій (4%) і Чернівецькій (5%). Шосте місце прізвища на **-ик, -ік** займають у восьми областях: Закарпатській (5,6%), Ровенській (3,4%), Івано-Франківській (4,8), Одеській (5,2), Черкаській (4), Полтавській (4,6), Донецькій (4,3) і Сумській (3,5). У Вінницькій (3%), Запорізькій (3,5), Кіровоградській (3,4), Київській (3,5) цим прізвищам належить восьме місце, в Дніпропетровській (3,5) і Херсонській (2,8) — дев'яте, а в Чернігівській (2,4%) — десяте місце. Найнижчий процент прізвища на **-ик, -ік** становлять у Кримській (1,4), Миколаївській (1,4) і в Луганській (1,3) областях. А проте це один із значно поширених типів сучасних українських прізвищ, який досить рівномірно розміщений на всій території України, в середньому від трьох до семи процентів.

3. Прізвища на **-к-о** (*Жилко, Приходько*) також поширені на всій території України. Третє місце (після прізвищ на **-енко** та утворених лексико-семантичним способом) вони займають у трьох областях: Чернігівській (8%), Сумській (8%) і Полтавській (5,7%). Четверте місце їм належить у Кримській (8,3%), Запорізькій (5,8%) і Херсонській (5,6%). На п'ятому місці прізвища на **-к-о** стоять у Донецькій (4,5%), Черкаській (4,1), Дніпропетровській (4) і Миколаївській (3,8%). Шосте місце займають у Київській (5,2%), Вінницькій (5,1), Житомирській (3,7) і Хмельницькій (3,2), а сьоме місце в Харківській (4,2%), Кіровоградській (3,8), Одеській (5,2), Львівській (4,5) і Закарпатській (5,2%) областях. Трохи менше цих прізвищ у Чернівецькій (3,1%), Луганській (2,6) та Волинській (2,3) областях, де вони займають восьме місце, та в Івано-Франківській (3%), де їм належить дев'яте місце. Спостерігається деяка перевага прізвищ на **-к-о** в центральних областях. Найменше прізвищ цього типу в Тернопільській та Ровенській обл., де вони займають одинадцяте і дванадцяте місця.

4. Прізвища на **-ак (-'ак)** (*Калічак, Степаняк*). На протилежність до попереднього типу, спостерігається їх кількісна перевага на заході України. Третє місце вони займають у трьох розміщених найдалі на захід областях: Закарпатській (7,2%), Львівській (7,4) та Івано-Франківській (10) областях. Трохи зменшується їх кількість у Чернівецькій обл. (6,1%), де вони стоять

на четвертому місці. В Одеській обл. їм належить п'яте місце при кількості 5,2%, а шосте — в Тернопільській (5,5), Луганській (4,2) і Херсонській (3,6). На сьомому місці прізвища на **-ак** знаходяться в Ровенській (2,1%), Вінницькій (4,5) і Чернігівській (3,1) областях, на восьмому — у Хмельницькій (2,4%), на дев'ятому — в Київській (2,6%), Кіровоградській (2,7) і Миколаївській (2%) областях, а на десятому — у Кримській (2,1%), Волинській (2%) та Запорізькій (2,5%). Дальші місця зайняли ці прізвища в Дніпропетровській, Житомирській, Полтавській, Сумській, Черкаській обл., де їм належать 11—17 місця, а найменше прізвищ цього типу записано в Харківській обл. (0,6%).

Прізвища з суфіксом **-ак** мають виразну перевагу над прізвищами на **-к-о** у Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській і Чернівецькій обл. У Волинській обл. більше прізвищ на **-к-о**, а в сусідній Ровенській — на **-ак**. У Житомирській переважають прізвища на **-к-о**, а в областях Хмельницькій, Вінницькій та Одеській їх рівень майже однаковий. Далі на схід їх лінії виразно розходяться: прізвища на **-к-о** переважають. Особливо велике розходження в Чернігівській та Сумській обл., де лінії обох типів ідуть у протилежних напрямках.

5. Прізвища з суфіксом **-ець** (*Кутковець, Ленишинець*) поширені найбільше в Закарпатській обл., де вони займають третє місце після прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, і прізвищ з суфіксами **-ич**, **-ович**, а кількість їх становить майже 7,6%. Найбільш характеристичними для цієї області є прізвища, в яких суфікс **-ець** приєднується до основи, поширеної суфіксами **-ин**, **-ишин**: *Євчинець, Іванишинець*.

Звичайно, ці прізвища існують і в усіх інших областях (не записано їх тільки у Чернівецькій обл., хоч це ще не свідчить про їх повну відсутність), але процент їх поширення набагато нижчий, ніж на Закарпатті. Досить значну кількість вони становлять у Ровенській обл. (4,6%). Далі йдуть області у такій послідовності, поступово знижуючи рівень: Полтавська (3,2), Житомирська (3), Черкаська (2,8), Донецька (2,7), Київська і Чернігівська (по 2,6), Дніпропетровська, Херсонська і Харківська (по 2,4), Волинська і Кіровоградська (по 2,2), Одеська (2,1), Сумська (2), Львівська (1,7), Запорізька

(1,6), Хмельницька (1,4), Вінницька (1,3), Кримська (1,2), Івано-Франківська і Луганська (по 1,1), Миколаївська (0,9), Тернопільська (0,8).

6. Прізвища з суфіксами **-ич, -евич, -ович**. Це один із найстаріших типів українських прізвищ, поширений сьогодні значно більше в західній частині України. Найбільш типові ці прізвища (особливо прізвища зі складним суфіксом **-анич**) для Закарпаття, де вони займають друге місце після прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, і становлять 9,27%. Відносно високий процент цих прізвищ у таких областях, як Львівська (6,36), Волинська (4,5), Івано-Франківська (4,19), Тернопільська (3,78), Чернівецька (3,17), Хмельницька (3,04). Але вже в таких областях, як Ровенська, Житомирська, Вінницька, процент прізвищ на **-ич, -евич, -ович** нижчий — 2,7; 1,5; 2,4, далі ж на схід процент їх ніде вже не підіймається, а, навпаки, спадає: у Сумській і Донецькій областях — 2,2%, у Запорізькій — 2,1; у Чернігівській і Миколаївській — по 1,9; у Дніпропетровській — 1,7; Київській — 1,6; Полтавській — 1,3; Одеській — 1; Кіровоградській — 0,6; Луганській — 0,5. У Харківській, Херсонській та Черкаській обл. прізвищ з суфіксами **-ич, -евич, -ович** не записано. Ясно, що коли вони там і є, то процент їх дуже незначний.

7. Складні прізвища (*Підкопайгора, Червоноштан*). Ці характерні для української антропонімії прізвища існують у всіх областях УРСР, причому кількість їх не підіймається вище семи процентів, але й не спадає нижче одного. Значна кількісна перевага складних прізвищ спостерігається у східних і центральних областях. Найвищий процент має Харківська обл. (6,7), за нею йдуть Херсонська (4,8) і Полтавська (4,6). У цих трьох областях складні прізвища займають п'яте місце. На шостому місці вони в Кіровоградській (4,4%), Чернігівській (3,6), Миколаївській (3,3) областях. Сьоме місце їм належить у Київській (3,6%), Сумській (3,5), Черкаській (3,3), Донецькій (2,7) і Кримській (2,1) областях. Восьме місце вони займають у Дніпропетровській (3,7%) і Житомирській (3,2), дев'яте — в Запорізькій (3,5) і Вінницькій (2,6), а десяте — в Одеській обл. (2,1). Відносно високий процент складних прізвищ маємо ще в Тернопільській (2,6) і Хмельницькій (2,4) областях, зате в інших західних областях їх кількість значно

менша: у Волинській — 1,8, Львівській — 1,7, Івано-Франківській — 1,5, Чернівецькій — 1,3, Ровенській та Закарпатській — по 1,2%.

8. Прізвища з суфіксами **-ин, -ишин** (*Хомин, Ковалишин*). Прізвища на **-ишин** типові для західної частини України. Вони становлять у Тернопільській обл. 2,9%, в Івано-Франківській — 2,2, у Львівській — 2%. У Вінницькій області їх уже тільки 1,5%, у Хмельницькій і Чернівецькій по 1,1%, а в Одеській 1%. У Житомирській обл. ледве 0,5%, в Ровенській — 0,3. Спорадично вони зустрічаються і в інших областях.

Щодо прізвищ на **-ин**, то в східних областях їх іноді важко відрізнити від аналогічних російських прізвищ, а через те записувачі могли деколи й не записати їх, уважаючи, що це прізвища не українські².

Прізвища з суфіксами **-ин, -ишин** становлять: в Тернопільській області 4,2%, в Івано-Франківській — 3,9, Львівській — 3,2, Запорізькій — 2,4, Вінницькій — 2,1, Хмельницькій — 2,2, Донецькій — 1,9, Закарпатській — 1,9, Миколаївській — 1,9, Ровенській і Чернівецькій — по 1,8, Дніпропетровській — 1,7, Кримській — 1,6, Одеській — 1,5, Харківській і Херсонській — по 1,2%, у Черкаській і Луганській — по 1,1% і в Київській — 1%. Менше ніж 1% виявлено в Сумській, Кіровоградській, Волинській, Чернігівській і Житомирській обл.

9. Прізвища з суфіксами **-ів, -ов, -ев**. Прізвища на **-ів**, в яких звук **і** в непрямих відмінках чергується з **о** або з **е** залежно від твердості чи м'якості останнього приголосного основи, поширені майже виключно в західних областях України. В Івано-Франківській обл. вони становлять 5,1% і займають п'яте місце серед інших прізвищ, у Тернопільській — 4% і в Львівській — 2,6%. У незначній кількості вони зустрічаються ще в Чернівецькій (0,5%), Ровенській (0,3), Кіровоградській і Сумській (по 0,2), Волинській, Вінницькій і Хмельницькій обл. (по 0,1%).

² Критерієм у визначенні є національність носія прізвища. Крім спільного для обох мов суфікса, треба звернути увагу також на твірну основу: немає сумніву, що таке прізвище, як *Хомин* чи *Горопашин* за походженням може бути тільки українське, зате прізвища *Головин, Суботин* можуть бути і українські і російські, залежно від національності носія.

Записано чимало українських прізвищ на **-ов, -ев**, які є типовими також для російських. У Запорізькій обл. вони становлять 4,4%, в Луганській — 4,3; Дніпропетровській — 3,8; Миколаївській — 2,8; Харківській — 2,4; Кіровоградській — 2%. В інших областях вони становлять незначну кількість. У цілому прізвища на **-ів, -ов, -ев** становлять від 0,5 до 5% загальної кількості прізвищ у кожній області. Прізвища на **-ів** у таких областях, як Івано-Франківська, Тернопільська, та на **-ов, -ев** у Запорізькій, Дніпропетровській, Луганській, Миколаївській займають 5—8 місце.

10. Прізвища з суфіксом **-ан** (*Федан, Чернівчан*) зафіксовані в усіх областях України, але найбільш типові вони для Буковини (Чернівецька обл.), де становлять 4,5% і займають сьоме місце. В інших областях кількість їх така: Одеська обл. — 3,6%, Луганська — 2,6; Харківська — 2,4; Закарпатська — 2,2; Черкаська — 2,2; Сумська — 2,2; Запорізька — 1,8; Тернопільська — 1,4; Львівська та Івано-Франківська — по 1,3; Вінницька — 1,2; Хмельницька — 1. Менше ніж 1% вони становлять у Дніпропетровській, Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській, Миколаївській та Житомирській обл.

11. Прізвища з суфіксом **-ун** (*Павлун, Хорошун*) мають приблизно таке саме поширення в усіх областях, як і прізвища попереднього типу. Найбільше їх у Сумській і Луганській обл. — (по 2,6%), далі в Хмельницькій — 2,4; Полтавській — 2,2; Одеській — 2,1. Трохи менший процент у Запорізькій і Дніпропетровській обл. (по 1,9), Кіровоградській і Харківській (по 1,8), Херсонській і Вінницькій (по 1,6), Чернігівській, Житомирській і Київській (по 1,5). Значно менше прізвищ на **-ун** у західних областях: у Тернопільській — 1%, Волинській — 0,9; Львівській — 0,8; Івано-Франківській — 0,7; Закарпатській і Чернівецькій — по 0,5%.

12. Прізвища з суфіксом **-ай** (*Довгай, Луцай*) поширені по всій Україні, але в жодній області кількість їх не досягає навіть двох процентів. Найбільше їх виявлено в Сумській обл. (1,7%), за нею йдуть Харківська, Запорізька і Херсонська (по 1,2), Донецька і Луганська (по 1,1), Дніпропетровська (1%). Менше ніж 1% мають області: Закарпатська, Волинська, Житомирська, Львівська, Черкаська й Чернігівська (від

0,8 до 0,6%), а в інших областях кількість цих прізвищ не досягає й половини процента.

13. Прізвища з суфіксом **-ій** (*Бабій, Завалій*) зафіксовано майже в усіх областях УРСР, але ніде не займають вищого місця, як чотирнадцяте. Найвищий процент вони становлять у Тернопільській обл. (1,8%), трохи нижчий у Івано-Франківській (1,6), далі йдуть області: Одеська (1,5), Запорізька (1,5), Луганська (1,5), Черкаська і Львівська (по 1,4), Волинська (1,2), Полтавська (1), Вінницька, Сумська й Кіровоградська (по 0,9), Хмельницька (0,8), Житомирська, Чернігівська й Чернівецька (по 0,7), Київська й Миколаївська (по 0,5), Херсонська (0,4), Дніпропетровська (0,3).

14. Прізвища з суфіксом **-ей** (*Задерей, Микитей*) найбільше поширені в Закарпатській області, де кількість їх досягає 2,5%. Досить значну кількість їх знаходимо і в Чернівецькій обл. (1,8%). Менше їх виявлено в Черкаській обл. (0,7%), Івано-Франківській, Одеській і Луганській (по 0,5), у Ровенській, Житомирській (по 0,3), у Львівській, Кіровоградській, Тернопільській (по 0,25), Дніпропетровській, Київській, Хмельницькій (по 0,2%).

15. Прізвища з суфіксом **-ок** (*Євтушок, Циганок*) рідко досягають одного процента: тільки в Херсонській обл. нараховуємо їх 1,2% і в Одеській 1%. Далі області йдуть у такій послідовності: Чернігівська, Ровенська і Дніпропетровська (по 0,9%), Хмельницька (0,8), Запорізька і Львівська (по 0,7), Волинська, Київська і Тернопільська (по 0,6), Миколаївська (0,5), інші менше ніж півпроцента.

16. Прізвища з суфіксом **-ар** (*Губар, Чубар*) належать теж до поширених на всій території України, але в незначній кількості, подібно як прізвища на **-ок**. Найвищий процент їх виявлено в Чернівецькій (3%) та в Харківській (2,4%) обл. Далі процент по областях знижується в такій послідовності: Одеська й Закарпатська (по 1,6%), Миколаївська й Черкаська (по 1,4), Донецька (1,3), Сумська (1,1), Житомирська, Київська і Дніпропетровська (по 1), Ровенська (0,9), Тернопільська (0,8), Івано-Франківська, Львівська і Полтавська (по 0,7), Кіровоградська, Запорізька і Вінницька (по 0,6), Чернігівська (0,5), в Херсонській і Волинській менше ніж по півпроцента.

17. Безафіксні прізвища, або утворені регресивним способом (*Гнідь, Хваста*), становлять досить помітну групу в усіх областях. Найвищого рівня вони досягають у Черкаській обл. (2,8%), за нею йдуть Чернігівська (2,4), Запорізька (2,3), Львівська (2,1), Київська (2).

Від одного до двох процентів налічують ці прізвища в таких областях: Харківській (1,8%), Сумській і Закарпатській (по 1,7), Херсонській і Волинській (по 1,6), Тернопільській і Кіровоградській (по 1,5), Хмельницькій (1,4), Дніпропетровській (1,3), Івано-Франківській (1,1). Не досягають одного процента у Вінницькій (0,8), Полтавській (0,7), Ровенській (0,6), Одеській, Луганській і Житомирській (по 0,5), Чернівецькій (0,4), Донецькій (0,2) і Кримській (0,1) областях.

18. Прізвища з суфіксом **-аш** (*Худааш, Юраш*) подібно як попередні, зустрічаються майже в усіх областях, але кількість їх відносно невелика. Найвищий процент виявлено в Чернівецькій обл. (1,4) і в Одеській (1%). Далі йдуть області: Ровенська (0,9), Закарпатська (0,8). У Вінницькій, Житомирській, Черкаській, Сумській та Луганській обл. кількість цих прізвищ трохи більша ніж 0,5%, а в інших не досягає і половини процента.

Це основні типи сучасних українських прізвищ. Вони поширені на всій українській території і становлять в кожній області досить помітну групу.

Про територіальне розміщення десятків інших надзвичайно різноманітних прізвищ, кількість яких іноді дуже незначна, часто менша ніж 0,1%, немає можливості докладно говорити. Ми зупинимось тільки коротко на розгляді деяких словотворчих типів прізвищ, характерних для певних областей.

Так, прізвища з суфіксами **-ал-о, -кал-о** (*Бухало, Штокало*) найбільш поширені в Полтавській обл. (0,9%). Трохи менше їх у Херсонській, Львівській, Закарпатській та Вінницькій обл. В інших областях їх процент дуже незначний.

Генетично споріднені з ними прізвища на **-ил-о** (*Забарило, Проциділо*). Вони становлять 0,5% у Чернігівській, Сумській, Волинській областях, коло 0,3% у Київській, Тернопільській і Львівській обл., а в інших — ще менше.

Прізвища на **-айл-о** (*Кокотайло, Нечитайло*) становлять досить високий процент у Харківській обл. (1,8).

Прізвища з суфіксом **-д-а** (*Жмида, Яцунда*) становлять понад 1,3% у Закарпатській обл., а трохи менше (1,2%) — у Вінницькій.

Для Закарпаття, крім уже вказаних, характерні ще такі типи прізвищ:

а) закінчені на **-о** з попереднім м'яким приголосним (*Гнатьо, Леньо*), які становлять тут 2,7%,

б) прізвища з суфіксом **-ош** (*Плакош, Мирош*) — коло 1%,

в) прізвища у формі родового відмінка однини (*Давида, Кошута*) — 0,8%,

г) прізвища з суфіксом **-б-а** (*Майба, Покорба*) — 0,7%,

д) прізвища з суфіксом **-ул-а** (*Мацула, Трицула*) — 0,7%.

Прізвищ на **-'о**, крім Закарпатської, ще багато тільки у Львівській обл., головним чином у підкарпатських районах, де становлять коло 0,5%.

Прізвища на **-ош**, крім Закарпатської обл., виявлені ще в Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській, Тернопільській, Вінницькій, Волинській, Запорізькій, Київській, Сумській і Кіровоградській областях (приблизно 0,1%). В інших областях їх майже зовсім немає.

Прізвища у формі род. відмінка однини від чоловічих імен або прізвиськ, крім Закарпатської обл., майже в такій самій кількості знаходяться ще на території Тернопільської, Вінницької і Полтавської обл. У Львівській, Чернівецькій, Сумській та Харківській обл. кількість їх теж досягає половини процента.

Для Чернівецької обл., крім прізвищ з суфіксами **-аш, -ар, -ан**, про які згадувалось, досить характеристичними є прізвища з суфіксом румунського походження **-ул** (*Ганул, Манчул*), які тут становлять 1,8%. У відносно значній кількості (0,9%) виявлено їх у Миколаївській обл. Знаходимо їх також у Закарпатській, Львівській, Тернопільській обл., але в мінімальній кількості.

Для північної частини України, зокрема Волинської, Чернігівської і Сумської обл., характерне збереження у реліктовій формі давніх прізвищ — іменників середнього роду з суфіксом **-ат-**. Це сучасні прізвища типу *Крупеня, Зубеня*, які морфологічно асимілювалися з

іменниками I відміни. Кількість їх у названих областях не перевищує 0,2%.

На заході УРСР, у Львівській обл., зокрема на Бойківщині, зберігся ще у невеликій кількості такий релікт, як прізвища на **-ат** (**-'ат**), що генетично є формою родового відмінка множини іменників середнього роду з суфіксом **-ат-** (*Процев'ят, Хронов'ят*). Кількість їх не досягає й 0,1%.

Західна частина України (Правобережжя з Галичиною, Буковиною й Закарпаттям) взагалі характеризується більшою різноманітністю словотворчих типів прізвищ, серед яких величезну більшість становлять дуже нечисленні групи, що в окремих областях налічують усього кілька сотих процента. Мимоволі приходиться на думку аналогія з діалектною роздрібненістю південно-західного наріччя. Чи не ті самі причини, які обумовили цю роздрібненість, створили і ту величезну кількість різноманітних словотворчих типів прізвищ, яких не зустрічаємо в центральних і східних областях України?

Ми вже згадували про такі виключно західноукраїнські прізвища, як *Гнатьо, Ваньо*, як прізвища на **-ишин** і ін. До них треба додати:

а) Прізвища на **-айк-о, -айк-а** (*Лисайко, Плавайка*), що становлять 0,3% в Тернопільській, 0,2% — в Івано-Франківській і 0,1% в Закарпатській обл. На сході України виявлено їх тільки в Кіровоградській обл. (0,1%) і то, можливо, серед численних у цій області переселенців з Галичини.

б) Близькі до них за способом утворення прізвища з суфіксом **-ейк-о, -ейк-а** (*Федейко, Тацейка*), які, правда, спорадично трапляються і в деяких східноукраїнських областях, але в основному вони типові для заходу України. В Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Волинській, Житомирській обл. вони становлять від 0,2 до 0,4%.

в) Тільки на заході, у Тернопільській та Івано-Франківській обл., виявлено прізвища на **-еньк-о, -еньк-а** (*Шкробенко, Івасенька*), а у Львівській і Закарпатській обл. — утворені за допомогою згрубілих суфіксів прізвища типу *Павлище, Ковалисько*.

г) До західних треба зарахувати також прізвища на **-ись** (*Гавришь, Максись*), які виявлено у Львівській,

Тернопільській, Івано-Франківській, Ровенській, Хмельницькій та Вінницькій обл.

д) Прізвища на **-ась** (*Демидась*) теж переважають на заході, хоч трапляються і в деяких східноукраїнських областях.

е) Прізвища з суфіксом **-есь** (*Михтесь*) виявлені тільки в Хмельницькій та Львівській обл.

є) Прізвища на **-оньк-а, -оньк-о** (*Галонька, Федоронько*) записані тільки у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській обл.

У західних областях переважають і прізвища з суфіксом **-усь** (*Макарусь, Горбусь*), **-унь** (*Братунь, Федунь*), **-уньк-а** (*Галунька*), **-уник** (*Івануник*), **-ось** (*Братось*).

Прізвища, утворені з іншими демінутивними суфіксами, розсіяні по всій території УРСР, і перевагу їх у такій чи іншій області важко встановити. Так, прізвища на **-к-а** (*Прутулка, Залипка*) поширені, з одного боку, на заході (Вінницька обл. — 0,4%; Волинська — 0,6; Закарпатська — 1,9; Львівська — 1,4; Ровенська — 0,3; Івано-Франківська — 1,5; Тернопільська — 2; Хмельницька — 0,1; Чернівецька — 1,1; з другого боку, мабуть, не менше їх у східних областях: у Дніпропетровській — 0,7%; Запорізькій — 0,7; Київській — 0,5; Кіровоградській — 0,9; Полтавській — 1,6; Сумській — 0,9; Харківській — 2,4; Черкаській — 1,4.

Приблизно таку саму картину рівномірного розсіву по всій території України являють і прізвища з суфіксами **-аг-а** (*Довб'яга*), **-анк-о** (*Дерев'янко*), **-ань** (*Глухань*), **-ах-а** (*Дробаха*), **-ашк-о** (*Ромашко*), **-ег-а** (*Здоровега*), **-ер-а** (*Бугера*), **-ечк-о** (*Петречко*), **-ешк-о** (*Мелешко*), **-илк-о** (*Ціпилко*), **-их** (*Гаврих*), **-иц'-а** (*Іваниця*), **-ичк-а, -ичк-о** (*Паляничка, Федоричко*), **-иш** (*Черниш*), **-ишк-о** (*Малишко*), **-хн-о** (*Івахно*) та ін.

Закінчуючи огляд географічного розміщення українських прізвищ, слід згадати ще про одну групу, а саме: про українські прізвища іншомовного походження.

Розміщення їх на українській етнографічній території неоднакове. Подібно до того як кількість слів іншомовного походження в словниковому складі окремих говорів української мови неоднакова, так і в складі прізвищ значно більше іншомовних елементів знаходимо на окраїнах, ніж у центральних областях.

Найбільший процент українських прізвищ іншомов-

ного походження мають області: Закарпатська (7%), Луганська (4,7), Львівська (4,3), Тернопільська (4,1), Чернівецька (3,3), Волинська (3,1), Івано-Франківська (2,5). Відносно значна кількість їх знаходиться також в областях: Вінницькій і Хмельницькій (по 2,1%), Миколаївській (1,9), Харківській (1,8), Ровенській (1,5), Кримській (1,4), Одеській (1,1) та Донецькій (1,1). У центральних областях прізвища іншомовного походження становлять у середньому 0,5%.

Українські прізвища мадярського походження розміщені майже виключно на території Закарпатської обл., прізвища польського походження — переважно у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Вінницькій обл., прізвища румунського походження — в Чернівецькій, Вінницькій, Одеській, Миколаївській обл., прізвища тюркського походження — в Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій, Чернігівській, Сумській обл.

Величезна більшість словотворчих типів українських прізвищ розміщена на території всіх областей УРСР.

Суспільне життя сприяє все більшому змішанню населення, яке первісно на протязі довгих століть заселяло одні й ті самі досить обмежені території. Проте матеріал, зібраний головним чином серед сільського населення, дозволяє ще встановити первісні зони поширення різних словотворчих типів українських родових прізвищ.

Розглядаючи розміщення сучасних українських прізвищ на території УРСР, ми йшли за адміністративним поділом, хоч свідомі, що такий принцип не можна вважати досконалим, бо поділ на області враховує потреби передусім народного господарства, але зовсім не рахується з історією чи діалектними особливостями, що впливали на формування власних особових назв.

Процентні відношення між типами прізвищ у кожній області ми подавали, виходячи з наявної в нас кількості зібраних прізвищ. Ці цифри можуть згодом змінитись у зв'язку з повнішим чи більш рівномірним зібранням матеріалу на території всієї області.

Думаємо, що і такий недосконалий, схематичний розгляд розміщення прізвищ можна прийняти як перший етап його вивчення. Майбутнім дослідникам залишаємо провести уточнення й виправлення неминучих помилок у цій «географії» української антропонімії.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Arct — M. Arct, Słownik wyrazów obcych, Warszawa, 1935.
Brückner — A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957.
Грінченко — Словарь української мови, упорядкував Б. Грінченко. т. I—IV, Вид-во АН УРСР, К., 1958.
Даль — В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, М., 1955.
Преображенский — А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, М., 1959.
Ушаков — Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, М., 1935. Воспроизведено в 1947 г.
Чубинський — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край..., «Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским», СПб., 1872—1878.

ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Вн — Вінницька	Мк — Миколаївська
Вл — Волинська	Од — Одеська
Дн — Дніпропетровська	Пл — Полтавська
Дон — Донецька	Рв — Ровенська
Жт — Житомирська	См — Сумська
Зк — Закарпатська	Тр — Тернопільська
Зп — Запорізька	Хм — Хмельницька
І-Фр — Івано-Франківська	Хрк — Харківська
Кв — Київська	Хс — Херсонська
Км — Кримська	Чрв — Чернівецька
Крв — Кіровоградська	Чрг — Чернігівська
Лв — Львівська	Чрк — Черкаська
Лг — Луганська	

З М І С Т

Вступ	3
I. Семантика твірних основ українських прізвищ	8
Прізвища, утворені від особових власних імен	9
Прізвища і топонімічні назви	23
Прикметникові прізвища	26
Іменникові прізвища	28
Прізвища, утворені за соціальною приналежністю або від назви постійного заняття	33
Прізвища, що вказують на класове розшарування суспільства	36
Прізвища, утворені від назв адміністративних посад	38
Прізвища, утворені у зв'язку з військовою службою	41
Прізвища, виникнення яких пов'язане з економічним життям країни	43
Прізвища людей, що мали якесь відношення до освіти чи мистецтва	58
Прізвища, утворені від назв церковних посад	59
Прізвища, утворені від назв інших занять	61
Прізвища, що виникли в процесі боротьби народу за визволення	62
Прізвища, утворені за індивідуальними ознаками перших носіїв	64
Інші шляхи виникнення прізвищ	73
II. Словотворча будова і граматичні особливості прізвищ	81
Прізвища прикметникового типу	81
Прізвища іменникового типу	95
Прізвища, утворені лексико-семантичним способом	96
Прізвища, утворені морфологічним способом	101
Прізвища, утворені регресивним способом	172
Прізвища, утворені синтаксико-морфологічним способом	174
Прізвища, утворені з дієслівних форм	179
Прізвища, утворені з прислівників, службових слів, вигуків	180
Прізвища іншомовного походження	182
III. Розміщення основних словотворчих типів українських прізвищ на території УРСР	195
Умовні скорочення	215